

ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท
กับปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม

A COMPARATIVE STUDY OF THE CONCEPT OF MIND IN THERAVADA
BUDDHIST PHILOSOPHY AND IDEALISM IN WESTERN PHILOSOPHY

พระครูปริยัติวิธรรม (แท่งทองกลาง)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๔

ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท
กับปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม

พระครูปริยัติวิธรรม (แท่งทองกลาง)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Comparative Study of the Concept of Mind in Theravada Buddhist Philosophy and Idealism in Western Philosophy

Phrakhrupariyatviradham (Tangtonglang)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2021

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม”
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, รศ. ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระมหาดนัยพัชร คมกริปญโญ, ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.อภิญวัฒน์ โพธิ์सान)

กรรมการ

(พระครูศรีปัญญาวิกรม, ผศ. ดร.)

กรรมการ

(รศ. วิเชียร ชาบุตรบุญตริก)

กรรมการ

(ดร.บรรพต แคนไธสง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

รศ. วิเชียร ชาบุตรบุญตริก

ประธานกรรมการ

ดร.บรรพต แคนไธสง

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระครูปริยัติวิธรรม)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
ผู้วิจัย	: พระครูปริยัติวิธรรม (แท่งทองกลาง)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: รศ.วิเชียร ชานุตรบุญทริก, ป.ธ. ๘, B.A. (Pali & Buddhist Studies), ร.บ. (รัฐศาสตร์), M.A. (Philosophy) : ดร.บรรพต แคะไธสง, ป.ธ.๗, พธ.บ. (พระพุทธศาสนา) M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๙ สิงหาคม ๒๕๖๔

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก และ ๓) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ด้วยการศึกษาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ทางพุทธเถรวาท เอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

จิตในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง ความคิด สภาพนึกคิด ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ การรับรู้ทั้งภายนอกและภายในอยู่เสมอ จิตเป็นสังขารธรรมอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ปรุงแต่งได้ มีลักษณะเกิดดับอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย จนดูเหมือนว่าจิตนั้นดำรงอยู่อย่างนั้นอย่างไม่เคยดับ จิตคือธรรมชาติรู้แต่ธรรมชาติของจิตเองหาได้เป็นเพียงแค่อารมณ์อย่างเดียว แต่มีอย่างอื่นที่เป็นธรรมชาติของจิตด้วย จิตสามารถปรุงแต่งธรรมใดธรรมหนึ่งขึ้นมาแล้วคือเวทนา ไม่ว่าจิตนั้นประกอบไปด้วยปัญญาหรืออวิชชา ล้วนแต่ปรุงแต่งเวทนาขึ้นมาด้วยทั้งนั้น จิตทำหน้าที่สืบทอดต่อกันเป็นลำดับ และความเป็นไปแห่งจิตนั้นเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์

จิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก เชื่อว่าเป็นความจริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น คุณค่าเป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูก ความผิด จิตมีลักษณะเป็นนิรันดร์มิได้อยู่จริง ไม่ใช่สิ่งที่สมมติขึ้น ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ตัดสิน ความแท้จริงมีเพียงจิตดวงเดียว เรียกว่าสิ่งสมบูรณ์ สามารถแบ่งออกเป็น ๓ ระยะ กล่าวคือ จิตดั้งเดิมหมายถึงจิตบริสุทธิ์ จิตขัดแย้งเป็นการแสดงตัวออกมาเป็นสสาร และจิตสังเคราะห์เป็นสสารสำนึกตัวเองว่าเป็นจิต จิตเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งในโลก เป็นพื้นฐานที่สำคัญของสิ่งทั้งหลาย แม้ว่ามนุษย์จะประกอบด้วย

ร่างกายจิตวิญญาณ แต่ส่วนที่สำคัญซึ่งเป็นตัวบงการร่างกายหรือบังคับให้ร่างกายแสดงพฤติกรรม ออกมานั้นคือจิต

ความเหมือนระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาจิตนิยม คือต่างมองจิตว่าเป็นนามธรรม มีลักษณะของการรับรู้อารมณ์ มีการเปลี่ยนแปลงและสืบทอดกันตลอดเวลา ไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีการกินที่ และเชื่อว่าจิตประกอบด้วยร่างกายและจิต เมื่อร่างกายสลายหรือตาย จิตยังอยู่ไม่สูญสลายตามร่างกาย แต่จิตจะหาร่างใหม่อยู่หรือไปเกิดใหม่ ส่วนความต่างกันนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าจิตมีสถานะเป็นภาพรวม ไม่ได้เป็นของเฉพาะบุคคล มีลักษณะเกิดขึ้นกับใครก็ได้ มีธรรมชาติรู้อารมณ์ มีการดำเนินไปทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต จิตดำเนินไปด้วยอาการที่มีทั้ง ดี ชั่ว หรือ เฉย ๆ ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่มีองค์ประกอบให้เกิดเกี่ยวเนื่องกับสิ่งที่มากระทบทางอายตนะ จึงทำให้เกิดสภาวะการรับรู้อารมณ์ และเป็นอนิจจัง ส่วนปรัชญาจิตนิยมตะวันตกมองว่าจิตเป็นลักษณะของบุคคล มีการเปลี่ยนแปลง เกิดประสบการณ์ มีความคิด การแสดงออกเป็นของเฉพาะบุคคล มีลักษณะรู้อารมณ์เฉพาะบุคคล มีความอิสระ มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการมีเหตุผล มีอยู่ทั่วไปสำหรับทุกชีวิต และเป็นสิ่งที่ผ่านเข้ามาจากประสบการณ์ส่วนตัว จิตเป็นชุดของการเคลื่อนที่ทั้งหมดของชีวิต และพื้นฐานของการเคลื่อนที่ต้องมาจากสิ่งนิรันดร์เท่านั้น

Thesis Title : A Comparative Study of the Concept of Mind in Theravada Buddhist Philosophy and Idealism in Western Philosophy

Researcher : Phrakhrupariyatviradham (Tangtonglang)

Degree : Master of Arts (Philosophy)

Thesis Supervisory Committee

: Assoc. Prof. Wician Chabutbuntri, Pali VIII, B.A. (Pali & Buddhist Studies), B.A. (Political Science), M.A. (Indian Philosophy)

: Dr. Banpot Khathaisong, Pali VII, B.A. (Buddhism), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)

Date of Graduation : August 9, 2021

Abstract

The objective of this research is 1) to study the concept of mind in Theravada Buddhist philosophy, 2) to study the concept of mind of philosophy of Idealism and 3) to compare the concept of mind in Theravada Buddhist philosophy and philosophy of Idealism. The research methodology is to study of the Tipitaka, Buddhist texts, academic documents and related researches. Data are analyzed by a descriptive method.

The research's results found that;

Mind *citta* in Buddhist Theravada philosophy means thought, condition of thought, the nature of knowing, the recognizing both outward and inward. Mind is one of compounded Dhamma *Saṅkhāra-dhamma*, conventional thing, rising and disappearing continuously. It seems that mind remains permanent. Mind is the nature of knowing, the nature of mind is not only knowing but there is another nature of mind. Mind could create kind of Dhamma namely, feeling *vedanā*. Whether mind composes of wisdom *paññā* or ignorance *avijjā*, it creates only feeling *vedanā*. The duty of mind is to carry on condition respectively. Condition of mind runs so fast as if rises through sense-objects *Arammaṇa*.

Mind of Idealism philosophy views that that is only reality. The matter is phenomena of mind. Value is reality such as goodness, beauty, right and wrong. Condition of mind is eternal, not a matter of convention and not the satisfaction of a

judge. Mind is only one called Absolute Reality. Mind divides into 3 categories; 1) Original mind means purity, 2) contradicted mind demonstrates of matter and 3) synthetic mind means matter repenting of oneself. Mind is the source of all things in the world and the essential basic of all things. Even if human beings composes of body and mind, but the most important part which controls the body or forces the body to behave is mind.

The similarity between Buddhist Theravada philosophy and philosophy of Idealism is that both views that mind is abstract. Mind has quality to experience emotionally sensitive, always changing and inheriting, no body, no physical form, no weight, no color, no smell and no space. It believes that mind composed of body and mind. When the body breaks down or dies, mind did not perish but finding a new body or being reborn. For different way, the Buddhist Theravada philosophy is of view that mind is overview, not individual. It brings about to anyone, being nature of knowing, processing in the past, present and future. Mind processes with goodness, badness and non-emotion. It depends on various factors and relations to involve senses *Ayatana*, which makes condition of knowing. Mind follows to impermanent. Philosophy of Idealism views that mind is personality. It could be change, experience, and thought, individual expression, individual emotion, freedom, changing as rationality, common to all life and personal experience. Mind is the set of all life's movement and the basis of the movement must come from eternity.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพราะได้อาศัยความเมตตาอนุเคราะห์จากอาจารย์ที่ปรึกษาและคณาจารย์หลายท่านที่กรุณาให้คำแนะนำให้คำปรึกษา ตลอดจนบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้โอกาสในการศึกษาและการทำการวิจัย

ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระศรีปริยัติธาดา ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รศ. วิเชียร ชาบุดรบุญทริก ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ดร.บรรพต แคนโซง กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ และพระมหาดนัยพัชร คัมภีร์ปัญญา,ดร. ประธานกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และคณะ รวมถึงผู้เกี่ยวข้องในการให้คำปรึกษางานวิจัยทุกท่านที่ได้ให้คำปรึกษาข้อแนะนำและช่วยตรวจแก้ไขในส่วนที่บกพร่องต่าง ๆ จนกระทั่งบรรลุผลสำเร็จเป็นอย่างดี ขอขอบพระคุณ พระครูศรีปัญญาวิกรม, ผศ. ดร. ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา และพระวัฒนา ญาณวโร, ดร. ที่ให้ความอนุเคราะห์ด้านต่าง ๆ ทั้งให้คำปรึกษา ให้แนวคิดวิธีการต่าง ๆ ในการเขียน วิจัยค้นหาข้อมูลต่าง ๆ ให้คำแนะนำและให้ข้อเสนอแนะทั้งให้กำลังใจด้วยดีเสมอมา อนุโมทนาคุณมงคล สอนโธสง เจ้าหน้าที่บัณฑิตศึกษา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ที่ช่วยดูรูปแบบวิทยานิพนธ์และช่วยแนะนำแก้ไขในส่วนที่บกพร่องต่าง ๆ จนกระทั่งการทำวิทยานิพนธ์บรรลุผลสำเร็จเป็นอย่างดี

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาเถระเจ้าคณะผู้ปกครอง ท่านอาจารย์พระมหาบุญเลิศ สุนติกโร รองเจ้าคณะอำเภอลำปลายมาศ เจ้าอาวาสวัดบุตาวงษ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี สำนักศาสนศึกษาคณะสงฆ์ลำปลายมาศ ที่เมตตาให้โอกาสได้ศึกษาในระดับมหาบัณฑิตอย่างเต็มที่ ในครั้งนี้และผู้มีพระคุณทั้งหลายที่มีส่วนช่วยให้ผู้วิจัยมีโอกาสดำเนินงานวิจัยฉบับนี้ได้สำเร็จ อีกส่วนหนึ่งที่ผู้วิจัยจะลืมไม่ได้เลย คือบิดาและมารดาผู้ที่ให้กำเนิดผู้วิจัย คุณความดีและประโยชน์อันจะพึงมีจากวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขอให้เป็นที่ระลึกการระน้อมบูชา แต่พระรัตนตรัยและอุทิศส่วนกุศลนี้ เพื่อบูชาพระคุณ บิดา มารดา ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้ที่มีพระคุณทั้งหลาย และกัลยาณมิตรทุก ๆ ท่าน ญาติโยมผู้ให้กำลังใจเตรียมอาหารถวายและทุนการศึกษา ถ้าหากประโยชน์คุณงามความดีจะพึงบังเกิดมีจากงานวิจัยฉบับนี้ น้อมบูชาคุณแต่บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ ญาติมิตร บุคคลผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านที่ประสิทธิประสาทวิชาความรู้ทุกด้านให้แก่ผู้วิจัยตลอดช่วงชีวิตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันจะเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญด้วยเทอญ

พระครูปริยัติวีรธรรม

๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ซ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๒
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๘
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ แนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท	๑๐
๒.๑ ความหมายของจิต	๑๐
๒.๒ ประเภทของจิต	๑๕
๒.๓ ธรรมชาติและลักษณะของจิต	๒๗
๒.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย	๓๔
๒.๕ เจตจำนงเสรีของจิต	๔๑
๒.๖ ความเป็นอมตภาพของจิต	๔๗
๒.๗ บทสรุป	๔๙
บทที่ ๓ แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก	๕๑
๓.๑ ความหมายของจิต	๕๒

๓.๒ ประเภทของจิต	๕๔
๓.๓ ธรรมชาติและลักษณะของจิต	๕๗
๓.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย	๗๒
๓.๕ เจตจำนงเสรีของจิต	๗๗
๓.๖ ความเป็นอมตภาพของจิต	๘๒
๓.๗ บทสรุป	๘๘
บทที่ ๔ เปรียบเทียบจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก	๙๐
๔.๑ เปรียบเทียบความหมายของจิต	๙๐
๔.๒ เปรียบเทียบประเภทของจิต	๙๔
๔.๓ เปรียบเทียบธรรมชาติและลักษณะของจิต	๙๖
๔.๔ เปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย	๑๐๔
๔.๕ เปรียบเทียบเจตจำนงเสรีของจิต	๑๐๙
๔.๖ เปรียบเทียบความเป็นอมตภาพของจิต	๑๑๖
๔.๗ บทสรุป	๑๒๓
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๒๖
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๖
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๓๓
บรรณานุกรม	๑๓๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๑

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาแนวคิดเรื่องจิตหรือวิญญาณ เป็นการค้นคว้าศึกษาธรรมชาติของจิตหรือวิญญาณว่ามีความจริงแท้เพียงใด โดยทั่วไปแล้วนักปรัชญาจิตนิยมจะถือว่า จิตเป็นความจริงแท้เพียงสิ่งเดียวเท่านั้น สสารหรือวัตถุเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น เช่น ร่างกายของมนุษย์เป็นปรากฏการณ์ชั่วคราวของจิต เป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราวของจิต เมื่อร่างกายสูญสลายไป จิตก็ยังคงอยู่ไม่สูญสลายไปกับร่างกาย แม้แต่ในคำพังเพยของไทยที่ยึดหลักคำสอนในพุทธปรัชญา ก็กล่าวอ้างอิงเอาไว้ว่า “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” นั้นแสดงให้เห็นว่า จิตเท่านั้นเป็นความจริงแท้ ไม่ใช่สสารหรือร่างกายแต่อย่างใด

พุทธปรัชญาเถรวาทจึงให้ความสำคัญเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตเป็นเรื่องหลัก เพราะการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์นั้นล้วนมีจิตเป็นพื้นฐานในการรับรู้อารมณ์ และความเข้าใจสรรพสิ่งที่รายล้อมตัวมนุษย์ นอกจากทำความเข้าใจแล้ว เรายังสามารถปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นแห่งจิตจากกามาสะทังปวงได้อีกด้วย การทำความเข้าใจและศึกษาเรื่องจิตอย่างลึกซึ้งจึงเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งของเหล่าพุทธศาสนิกชนและผู้ที่สนใจทั่วไป^๑ เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทได้ให้คำจำกัดความของจิต ไปในทางธาตุรู้หรือธาตุคิด ที่มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปตามองค์ประกอบหรือลักษณะต่าง ๆ ที่เรียกว่า เจตสิก กระบวนการนี้เกิดดับไปตามแต่ที่จิตจะเหนี่ยวสิ่งใดขึ้นมาจับไว้ จิตจึงเป็นธรรมชาติที่เกิด ๆ ดับ ๆ ส่วนใหญ่ใช้คู่กับคำว่า ใจ แต่คำว่าใจเมื่อประสมกับคำอื่นมักจะบ่งถึงสภาพความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่ง มากกว่าจะเป็นกระบวนการทางความคิดที่เกิดขึ้นดับ เช่น เสียใจ บ่งสภาพความเศร้าโศก ดีใจ บ่งสภาพความดียินดี ในที่นี้คำว่าใจจึงบอกถึงสภาพของสิ่งหนึ่งที่เป็นศูนย์กลางของความรู้สึกมากกว่าจะเป็นกระบวนการของความคิดเหมือนอย่างคำว่าจิต^๒

แต่ในทางปรัชญาจิตนิยมตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นเพลโต (Plato) หรือ อริสโตเติล (Aristotle) ได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตหรือวิญญาณในด้านอภิปรัชญา ว่าความจริงแท้ของจิตคืออะไร มีลักษณะอย่างไร มีความสัมพันธ์กับร่างกายอย่างไร จุดหมายปลายทางของจิตคืออะไร มีวิธีการอย่างไรที่จะทำให้บรรลุจุดหมายนั้น จิตเป็นอมตะหรือว่าสูญสลายไปพร้อมกับร่างกาย

^๑ จันทรีชนันท์ สิงห์หัต, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรม และลัทธิชาตกาล”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๙, หน้า ๔๓.

^๒ ประพนธ์ อัสววิรุฬการ และ สุวรรณ สถาอานันท์, “จิตใจ” ในคำ: ร่องรอยความคิดความเชื่อไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑๓.

จิตสัมพันธ์กับจิตสมบูรณ์มีความสัมพันธ์อย่างไร หรือจิตมนุษย์กับพระเจ้ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร และเมื่อพิจารณาดังกล่าวแล้ว เราจะเห็นว่าแนวความคิดดังกล่าวเป็นแนวความคิดของนักปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก (Idealism) โดยเฉพาะสำนักจิตนิยมนี้ถือว่า จิตเป็นตัวการสำคัญ สสารหรือวัตถุเป็นรอง เป็นการให้คำตอบว่าความเป็นจริงของสรรพสิ่งหรือแก่นแท้ของสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลคือ “จิต” หรือสรรพสิ่งขึ้นอยู่กับจิตเท่านั้น

กลุ่มปรัชญาสำนักจิตนิยม จึงมีแนวความคิดที่สัมพันธ์กับศาสนาเกือบทุกศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญา เพราะศาสนาโดยส่วนมากถือว่า “จิตสำคัญกว่าร่างกาย” แต่สำนักจิตนิยมนี้ไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของสสารหรือวัตถุ เพียงแต่ว่าความมีอยู่ของสสารหรือวัตถุต้องขึ้นอยู่กับจิต จิตมีความสำคัญสูงกว่าหรือเหนือกว่าสสารหรือวัตถุ สสารมีความสำคัญรองลงมาซึ่งมีความคิดที่ตรงกันข้ามกับกลุ่มสสารนิยม (Materialism) ที่ถือว่าสสารเท่านั้นเป็นสิ่งที่แท้จริง จิตเป็นเพียงผลพลอยได้ของสสาร^๓ กล่าวคือเป็นการทำหน้าที่ของสมองเท่านั้น แต่สำนักจิตนิยมถือว่าจิตเท่านั้นเป็นความแท้จริง สสารมีอยู่ได้ก็เพราะอาศัยจิต หรือเป็นปรากฏการณ์หรือการแสดงออกของจิต ระบบหรือกลไกต่าง ๆ ของสสาร หากไม่มีจิตจะเป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย เพราะจิตเป็นสิ่งที่ให้ความหมายและให้คุณค่าของระบบสสารหรือกลไกเหล่านั้น^๔

ผู้วิจัยจึงเห็นว่ามีความน่าสนใจหลายประการ เกี่ยวกับความเหมือนและความแตกต่างของสองแนวความคิดว่าด้วยเรื่องของจิตระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ด้วยเหตุนี้เองผู้วิจัยจึงมีความเชื่อมั่นว่าการทำงานวิจัยเรื่องนี้จะทำให้ผู้วิจัยได้ค้นพบเบื้องหลังและอิทธิพลที่ทำให้เกิดแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ในประเด็นใหญ่ ๆ ๔ ประเด็นที่นักปรัชญาสำนักจิตนิยมพยายามศึกษาค้นคว้า คือ ๑) ปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติของจิตหรืออะไรคือจิต (Nature of Mind) ๒) ปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย (Relation between Mind and Body) ๓) ปัญหาเกี่ยวกับเจตจำนงเสรี (Free Will) และ ๔) ปัญหาเกี่ยวกับความเป็นอมตะของจิต (Immortality) และผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก” จะนำไปสู่คำตอบทางวิชาการและเป็นประเด็นที่น่าสนใจเพื่อการทำงานวิจัยที่แพร่หลายทางด้านปรัชญาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ แนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

๑.๒.๒ แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกเป็นอย่างไร

๑.๒.๓ ความเหมือนและความต่างของแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกเป็นอย่างไร

^๓ วิชา สฐิตคุปต์, **อภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕,

^๔ เรื่องเดียวกัน,

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
- ๑.๓.๓ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัย เรื่อง “ศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก” มีขอบเขตการวิจัย ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา: ในด้านเนื้อหาของการศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ผู้วิจัยได้ทำการแยกเนื้อหาออกเป็นสองส่วนคือแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท กับ แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ซึ่งทั้งสองแนวคิดจะมีประเด็นหลักที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นประเด็นของความเหมือนและความต่างในประเด็นเหล่านี้ คือ ๑) ความหมายของจิต ๒) ประเภทของจิต ๓) ธรรมชาติและลักษณะของจิต ๔) ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย ๕) เจตจำนงเสรี ๖) ความเป็นอมตภาพของจิต

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

งานวิจัยนี้มีแหล่งข้อมูลประกอบด้วย

๑. ข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท แบ่งเป็น ๒ ระดับ คือ
 - ๑) ข้อมูลปฐมภูมิ ประกอบด้วย คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ และคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙
 - ๒) ข้อมูลทุติยภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ปกรณ์วิเสส เช่น อภิธัมมัตถสังคหะ วิสุทธิมรรค มังคลัตถทีปนี และคัมภีร์อื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสมัย รวมทั้งวรรณกรรมซึ่งเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการที่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิต
๒. ข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตของนักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ซึ่งได้รับจากเอกสารสิ่งพิมพ์และสื่อต่าง ๆ ที่นำเสนอข้อมูลทางวิชาการที่เกี่ยวกับแนวคิดของนักปรัชญาตะวันตกกลุ่มจิตนิยม โดยสืบค้นจากวรรณกรรมทั้งในส่วนที่เป็นหนังสือตำราวิชาการทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะใช้ประกอบในการนำเสนอและวิเคราะห์เนื้อหาประเด็นเกี่ยวกับจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

จิต ในทางพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง สภาวะการรับรู้ทั้งที่เป็นวิจิตคือจิตที่มีธรรมชาติรับรู้อารมณ์ ธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และภวังคจิตคือจิตที่อยู่เหนือวิถีทางอายตนะ เป็นจิตที่สั่งสมและสืบต่อภพชาติ ในทางปรัชญาตะวันตกหมายถึงสภาวะทางนามธรรมที่เป็นความจริงแท้เหนือสสารวัตถุ

วิญญาณ ในทางพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง การรับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัส (Consciousness) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แต่ในทางปรัชญาตะวันตก วิญญาณ (Soul) หมายถึง สิ่งซึ่งเชื่อกันว่าเป็นสาระัตถะของชีวิตมนุษย์ อาจรวมถึงสิ่งมีชีวิตประเภทอื่น ๆ ด้วย วิญญาณเป็นสภาวะที่เป็นอมตะ มีอำนาจในการควบคุมร่างกาย

สำนักจิตนิยมตะวันตก หมายถึง กลุ่มแนวคิดทางปรัชญาที่มีความเห็นว่าจิตเท่านั้นที่มีอยู่จริง ในงานวิจัยนี้มุ่งเอาปรัชญาจิตนิยมกรีกโบราณของเพลโต อริสโตเติล จิตนิยมประสบการณ์ของเบร์กเลย์ และจิตนิยมสัมบูรณ์ของเฮเกลเป็นหลัก

อมตภาพของจิต หมายถึง ความเที่ยงแท้เป็นอมตะของจิต ซึ่งนักปรัชญาจิตนิยมส่วนใหญ่เชื่อว่าจิตเป็นสาระัตถะหรือแก่นสารของชีวิตมนุษย์ แม้ว่าร่างกายจะแตกสลายไปแต่จิตหรือวิญญาณยังดำรงอยู่เป็นอมตะ เพราะจิตหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่เกิดมาจากสิ่งสัมบูรณ์สูงสุดอย่างพระเจ้าหรือพรหมัน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

บรรจบ บรรณรุจิ ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับชีวิตไว้ในหนังสือ จิต มโน วิญญาณ หนังสือเล่มนี้กล่าวว่าชีวิตมาจากส่วนประกอบที่สำคัญ คือ ร่างกายกับจิต ร่างกายประกอบด้วยส่วนผสมของธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ส่วนวิญญาณเป็นตัวบงการชีวิตหรือร่างกายของคนเราให้เป็นเช่นนั้น เจ้าชายสิทธัตถะได้ศึกษาเรื่องจิตมาอย่างแจ่มแจ้ง ทรงประกาศว่า กายกับจิตสัมพันธ์กัน จิตมีอิทธิพลเหนือร่างกาย จิต หรือ วิญญาณ เป็นสิ่งเดียวกันแต่มองกันในแต่ละสภาวะและในหนังสือ จิตวิเคราะห์เปรียบเทียบ: พระพุทธเจ้า: ชิกมันด์ พรอยด์ สรุปเนื้อหาที่เกี่ยวข้องได้ว่า พฤติกรรมที่แสดงออกมานั้นถูกกำกับด้วยจิตไร้สำนึก แต่จิตไร้สำนึกนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยแรงกระตุ้นผลักดันจากภายในอันได้แก่ จิตไร้สำนึกซึ่งเป็นที่รวมแห่งความต้องการความปรารถนา และความเก็บกดต่าง ๆ และจิตไร้สำนึกนี้เองเป็นที่รวมอยู่แห่งพลังงานอันก่อให้เกิดแสดงพฤติกรรม มนุษย์แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมา โดยมีแรงจูงใจเป็นเครื่องชักจูงและคอยหนุนหลังอยู่เบื้องหลังแห่งพฤติกรรม ตรงกับทฤษฎะทางพุทธศาสนา คือตัณหาและพระพุทธรศาสนายอมรับเหมือนกันว่าพฤติกรรมของมนุษย์นั้นเกิดมาจากพลังงานทางจิต^๔

ศรีเรือน แก้วกังวาน ได้เขียนหนังสือ “ทฤษฎีจิตนิยมบุคลิกภาพ” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิดของพรอยด์เกี่ยวกับจิตไร้สำนึก โดยเปรียบเทียบจิตมนุษย์มีสภาพคล้ายภูเขาน้ำแข็งที่ลอยอยู่ในมหาสมุทร ส่วนที่อยู่ใต้ผิวน้ำคือจิตไร้สำนึกที่มีการสะสม องค์ประกอบของจิตไว้มากมายมีกลไกทางจิตหลายประเภทด้วยกัน เช่น แรงจูงใจ อารมณ์ที่เก็บกด ความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น พลังจิตไร้สำนึกมีอิทธิพลเหนือจิตสำนึกเมื่อถูกกระตุ้นเตือนให้ปฏิบัติพฤติกรรมประจำวันทั่ว ๆ ไป จิตไร้สำนึกเป็นภาคสะสมประสบการณ์ในอดีตไว้มากมาย ถูกบีบอัด เก็บกด เมื่อได้จังหวะเหมาะสมสำหรับสนองต่อเร้าอันยังไม่ได้ทำหรือทำไม่ได้ในภาวะปกติ เช่น ประเพณี ไม่ยอมรับว่าถูกต้อง และกฎหมายห้าม

^๔ บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิญญาณ, (กรุงเทพมหานคร: จรูญการพิมพ์, ๒๕๓๓)

เป็นต้น พลังจิตได้สำนึกมีหลายระดับ บางอย่างอยู่ในระดับต้น บางอย่างอยู่ระดับลึก และแตกต่างกันในแง่ของพลังเข้มข้น หรืออ่อนของการขับเคลื่อนด้วยจากข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้แต่ละคนแตกต่างกันในรูปของจิตได้สำนึก^๖

อดิศักดิ์ ทองบุญ ได้เขียนหนังสือ “คู่มืออภิปรัชญา” ในหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึงส่วนสำคัญ ๒ ส่วน คือ จิตกับกาย เหมือนกับพระศนะของนักทวินิยม พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าจิตกับกายต่างอิงอาศัยกันและกัน ถือว่าจิตสำคัญกว่ากายเพราะกายจะเคลื่อนไหวใด ๆ ได้ก็ต้องขึ้นอยู่กับกการกำหนดของจิตจึงจะเกิดพฤติกรรมทางกาย ถ้าจิตดี พฤติกรรมทางกายก็ดี ถ้าชั่ว ทางกายก็ชั่วไปด้วยจิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว^๗

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ประสิทธิ์ ฤกษ์พิศุทธิ์ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การตีความความคิดเกี่ยวกับระบบจิต-กาย ของเดการ์ตส์” ผลการวิจัยพบว่า จิตคือผู้คิด ส่วนความคิดเป็นสาระัตถะของจิต และกิจกรรมของจิตบางอย่างเกิดจากการที่จิตเชื่อมโยงกาย กายเป็นสิ่งกินที่และมีอยู่ของกายซึ่งเป็นเพียงสิ่งที่จิตเข้าใจถึงความมีอยู่ของวัตถุ กายคือสิ่งที่มีอยู่อย่างน่าสงสัยรับรู้ได้โดยประสาทสัมผัสและจินตนาการ เราารู้สึกถึงความมีอยู่ของกายได้ชัดเจนเป็นคุณสมบัติทุกติยภูมิ ธรรมชาติที่แท้จริงของกายหรือวัตถุคือการกินพื้นที่ อีกทั้งเป็นคุณสมบัติเพียงสิ่งเดียวของกาย การจะรู้ถึงกายได้ต้องอาศัยจิต แสดงว่าจิตต้องมีอยู่ถึงจะรู้ถึงความมีอยู่ของกายได้ ทำให้ทราบว่าจิตรับรู้ง่ายกว่ากาย^๘

พระพอง อภิวัฒน์ (สวัสติ) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของพุทธทาสภิกขุ” ผลการวิจัยพบว่า โลกว่างเพราะว่างจากสิ่งที่เนื่องด้วยตนเองว่างจากตน จักขุว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน รูปว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน จักขุวิญญานว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน จักขุสัมผัสว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน หว้าง เสียงว่าง จมูกว่าง กลิ่นว่าง กายว่าง โผฏฐัพพะว่าง ใจว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ธรรมารมณ์ว่าง มโนวิญญานว่าง สุขเวทนา ทุกขเวทนาหรือ อทุกขมสุขเวทนาเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตนชื่อว่าโลกว่างรูปเป็นอนัตตา แปรปรวนบุบสลายไม่สามารถบังคับได้ เป็นไปตามเหตุปัจจัยปรุงแต่งไป ตามกฎธรรมชาติ การบำเพ็ญจิตให้เป็นวิปัสสนาที่เกี่ยวเนื่องด้วยสุญญตา คือ ทุกสิ่งที่มีความว่างจากความหมายของการเป็นตัวตนไม่ควรจะเข้าไปยึดถือว่า เป็นตัวตน จึงชื่อว่าได้เห็นธรรมตามความเป็นจริง ดังในสมาธิสูตรว่าภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น

^๖ ศรีเรือน แก้วกังวาน, **ทฤษฎีจิตนิยมบุคลิกภาพ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓.

^๗ อดิศักดิ์ ทองบุญ, **คู่มืออภิปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖)

^๘ ประสิทธิ์ ฤกษ์พิศุทธิ์, “การตีความความคิดเกี่ยวกับระบบจิต-กาย ของเดการ์ตส์”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๔๕-๔๖.

แล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริงคือรู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของไม่เที่ยง รูปไม่เที่ยง จักขุวิญญาณไม่เที่ยงมีสภาพความเป็นสูญหรือความว่าง^๙

พระมหาราเชนทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ” ผลการวิจัยพบว่า จิตในพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นนามธรรมที่เกิดดับตลอดเวลา ทำหน้าที่รับรู้ภาษา รู้สึกรู้คิด ความจำ เป็นต้น เป็นฐานของชีวิต การรู้สึกตัว การรับรู้ประสาทสัมผัสและการนึกคิดต่าง ๆ แต่ไม่มีตัวตน อัตตา หรืออาตมันเป็นลักษณะของวิญญาณ ในปรัชญาตะวันตกจิตมีลักษณะที่เป็นสารมีตัวตน ไม่มีการเกิดดับและจิตเป็นอันเดียวกับวิญญาณ บางคนเห็นว่า จิตกับวิญญาณต่างกัน ส่วนทางพุทธปรัชญาถือว่า จิตและวิญญาณเป็นอันเดียวกัน แต่มีลักษณะเป็นนามธรรมที่เกิดดับไม่ใช่ตัวตนที่ถาวร จิตตามนัยปรัชญาเถรวาทจึงแตกต่างจากจิตในทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกตามทัศนะแต่ละคน และจิตในความเห็นของนักปรัชญาตะวันตกมีลักษณะคล้ายกับเจตสิกมากกว่าจิตในพุทธปรัชญาและจิตในพุทธปรัชญามีความเป็นจริงที่ต่างจากจิตปรัชญาตะวันตก^{๑๐}

พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตก” ผลการวิจัยพบว่า ความหมายของภวังคจิตตามหลักอภิธรรมหมายถึงจิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิกับจุติจิตแต่จิตมิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ และบ่อเกิดของภวังคจิตที่เกิดจากกระบวนการทำงานของจิต ที่ทำหน้าที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา รวมถึงลักษณะ และหน้าที่ของภวังคจิต โดยภวังคจิตจัดเป็นวิมุตตจิต คือจิตไม่ได้รับอารมณ์ใด ๆ และมีลักษณะเป็นองค์แห่งภพ กล่าวโดยสรุป ภวังคจิตเป็นลักษณะของจิตที่เกิดอยู่ในส่วนเวลาที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ทางทวารเป็นจิตที่อยู่นอกเหนือจากวิธิการรับรู้เชิงประจักษ์ และเป็นส่วนหนึ่งในภาวะแห่งชีวิตหรือเป็นจิตพื้นฐานของชีวิตที่เกื้อหนุนของสัตว์ไปเกิดใหม่ และมีความสัมพันธ์ระหว่างการทำงานของวิมุตตจิตด้วย^{๑๑}

พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ ฟรอยด์” ผลการวิจัยพบว่า พฤติกรรมในพระพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีการแสดงทาง กาย วาจา เพราะสืบเนื่องมาจากจิตที่อยู่ภายในที่เป็นตัวกำหนดวิถีทางของการดำเนินชีวิตในปัจจุบันและอนาคต โดยที่พฤติกรรมแสดงออกนั้นเป็นการทำงานแบบลูกโซ่ หมายถึงว่าพฤติกรรมในอดีตย่อมส่งผลต่อพฤติกรรมในปัจจุบันและพฤติกรรมใน

^๙ พระพอง อภิวัฒน์, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของพุทธทาสภิกขุ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๐.

^{๑๐} พระมหาราเชนทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗).

^{๑๑} พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน, “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

อนาคต ซึ่งจะวนเวียนอยู่เช่นนี้ตราบดีที่บุคคลนั้นยังมีกิเลสที่จะนำไปสู่ความทุกข์และความสุขทางใจได้ ส่วนพฤติกรรมในภพของพรอยด์เป็นพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายภาพทั้งหมดหมายถึงบุคคลนั้นมีความสัมพันธ์กับบุคคลและสิ่งแวดล้อมที่ทั้งดีและไม่ดี พฤติกรรมเหล่านี้ พรอยด์ให้ความสำคัญอยู่ ๒ ส่วนคือ โครงสร้างทางจิตใต้สำนึกและแรงขับพื้นฐาน จะเห็นได้ว่าพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมถ้ามีการประพฤติดีที่ไปตามทำนองคลองธรรมก็ย่อมมีประโยชน์ต่อชีวิตของตนเองและสังคม จากการศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าจิตกับกายมีความสัมพันธ์กัน โดยจิตที่อยู่ภายในที่เป็นตัวกำหนดวิถีทางของการดำเนินชีวิตในปัจจุบันและอนาคต ในทางพระพุทธศาสนาใช้ศีล สมาธิ ปัญญา และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาจิตที่ต้องใช้เวลาในการสั่งสมจนกว่าจิตจะพัฒนาเข้าถึงภาวะที่สมบูรณ์สูงสุดคือนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายปลายทางของการปรับเปลี่ยนและพัฒนาพฤติกรรมที่แท้จริง^{๑๒}

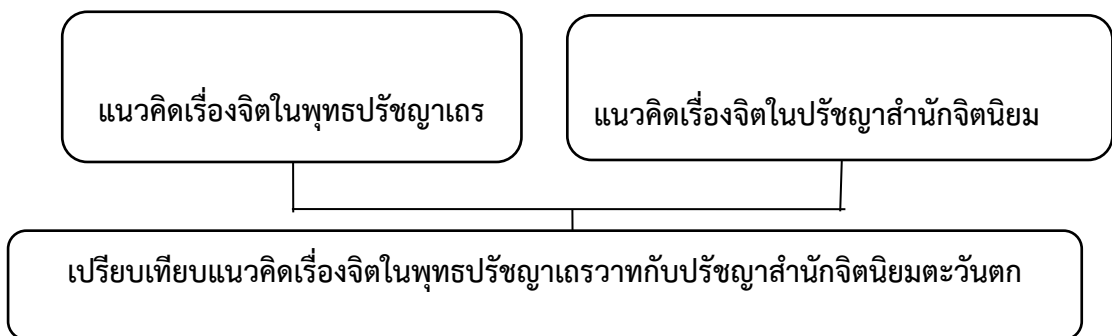
พระมหาอำนาจ พลบุญโณ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาของวิลเลียม เจมส์ กับพุทธปรัชญาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะและประเภทของจิตในทัศนะของวิลเลียม เจมส์ ลักษณะต่าง ๆ ของจิตหรือความคิดมี ๕ ประการ คือ ๑. ความคิดมีลักษณะเป็นของเฉพาะส่วนบุคคล ๒. ภายในความตระหนักรู้เฉพาะบุคคลนั้น ความคิดมีการเปลี่ยนแปลงเป็นนิรันดร์ ๓. ภายในความตระหนักรู้เฉพาะบุคคลนั้น ความคิดมีลักษณะต่อเนื่องกันตามการสร้างเหตุผลในประสบการณ์ของมนุษย์ ๔. ความคิดมักจะปรากฏขึ้นมาเพื่อจัดการกับวัตถุต่าง ๆ อย่างเป็นอิสระในตัวเอง ๕. ความคิดมีลักษณะสนใจในส่วนต่าง ๆ ของวัตถุในการรวมตัวหรือแยกตัวออกจากกันไม่ว่าจะยอมรับหรือปฏิเสธ หรือเป็นกลาง จิตก็ยังทำหน้าที่เพ่งพินิจอยู่ไม่ละทิ้งความสำคัญ ระดับขั้นของจิต ๑. จิตขั้นผัสสะ (Sensation) คือการที่เรารับรู้ในคุณสมบัติของวัตถุที่อยู่เฉพาะหน้า ๒. จิตขั้นประจักษ์ (Perception) คือ การที่จิตมีความรู้เกี่ยวกับวัตถุที่ปรากฏเฉพาะหน้าบ่อยครั้งจนเกิดความถี่ พัฒนากลายเป็นความคุ้นเคย ทำให้จิตของเราได้กระทำไปมากกว่าการได้รับข้อมูลเฉย ๆ คือมีการคิดเกิดขึ้น ซึ่งพบว่ามันมีความสัมพันธ์กับผัสสะอื่น ๆ ๓. จิตขั้นมโนคติ (Conception) คือจิตของเราในขั้นที่ให้ความหมายแก่สิ่งเฉพาะโดยแยกส่วนใดส่วนหนึ่งของประสบการณ์ออกจากกระแสของประสบการณ์ทั้งหมด ในภพของพุทธปรัชญานั้น ลักษณะของจิตและการดำรงอยู่ของจิตเป็นปัจเจก ตั้งอยู่ ดับไป ส่วนของวิลเลียม เจมส์ นั้นเป็นของเฉพาะส่วนบุคคลเหมือนกัน ซึ่งนำไปสู่กระบวนการแห่งพฤติกรรม ประเด็นเรื่องกระแสของจิตพุทธปรัชญาจิตมีการสืบต่อเป็นสันตติ ของวิลเลียม เจมส์ ก็มีการทำงานสืบต่ออย่างไม่ขาดสาย (สืบต่อ) เหมือนกระแสแห่งสายธาร^{๑๓}

^{๑๒} พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินันโต, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตมันด์พรอยด์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

^{๑๓} พระมหาอำนาจ พลบุญโณ, “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในปรัชญาของวิลเลียม เจมส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

จากการทบทวนงานเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยเห็นว่าผู้ทำวิจัยเกี่ยวกับเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท กับจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมหลายท่าน แต่จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยยังมองเห็นประเด็นที่ยังขาดไป คือ ประเด็นในการที่นำทั้งสองแนวคิดมาเปรียบเทียบให้เห็นความเหมือนและความต่าง ในประเด็นของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ซึ่งวิธีที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ด้วยการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล จากหนังสือที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ตลอดจนตำราเอกสารที่เกี่ยวข้องซึ่งมีขั้นตอนการวิจัย โดยมีวิธีการศึกษาดังนี้

๑.๘.๑ ขั้นรวบรวมข้อมูล

๑. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ในส่วนที่ว่าด้วยเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยได้ศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ วรรณคดี ปรณวิเสส วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องตลอดทั้งงานวิจัยเอกสารและหนังสือตำราที่มีเนื้อหาสอดคล้องเกี่ยวกับหัวข้อที่ทำการวิจัย และเอกสารตำราที่เกี่ยวกับจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ซึ่งได้จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ทั้งฉบับภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เป็นต้น

๑.๘.๒ ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก โดยนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูลดังกล่าวมาศึกษาวิเคราะห์แยกแยะประเด็นให้เห็นธรรมชาติ ลักษณะ ประเพณีและโครงสร้างของจิตตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท และปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก จากนั้นผู้วิจัยได้ศึกษาเปรียบเทียบความเหมือนและความต่างระหว่างจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกใน ๖ ประเด็น คือ

๑) ความหมายของจิต ๒) ประเภทของจิต ๓) ธรรมชาติและลักษณะของจิต ๔) ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย ๕) เจตจำนงเสรี ๖) ความเป็นอมตภาพของจิต

๑.๘.๓ ขั้นสรุปและนำเสนอข้อมูล

ผู้วิจัยสรุปข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกทั้งในแง่ความเหมือนและความต่างเพื่อนำไปสู่การสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ทางปรัชญา และนำเสนอรายงานผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์และเขียนรายงานวิจัยเป็นวิทยานิพนธ์ต่อไป

๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

- ๑.๙.๑ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๙.๒ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
- ๑.๙.๓ ทำให้ทราบความเหมือนและความแตกต่างของแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท

พุทธปรัชญาเถรวาท เป็นปรัชญาระบบหนึ่งในปรัชญาตะวันออก ก่อกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียโบราณเมื่อ ๒,๕๐๐ กว่าปีก่อน สมัยนั้นเรียกว่า ชมพูทวีป โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ความจริงอันประเสริฐ คือ อริยสัจ ๔ ประการ ก่อนหน้านั้น ๖ ปี เจาชายสิทธัตถะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ผู้ที่เกิดความสงสัยในสภาพปัญหาชีวิตของมนุษย์ เมื่อเล็งเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ คือ ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ว่าเหตุใดมนุษย์จึงต้องตกอยู่ในสภาพเช่นนั้นด้วย ต่อมาพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและทรงประกาศหลักคำสอนที่เป็นพุทธปรัชญา ลักษณะที่เด่นของพุทธปรัชญาเถรวาท คือ การมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ไม่ได้มองด้วยความต้องการให้มันเป็นไปตามที่ประสงค์ ความเป็นจริงที่วานั้น มีเหตุปัจจัยที่โยงใยกันอยู่เป็นเครือข่าย พุทธปรัชญาเถรวาทจึง มุ่งชี้ให้เห็นความเป็นจริงถึงความมีเหตุปัจจัยนั้นและวิธีการจัดการกับเหตุปัจจัยเหล่านั้นอย่างรู้เท่าทัน พุทธปรัชญาเถรวาทจะเป็นระบบปรัชญาที่เสนอความจริง ความรู้ และการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงนั้น ในขณะเดียวกันก็เป็นระบบปรัชญาที่เสนอความจริงที่มีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต พร้อมวิธีการทำความเข้าใจและการปฏิบัติไปด้วยในตัวหลักคำสอนเรื่องความรู้และความจริงของมนุษย์และโลกตามหลักพุทธธรรมซึ่งศึกษาวิเคราะห์ด้วยเหตุผลทางปรัชญา รวมทั้งหลักการปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนเพื่อเข้าสู่เป้าหมายสูงสุด และหลักคำสอนเรื่องความรู้และความจริงของมนุษย์และโลกตามหลักพุทธธรรม ครอบคลุมเนื้อหาด้านอภิปรัชญาและญาณวิทยา ส่วนหลักคำสอนเรื่องการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่เป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน เป็นเนื้อหาในส่วนคุณวิทยา สาขาจริยศาสตร์ พุทธปรัชญาเถรวาทเหล่านี้ สามารถศึกษาจากพระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่ผู้วิจัยจะได้บรรยายตามประเด็นเป็นลำดับสืบไป

๒.๑ ความหมายของจิต

๒.๑.๑ ความหมายทั่วไป

จิตในพุทธปรัชญาเถรวาทมีลักษณะเป็นนามธรรม ที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา มีหน้าที่รับรู้ รู้สึก คิด จำ เป็นฐานของชีวิตโดยการแสดงออกเป็นการรู้สึก การรับรู้สัมผัสและการนึกคิดต่าง ๆ แต่ไม่มีลักษณะเป็นตัวตน อัตตาหรืออาตมัน ซึ่งเป็นลักษณะของวิญญาณ (Soul) ในทัศนะของนักปรัชญาอินเดียสายพระเวทและนักปรัชญาตะวันตกบางท่าน และเป็นลักษณะของจิตในศาสนาอื่น ๆ

จิตตามนัยของพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าทั้งจิตและวิญญาณคือสิ่งเดียวกันมีลักษณะเป็นนามธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่ตัวตนที่ถาวร ซึ่งมีความหมายดังต่อไปนี้

จิต มาจากธาตุ จิต (Citta) แปลว่าคิด จิต จึงมีความหมายว่า ความคิด สภาพนึกคิด ใจ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือวิญญาณ การรับรู้ทั้งภายนอกและภายในอยู่เสมอมีบทวิเคราะห์ว่า จินเตตติ จิตตํ อารมมณํ วิชานาตติ อตฺถโธ ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะคิดหรือรู้อารมณ์^๑

ตามนัยแห่งพระอภิธรรม ท่านได้แสดงความหมายของจิตไว้หลายนัย ดังต่อไปนี้

๑. อารมมณํ จินเตตติ จิตตํ ธรรมชาติโดยย่อคิดอารมณ์ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต
๒. จินเตนติ สมปยุตฺตธมฺมา เอเตนาติ จิตตํ สัมปยุตฺตธรรม (เจตสิก) ทั้งหลายรู้ อารมมณํ เพราะอาศัยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของสัมปยุตธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า จิต
๓. จินตมตฺตํ จิตตํ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์นั้นแหละ ชื่อว่า จิต
๔. จิตฺตํ กโรตฺติ จิตฺติ ธรรมชาติใดทำให้ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต^๒

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า “จิต” ดังนี้
จิต หมายความว่า คิดหรือรู้อารมณ์ มีข้อความรองรับไว้ว่า “ธรรมชาติโดยย่อคิด อธิบาย หมายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์” หมายความว่า ก่อหรือสร้าง มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อ หรือทำให้วิจิตร” หมายความว่า เก็บหรือสั่งสม มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่งสมสันดาน (การสืบต่อ) ของตน หรือที่ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส” และความหมายว่า วิจิตร มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์ อันวิจิตร หมายถึงวิจิตรทั้งตัวของจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น

จากความหมายของจิตดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถนิยามความหมายได้ถึง ๔ ประการด้วยกัน คือ (๑) คิด (๒) ก่อหรือสร้าง (๓) สั่งสม (๔) วิจิตร เมื่อรวมกันเป็นการต่อเนื่องจะได้ความว่า การรับรู้ถึงสิ่งที่มากระทบซึ่งเรียกชื่อว่าอารมณ์ แล้วก่อหรือสร้างอารมณ์นั้นให้เป็นเรื่องราวอย่างต่อเนื่องแล้วนำไปเก็บหรือสั่งสมเรื่องนั้นไว้ ต่อมาก็แสดงความวิจิตรพิสดารที่สั่งสมไว้ในตัวเองออกมา และไปปรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขึ้นมาใหม่อีก ดังที่ท่านพระโสภณมหาเถระ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๓.

^๒ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: ยูนิเน็ตพับลิเคชั่น, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

(มหาสัสยาตอ) ได้ให้ความหมายแบบรวบไว้ว่า จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยผ่านทวารหรือประตู ๖ บานเหมือนคนอยู่ในบ้านนั่งดูสิ่งที่อยู่นอกบ้านผ่านประตู การรู้รูปผ่านตา เป็นการเห็น การรู้เสียงผ่านหูเป็นการได้ยิน การรู้กลิ่นผ่านจมูกเป็นการรู้กลิ่น การรู้รสผ่านลิ้นเป็นการลิ้มรส การรู้สิ่งที่ผ่านร่างกายเป็นการสัมผัสและการรับรู้ทางใจเป็นการนึกคิด นอกจากนี้ยังมีท่านผู้รู้ได้ให้ความหมายของจิตเพิ่มเติมไว้ว่า

หลวงพ่อกุฑมัทธสภิกขุ^๓ ให้ความหมายของจิตว่า “ธาตุที่มีคุณสมบัติรู้ เป็นนามธรรมคือ ไม่มีรูปร่างทางวัตถุ ธาตุจิตมีหน้าที่รู้ จิตต้องทำหน้าที่รู้สึกรู้แจ้ง รู้สึกเกิดขึ้นเฉพาะกาล เฉพาะเวลา กรณี เป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติ เปลี่ยนได้เสรีพร้อมได้ตามสิ่งที่เกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นเจตสิกธรรม”

พระอาจารย์ ดร.ภัทนต์ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุ^๔ ได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “การรู้อารมณ์ การขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ มีชื่อเป็นภาษาบาลีว่า นามะ คือนามธรรมที่เรียกทั่วไปว่า จิต (นามธรรมที่มีสภาพรู้)”

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)^๕ ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ”

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช)^๖ ให้ความหมายว่า “ธรรมชาติที่คิด ธรรมชาติที่รู้ อารมณ์ ธรรมชาติที่สะสมการสืบต่อของตนไว้ด้วยอำนาจขวนวิถีและธรรมชาติที่ทำให้วิจิตร”

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)^๗ ให้ความหมายว่า “จิตคือสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่าง คำนิยามที่ว่า อารมฺมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ จิตคือธรรมชาติที่คิดถึงอารมณ์ อารมฺมณฺคือสิ่งที่จิตคิด ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณฺ (จินตภาพ)”

^๓ พุทธสาสิกขุ, **บรมธรรม ภาคปลาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๕๑๒ - ๕๑๖.

^๔ พระอาจารย์ ดร. ภัทนต์ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุ^๔, **ธรรมกถาการ ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔**, (ชลบุรี: คณะศิษย์วิเวกอาศรม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘-๒๙.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๒.

^๖ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๗.

^๗ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ตามรอยธรรมครอบ ๕๐ ปี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๒.

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรรณา)^๔ ได้ตีความความหมายของจิตว่า จิตดังกล่าวนี้ถูกนิยามขึ้นบนฐานคิดที่ว่า จิตมีโครงสร้างหน้าที่แตกต่างกันหลายระดับ จิตบางระดับทำหน้าที่รับรู้โลกทางอายตนะ บางระดับทำหน้าที่ปรุงแต่งโลกที่รับรู้ให้วิจิตรพิสดาร และบางระดับทำหน้าที่เป็นที่เก็บสะสมผลแห่งการกระทำทั้งหมดทั้งที่ดีและไม่ดี

จากประเด็นความหมายของจิตทั้งหมดที่ยกมาข้างต้นดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า จิตก็คือนามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบได้ หรือรู้สิ่งต่าง ๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่ผ่านมาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกล่าวถึงธรรมชาติของจิตมีอยู่ ๔ อย่าง ได้แก่

๑. ไปได้ไกล (ทุรรม) ในประเด็นนี้ หมายถึงพฤติกรรมกรรับรู้ารมณ์ของจิตอาจกล่าวได้ว่า จิตสามารถไปรับรู้ารมณ์ที่อยู่ห่างออกไปไกลได้ แม้เรื่องในอดีตได้ผ่านมานานแล้ว หรือเรื่องที่ยังมาไม่ถึงในอนาคต จิตนั้นสามารถรับเอาเรื่องนั้นมาเป็นของารมณ์ได้

๒. เทียวไปผู้เดียว (เอกจรี) ในประเด็นนี้ น่าจะหมายถึง การเกิดดับเป็นขณะ ๆ ของจิตอาจกล่าวได้ว่า จิตมีธรรมชาติเกิดดับที่ละดวง เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จะเป็นปัจจัยให้จิตดวงอื่นเกิดขึ้นในรูปกระแสที่ต่อเนื่อง

๓. ไม่มีสรีระ (อสรีร) ประเด็นนี้ หมายถึง ความไม่มีรูปร่างหน้าตาของจิต หมายความว่าจิตเป็นสังขารธรรม จึงไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีการกินที่ ซึ่งต่างจากสังขารธรรมทั้งหลาย

๔. มีถ้าเป็นที่อาศัย (คหาสย) ประเด็นนี้ หมายถึงจิตมีถ้าเป็นที่อาศัย หมายถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างนามกับรูปในขันธ ๕ ก็ได้ ในอรรถกถาธรรมบทท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า “ถ้า” คือที่ตั้งอยู่ หรือฐานอันเป็นที่ตั้งของจิต ได้แก่ หัวใจ

จากความหมายทั้งหมดที่กล่าวมานี้ทำให้เข้าใจได้ว่า จิต คือ ธรรมชาติที่รู้ารมณ์เพราะจิตนั้น รับารมณ์ทั้งภายนอกและภายในอยู่เสมอ จึงเรียกว่า ารมณ์มีสภาพเป็นผู้รู้หรือตัวรับรู้สิ่งที่เรารับรู้โดยผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบหรือสัมผัสทางกาย) และธรรมารมณ์หรือสิ่งที่รับรู้ทางใจ ที่เรียกรวมกันว่า อายตนะภายนอก

๒.๑.๒ ความหมายที่เป็นไพบจน์

คำว่า จิต มีคำใช้แทนกันได้หลายคำซึ่งแต่ละคำจะบอกถึงลักษณะของการทำหน้าที่ของจิตหรือสภาวะของจิตที่เกี่ยวข้องกับสภาวะอื่น ๆ อย่างไรก็ตามคำต่าง ๆ เหล่านั้นก็อยู่ในความหมายของการคิดและการรับรู้ารมณ์นั้น ดังนี้

^๔ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรรณา), “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

๑. มโน แปลว่า คิด มีความหมายว่า ความคิดเป็นตัวรู้หรือสภาพที่คิดหรือมโน แปลว่า ใจ นำมาใช้กับวิญญาน เป็นมโนวิญญาน ซึ่งแสดงถึงสภาวะของการรับรู้ทางอารมณ์โดยตรง คือ รับรู้อารมณ์ทางใจหรือรู้ถึงความนึกคิด

๒. มานัส หรือ มนัส แปลว่า คิด มีความหมายเช่นเดียวกับมโน

๓. หทัย คือ ธรรมชาติที่รวบรวมอารมณ์ไว้ในภายในในที่นี้หมายถึงจิต

๔. ปณฺหระ คือ ธรรมชาติที่ผ่องใส ที่ใช้ปณฺหระเป็นชื่อจิต ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า จิตนี้สามารถทำให้ผ่องใสได้ ดังพุทธดำรัสที่ว่า “จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^๙ อุปกิเลส หมายถึง อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ซึ่งหมักหมมอยู่ในจิตใจของเราเป็นต้นเหตุทำให้จิตไปเกาะอยู่กับอารมณ์ต่าง ๆ ที่ดีและไม่ดี นำปรารถนาและไม่นำปรารถนาหรือพอใจหรือไม่พอใจ ทำให้จิตต้องเศร้าหมองไป ไม่แจ่มใสอย่างที่ควรจะเป็น ลักษณะที่ผ่องคือจิตที่ปราศจากกิเลสมีความบริสุทธิ์แน่วแน่ ไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ภายนอก อ่อนโยน และเหมาะแก่การงานคือสามารถบังคับให้เป็นไปตามจุดประสงค์^{๑๐}

๕. มนายตนะ คือ ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องติดต่ออารมณ์ที่มากระทบธรรมชาตินั้น

๖. มนินทริย์ คือ ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นอินทริย์ที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจทั้งปวง

๗. วิญญาน คือ ธรรมชาติใดที่รู้แจ้งอารมณ์ เป็นการรับรู้โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจด้วย เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และรู้อารมณ์ทางใจ

๘. วิญญานชั้น ๕ คือ ธรรมชาติที่มีจิตวิญญานเป็นเหตุเป็นปัจจัยมาประกอบ ธรรมชาติแปลว่า กองแห่งวิญญาน เป็นศัพท์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติใช้ในชั้น ๕ เพื่อแสดงวิญญานว่า มีหลายหมู่หลายประเภท เช่น จักขุวิญญาน วิญญานทางตา (การเห็นรูป) เป็นกองหนึ่ง

๙. มโนวิญญานธาตุ คือ ธาตุหรือมโนวิญญาน เป็นธาตุที่รู้อารมณ์^{๑๑}

^๙ เอก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๑๐} จันทร์ชนันท์ สิงห์ทต, “การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรม และลัทธิดาวตารสูตร”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๒.

^{๑๑} พระมหาธีรวัฒน์ ธีรวิฑฒนเมธี, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตกับภายในปรัชญาของเรเนเดส์การ์ตส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗.

๒.๒ ประเภทของจิต

จิต คือ ธรรมชาติการคิด การสร้างและการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ จำนวนมากมาย ในคัมภีร์พระอภิธรรมได้จำแนกประเภทของจิต โดยแบ่งเป็นหมวดหมู่ใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ จิตโดยนัย และจิตโดยภูมิเกิด ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ การจำแนกประเภทของจิตโดยนัย

ในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าธรรมชาติจิตตามสภาวะธรรมนั้นก็มีเพียง ๑ เท่านั้น คือเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก แต่เมื่อจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะของตนแล้ว ประเภทของจิตอย่างย่อมี ๘๙ ดวง และสามารถแยกออกไปอย่างพิสดารเป็น ๑๒๑ ดวง จำแนกเป็นนัยต่าง ๆ ได้ ๖ นัย^{๑๒} ดังนี้

๒.๒.๑.๑. ขาติเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตออกเป็นชาติหรือลักษณะของการเกิดขึ้น คือ จิตนี้เมื่อจำแนกโดยชาติสกุลแล้วก็มี ๔ ชนิด คือ

๑. กุศลชาติ จิตที่เกิดขึ้นมาโดยสภาวะที่เป็นกุศล
 ๒. อกุศลชาติ จิตที่เกิดขึ้นมาโดยสภาวะที่เป็นอกุศล
 ๓. วิปากชาติ จิตที่เกิดขึ้นมาโดยสภาวะที่เป็นวิปาก
 ๔. กิริยาชาติ จิตที่เกิดขึ้นมาโดยสภาวะที่ไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศลเป็นเพียงกิริยา
- ชาติสกุลของจิตทั้ง ๔ ประเภทนี้ นิยมเรียกกันแต่เพียงโดยย่อว่า กุศล อกุศล วิปาก และกิริยา

๒.๒.๑.๒. ภูมิเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยภูมิหรือระดับชั้นของสภาวะจิต จิตที่แยกโดยภูมินี้มี ๔ ภูมิ คือ

๑. กามภูมิ หรือกามาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ เป็นระดับของจิตที่ยังติดอยู่ในกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่น่ารักใคร่น่าพอใจ
๒. รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภพหรือระดับจิตของผู้ที่ได้รู้รูปฌาน
๓. อรูปภูมิ หรือ อรูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปภพหรือระดับจิตของผู้ได้รู้รูปฌาน
๔. โลกุตระภูมิ ระดับจิตของพระอริยบุคคลผู้พ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น

๒.๒.๑.๓. โสภณเภทนัย คือการแยกจิตเป็นประเภทโสภณและอโสภณมี ๒ อย่างคือ

^{๑๒} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), *จิตวิทยาในอภิธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘-๒๐.

๑. โสภณจิต จิตที่ติงามหรือจิตที่อยู่ในกรอบของศีลธรรม

๒. อโสมณจิต จิตที่ไม่ติงามอยู่นอกกรอบของศีลธรรม จริยธรรม

๒.๒.๑.๔. โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกทั้ง ๓ และที่พ้นจากโลกมี ๒ ประเภท คือ

๑. โลภียจิต คือ จิตที่เป็นไปในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

๒. โลกุตระจิต คือ จิตที่พ้นจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓ หรือ จิตที่เหนือโลก ซึ่งว่าโดยสรุปแล้วโลภียจิตคือจิตของปุถุชน ส่วนโลกุตระจิตคือจิตของพระอริยบุคคลที่หลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลสทั้งหลายทั้งปวง

๒.๒.๑.๕. เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่ประกอบด้วยเหตุและไม่ประกอบด้วยเหตุมี ๒ ประเภท คือ

๑. สเหตุจิต จิตที่ประกอบด้วยเหตุ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งคือสังขารจิต จิตที่ถูกปรุงแต่งขึ้นมาจากเหตุและปัจจัย

๒. อเหตุจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วย โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะหรือสังขารจิต จิตที่ไม่ถูกปรุงแต่งขึ้นมาจากเหตุหรือปัจจัย

๒.๒.๑.๖. เวทนาเภทนัย คือ การแยกจิตออกโดยการรับรู้อารมณ์ตามเวทนาหรือความรู้สึกที่เกิดขึ้น โดยแบ่งออกเป็น ๕ ลักษณะ ดังนี้

๑. สุขเวทนา จิตที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นความสุขทางกาย

๒. ทุกขเวทนา จิตที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นความทุกข์ทางกาย

๓. โสมนัสสเวทนา จิตที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นความสุขทางใจ

๔. โทมนัสสเวทนา จิตที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นความทุกข์ทางใจ

๕. อุเบกขาเวทนา จิตที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

๒.๒.๒ การจำแนกจิตโดยภูมิเกิด^{๑๓}

ตามแนวที่พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นการแสดงถึงความ เป็นไปของจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิต่าง ๆ มีกามภูมิ เป็นต้น อย่างที่เราทั้งหลายกำลังประสบอยู่นี้ เพราะจะทำให้เข้าใจได้ง่ายว่าการอธิบายประเภทอื่น ๆ ก่อน ทั้งเป็นเหตุให้เข้าใจจิตประเภทอื่น ๆ ไปในตัวด้วย ในจำนวนจิต ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้วมีจำนวนดังนี้

^{๑๓} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๒๗-๑๖๘.

๒.๒.๒.๑. กามาวจรจิต

กามาวจรจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รสและสัมผัสที่น่ารักใคร่น่าพอใจ หรือกามภูมิ เป็นจิตที่ข้องอยู่ในกามารมณ์ กามาวจรจิตนี้มี ๕๔ ดวง จำแนกเป็น กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง อธิบายขยายความได้ดังนี้

๑. กามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจรโสภณจิต เป็นระดับจิตที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ คือภูมิอันเป็นแดนเกิดแห่งวัตถุกามและกิลีสกาม แต่เป็นจิตที่เป็นไปในฝ่ายที่ดีงามเพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิกซึ่งปรุงแต่งจิตให้เกิดประโยชน์ให้ประเสริฐขึ้นให้ปราศจากโทษภัยพิบัติ กามาวจรโสภณจิตเป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุที่เรียกว่า “สัมปยุตเหตุ” คือเหตุที่ประกอบด้วยจิตนี้เป็นฝ่ายโสภณเหตุหรือเหตุบุญ ได้แก่ อโลภเหตุ โสเหตุ โมหเหตุ ตามสมควร จิตที่เหตุต่าง ๆ ประกอบนี้เรียกว่า “สเหตุกจิต” ในกามาวจรโสภณจิตทั้ง ๒๔ ดวง มีเหตุประกอบทุกดวง จึงเป็นสเหตุกจิตทั้งสิ้น กามาวจรโสภณจิตจำแนกออกไปเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. กามาวจรกุศลจิต คือ สภาพจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ดีงามเป็นกามาวจรกุศล มี ๘ ดวง ดังนี้

- ๑) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส (ความยินดี) ประกอบด้วยปัญญา (ญาณ สัมปยุต) และเกิดตามลำพังโดยไม่ถูกชักจูง (อสังขาริก)
- ๒) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ประกอบด้วยปัญญาและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง (สังขาริก)
- ๓) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ปราศจากปัญญา (ญาณวิปปยุต) และเกิดตามลำพัง
- ๔) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ปราศจากปัญญา และเกิดโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง
- ๕) จิตที่เกิดขึ้นกับอุเบกขา ประกอบด้วยปัญญาและเกิดตามลำพัง
- ๖) จิตที่เกิดขึ้นกับอุเบกขา ประกอบด้วยปัญญาและเกิดโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง
- ๗) จิตที่เกิดขึ้นกับอุเบกขา ปราศจากปัญญา และเกิดตามลำพัง
- ๘) จิตที่เกิดขึ้นกับอุเบกขา ปราศจากปัญญา และเกิดโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ในจิตที่เป็นกามาวจรกุศลทั้ง ๘ ดวงนี้ ดวงที่ ๑ มีผลมากที่สุด เพราะเกิดพร้อมกับความโสมนัสยินดีประกอบด้วยปัญญาและเกิดตามลำพัง ส่วนกามาวจรกุศลจิตอีก ๗ ดวง มี

ผลลดหลั่นลงมาตามลำดับ ฉะนั้นผู้ที่ทำกุศลด้วยจิตดวงที่หนึ่ง จึงได้ผลแรงหรือมีผลมากกว่าทำด้วยจิตดวงอื่น ๆ

ข. กามาวจรวิบากจิต จิตที่เป็นผลเกิดขึ้นหรือเป็นวิบากของกามาวจรกุศลจิต หรือมหากุศลจิตเหล่านี้ ก็มี ๘ ดวง เช่นเดียวกัน แต่เรียกว่า กามาวจรวิบากจิต หรือมหาวิบากจิต

ค. กามาวจรกิริยาจิต มหากุศลจิตทั้ง ๘ ดวงตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ถ้าเป็นการกระทำของพระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านแยกเรียกใหม่ว่า “กามาวจรกิริยาจิต” หรือ “มหากิริยาจิต” อันที่จริงก็คือกามาวจรกุศลหรือมหากุศลนั่นเอง แต่หากเป็นการกระทำของพระอรหันต์ อันไม่ก่อให้เกิดผลในสังสารวัฏ การกระทำของท่านจึงชื่อว่าสักแต่ว่ากระทำเช่นนั้น ซึ่งถ้าเป็นการกระทำกุศลของปุถุชน ก็เป็นกามาวจรกุศลหรือมหากุศล ฉะนั้น เมื่อรวมกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง กามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง และกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง เข้าแล้ว จึงเป็นกามาวจรจิต ๒๔ ดวง

๒. อกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต คือ สภาวะจิตที่ไม่ดีงาม เป็นจิตที่หยาบ ต่ำทรามหรือจิตที่เศร้าหมอง มีมลทิน คือเป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิก ซึ่งเป็นบาป มีโทษและให้ผลเป็นทุกข์ อกุศลเจตสิก มีจำนวน ๑๒ ดวง จำแนกออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) โภกมุลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโลภเจตสิกเป็นเหตุ กล่าวคือเพราะความยินดีอยากได้และติดใจในอารมณ์ต่าง ๆ จิตประเภทนี้จึงปรากฏขึ้น โภกมุลจิตมี ๘ ดวง^{๑๔} คือ

(๑) จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคติสัมปยุต) และเกิดโดยลำพัง (อสังขาริก)

(๒) จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง (สสังขาริก)

(๓) จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคติวิปยุต) และเกิดตามลำพัง

(๔) จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคติวิปยุต) และเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

(๕) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดตามลำพัง

(๖) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

^{๑๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๓๐/๑๒๐.

(๗) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดขึ้นตามลำพัง

(๘) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

โลภมูลจิตดวงที่หนึ่งมีผลเป็นทุกข์มากกว่าโลภมูลจิตทุกดวง เพราะกระทำด้วยความยินดีมาก มีความพึงพอใจ ทั้งมีความเห็นผิด เช่น เห็นว่าบาปบุญไม่มี นรกสวรรค์ไม่มี เป็นต้น และเกิดขึ้นโดยลำพัง คือโดยไม่มีใครชักชวนให้กระทำ แต่ตั้งใจทำขึ้นมาด้วยตนเอง เช่น ถ้าผู้ใดลักทรัพย์หรือฆ่าคน เพราะอยากได้ทรัพย์ด้วยจิตดวงนี้ บาปย่อมมีมากและรุนแรงมากกว่ากระทำด้วยโลภมูลจิตดวงอื่น ๆ ส่วนโลภมูลจิตอีก ๗ ดวงนั้น ย่อมให้ผลเป็นความทุกข์เดือดร้อนลดหลั่นกันลงไปตามลำดับ

๒) โทสมูลจิต คือ จิตที่เกิดเพราะโทสะเป็นเหตุ^{๑๕} คือเกิดขึ้นเพราะโทสเจตสิกหรือความโกรธเข้าครอบงำ มีโทสเจตสิกเป็นพื้นฐาน เป็นประธาน เพราะโทสะเป็นเจตสิกที่ปรุงจิตให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความเคียดแค้นพยาบาท ความเสียใจ ความกลัดกลุ้มรำคาญใจ โทสมูลจิตมี ๒ ดวง คือ

(๑) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโทมนัส (ความเสียใจ) ประกอบด้วยความโกรธ (ปฏิฆสัมปยุต) และเกิดตามลำพัง

(๒) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโทมนัส ประกอบด้วยความโกรธ และเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

๓) โมหมูลจิต เป็นจิตที่หลงมกมาย เป็นจิตที่ไม่รู้^{๑๖} คือไม่สามารถรู้เหตุผลตามความเป็นจริงของสภาวธรรมได้ เพราะเป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นประธานหรือเป็นมูลเหตุ โมหเจตสิกมี ๒ ดวง

(๑) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาความวางเฉยและประกอบด้วยความสงสัย (วิจิกิจฉาสัมปยุต)

(๒) จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาความวางเฉยและประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจสัมปยุต)

ในพุทธปรัชญาเถรวาทที่บุคคลกระทำกุศลกรรมทุกชนิด ย่อมมีโมหมูลจิต (ความไม่รู้) เกิดร่วมด้วยทั้งสิ้น ทั้งนี้ก็เพราะพุทธปรัชญาถือว่าโมหะเป็นรากเหง้าของบาปอกุศลทั้งปวง จึงเป็นเหตุหนุนให้จิตเกิดโลภะบ้าง เกิดโทสะบ้างตามอารมณ์ที่น่ายินดีและไม่ที่น่ายินดีที่ตนเอง

^{๑๕} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๑๘/๑๑๖.

^{๑๖} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๓๘/๒๘๔.

กำลังประสพอยู่ ดังนั้น โลกะ โทสะ และโมหะ ทั้ง ๓ ประการนี้ จึงเป็นต้นกำเนิดหรือเป็นต้นเค้าของการกระทำบาปอกุศลทั้งปวง พุทธปรัชญามองว่าการเกิดขึ้นของอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ จะมีขึ้นได้ก็เพราะไม่ใช่ปัญญาใส่ใจพิจารณาด้วยอุบายที่แยบคายที่เรียกว่า “อโยนิโสมนสิการ” เป็นการขาดสติปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้เห็นข้อเท็จจริง หรือการขาดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ผู้ที่ไม่มีโยนิโสมนสิการ (ผู้ที่ไม่ใช่ปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย) อกุศลจิตที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมมีมากยิ่งขึ้น ที่กำลังจะเกิดขึ้นก็ย่อมมีโอกาสเกิดขึ้น ส่วนอกุศลจิตที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมพลันสั่นลง ฉะนั้น ท่านจึงให้ระวังไม่ให้อกุศลมูลเหล่านี้เกิดขึ้นในสันดาน (จิต) อโยนิโสมนสิการ หรือการขาดสติปัญญาพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคายนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๕ ประการ คือ

๑. การไม่ได้สร้างสมบุญไว้ในปางก่อน
๒. การอยู่ในท้องถิ่นหรือประเทศที่ไม่สมควร
๓. การไม่เข้าไปคบหาสัตบุรุษ
๔. การไม่ฟังคำของสัตบุรุษ
๕. การไม่ฟังธรรมของสัตบุรุษ

ส่วนสาเหตุที่เกิดอกุศลจิตก็คือโยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยเหตุ ๕ ประการ อันมีนัยตรงกันข้ามกับเหตุที่ทำให้เกิดอโยนิโสมนสิการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๓. อเหตุกจิต ๑๘

ในพุทธปรัชญานั้น สภาวะจิตที่เกิดขึ้นส่วนมาก ย่อมประกอบด้วยเหตุและสาเหตุที่ทำให้จิตเกิดขึ้นได้นั้น มี ๒ ประการ คือ

๑. โสภณเหตุ เหตุที่ดีงาม เกิดพร้อมกับโสภณจิต คือ กุศล วิบาก และกิริยาเท่านั้น ถ้าสาเหตุที่ดีงามเกิดพร้อมกับอกุศลจิต ก็เรียกกุศลเหตุ ถ้าสาเหตุที่ดีงามเกิดพร้อมกับวิบากจิต ก็เรียกวิบากเหตุถ้าสาเหตุที่ดีงามเกิดพร้อมกับกิริยาจิต ก็เรียกกิริยาเหตุ

๒. อกุศลเหตุ เหตุที่เป็นบาป เกิดกับอกุศลเท่านั้น โสภณเหตุนั้นมี ๓ ประการ คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธและอโมหะ ความไม่หลง ที่เรียกว่า อโลภเหตุ อโทสเหตุ และโมหเหตุ การทำบุญย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยเหตุ ๓ อย่างนี้ เกิดร่วมด้วย ๒ อย่าง หรือทั้ง ๓ อย่าง แต่จะเกิดร่วมด้วยเหตุเดียวไม่มี ส่วนสาเหตุที่เป็นบาปหรืออกุศลเหตุ นั้น มี ๓ ประการเช่นกัน คือ โลภะ ความโลภ โทสะ ความโกรธ และโมหะ ความหลง ที่เรียกว่า โลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ การทำบาปย่อมเกิดขึ้นจากเหตุ ๓ ประการนี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งหรือ ๒ อย่าง เกิดพร้อมกัน ๓ เหตุไม่มี คือการทำบาปที่เกิดพร้อมกันทั้ง ๓ เหตุไม่มี โสภณเหตุทั้ง ๓ ประการและอกุศลเหตุ (เหตุบาป) ทั้ง ๓ ประการ รวมกันจึงเป็นเหตุ ๖ ประการ รวมเรียกว่า “สัมปตเหตุ” คือ เหตุที่ประกอบกันเข้าทำให้จิตเกิดขึ้น จิตที่เกิดเพราะอาศัยเหตุ ๖ ประการ หรือสัมปตเหตุนี้ เรียกว่า “สเหตุกจิต” ซึ่งแปลว่า “จิตที่มีเหตุ” ส่วนจิตที่ไม่ได้ประกอบด้วยเหตุ ๖ ประการดังกล่าวข้างต้น เหตุใดเหตุหนึ่ง

เรียกว่า “อเหตุกจิต” เป็นจิตที่ไม่มีเหตุตึงาม (โสภณเหตุ) และเหตุบาปเข้าประกอบเลย หากแต่เกิดขึ้น เพราะ อุปัตติเหตุ หรือเหตุก่อให้จิตเกิดขึ้น อันเป็นเหตุปัจจัยที่ไม่ประกอบด้วยบุญและบาป อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุนั้น มี ๑๘ ดวง โดยแบ่งเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) อกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่กระทำไว้ในอดีตมี ๗ ดวง^{๓๗}

(๑) จิตที่เกิดขึ้นทางตาที่ได้เห็นรูปไม่ดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (จักขุวิญญาณจิต)

(๒) จิตที่เกิดขึ้นทางหูที่ได้ยินเสียงไม่ดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (โสตวิญญาณจิต)

(๓) จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกที่ได้กลิ่นไม่ดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (ฆานวิญญาณจิต)

(๔) จิตที่เกิดขึ้นทางลิ้นที่ได้ลิ้มรสไม่ดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (ชีวาหาวิญญาณจิต)

(๕) จิตที่เกิดขึ้นทางกายที่ได้กระทบสิ่งไม่ดี โดยรู้สึกเป็นทุกข์

(กายวิญญาณจิต)

(๖) จิตที่เกิดขึ้นโดยได้รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดีนั้น โดยรู้สึกเฉย ๆ

(สัมปฏิจฉณจิต)

(๗) จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดีนั้น โดยรู้สึกเฉย ๆ (สันตிரณจิต)

ตามหลักพุทธปรัชญาถือว่า กรรมดี (กุศลกรรม) และกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ที่ทำไว้ในอดีตนั้นไม่ได้สูญหายไปไหน แต่จิตของเราเป็นผู้รับเก็บสั่งสมไว้จะคอยโอกาสสนองให้ได้รับผลตามกำลังของกรรมนั้น ๆ ถ้าเป็นผลของอกุศลกรรม จิตที่เกิดขึ้นเสวยผลของกรรมนั้น โดยการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้องสัมผัส รับอารมณ์และพิจารณาอารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ รวมทั้งหมด ๗ ดวงนี้ เรียกว่า “อกุศลวิบากจิต”

๒) อเหตุกกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลธรรมหรือจิตที่เกิดจากอำนาจของกุศลเจตนาในมหากุศลจิต ๘ ที่เกิดขึ้นแล้วในอดีต แต่เพราะความบกพร่องแห่งเจตนาในกาลทั้ง ๓ คือ เจตนาก่อนทำกุศล เจตนาขณะทำกุศล และเจตนาภายหลังที่ทำกุศลกรรมนั้นแล้ว กาลใดกาลหนึ่ง จึงทำให้ผลแห่งเจตนาอันมีกำลังอ่อน และให้ผลเป็นอเหตุกคือเป็นจิตที่ไม่มีเหตุบุญหรือกุศลบุญ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ อันเป็นสัมปยุตเหตุ หากแต่เกิดขึ้นด้วยอุปัตติเหตุเท่านั้น ท่านจึงตั้งชื่อจิตชนิดนี้ว่า “อเหตุกกุศลวิบากจิต” ซึ่งปรากฏขึ้นเป็นผลของกุศลกรรมในอดีต มี ๘ ดวง คือ

(๑) จิตที่เกิดขึ้นทางตาที่ได้เห็นรูปดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (จักขุวิญญาณจิต)

(๒) จิตที่เกิดขึ้นทางหูที่ได้ยินเสียง โดยรู้สึกเฉย ๆ (โสตวิญญาณจิต)

(๓) จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกที่ได้กลิ่นดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (ฆานวิญญาณจิต)

(๔) จิตที่เกิดขึ้นทางลิ้นที่ได้ลิ้มรสดี โดยรู้สึกเฉย ๆ (ชีวาหาวิญญาณจิต)

^{๓๗} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕๘/๑๕๘.

- (๕) จิตที่เกิดขึ้นทางกายที่ได้กระทบสิ่งดี โดยรู้สึกเป็นสุข (กายวิญญานจิต)
- (๖) จิตที่เกิดขึ้นโดยได้รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดีนั้น โดยรู้สึกเฉย ๆ (สัมปฏิจฉนจิต)
- (๗) จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ โดยรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาสันตிரณจิต)
- (๘) จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดีนั้น โดยรู้สึกยินดี (โสมนัสสันตிரณจิต)

ประเด็นเกี่ยวกับเหตุจิตนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า อเหตุกกุศลวิบากมีถึง ๘ ดวง มากกว่าอกุศลวิบาก ๑ ดวง คือ โสมนัสสันตிரณจิตหรือจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบด้วยความยินดีพอใจ เพราะว่าสันตிரณจิต เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์หรือสิ่งที่เข้ามากระทบจิตและอารมณ์ที่พิจารณานั้นมี ๒ ชนิดคือ

- ๑. อธิวิญญานอารมณ์ อารมณ์หรือสิ่งที่เข้ามากระทบที่ดีย่างธรรมดา
- ๒. อติวิญญานอารมณ์ อารมณ์หรือสิ่งที่เข้ามากระทบที่ดียิ่ง

สันตริณกุศลวิบากจิตนั้น เวลาได้รับอธิวิญญานอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขาเวทนา จึงมีชื่อเต็มของจิตดวงนี้ว่า “อุเบกขาสันตริณกุศลวิบากจิต” แต่เมื่อได้อติวิญญานอารมณ์ ก็ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัสเวทนา กุศลวิบากจิตดวงนี้จึงมีชื่อเต็มว่า “โสมนัสกุศลสันตริณวิบากจิต” ส่วนสันตริณอกุศลวิบากจิต เมื่อได้รับอนิวิญญานอารมณ์ คือ อารมณ์ที่ไม่ดีย่างธรรมดา หรือได้รับอติอนิวิญญานอารมณ์ คืออารมณ์ที่ไม่ดีมา ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขาเวทนาอย่างเดียวไม่อาจเกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนาได้ เพราะโทมนัสเวทนานั้นจะต้องเกิดขึ้นกับโทสมูลจิตเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าโทสมูลจิตนั้น เมื่อว่าตามชาติตระกูลของจิตแล้ว ก็เป็นอกุศลชาติและเมื่อว่าโดยเหตุแล้ว ก็เป็นสเหตุจิตชนิดที่ประกอบด้วยอกุศลเหตุ คือโทสเหตุ และโมหเหตุ แต่สันตริณจิตนี้เป็นจิตที่เป็นวิบากชาติอย่างเดียว คือเป็นจิตที่เป็นผล ไม่ใช่ชนิดที่เป็นเหตุผลและยังเป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุใด ๆ อีกด้วย เพราะฉะนั้น อกุศลวิบากสันตริณจิต ถึงแม้จะรับอารมณ์ที่เป็นอติอนิวิญญานอารมณ์ ก็เกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนาไม่ได้เลย ต้องเกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เองอกุศลวิบากจิตจึงมีเพียง ๗ ดวง น้อยกว่าเหตุกกุศลวิบากจิตอยู่ ๑ ดวง

ในการเรียกชื่อเหตุจิตนี้ อาจจะมีผู้สงสัยว่า “เพราะเหตุไร อกุศลวิบากจิต จึงไม่มีคำว่า “อเหตุก” นำหน้าเหมือนอเหตุกกุศลวิบากจิต ทั้ง ๆ ที่เป็นอเหตุกจิตเหมือนกัน” ข้อนี้อธิบายว่า กุศลวิบากจิต (จิตที่เป็นผลของกุศล) มีอยู่ ๒ ประเภท คือมหากุศลวิบากจิตและอเหตุกกุศลวิบากจิต ถ้าไม่มีคำว่า “มหา” หรือคำว่า “อเหตุก” ไว้ข้างหน้าแล้ว การเรียกชื่ออกุศลวิบากจิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ ก็อาจจะเหมือนกันได้ ส่วนอกุศลวิบากจิตนั้นมีเพียงอย่างเดียว ไม่มีมหาอกุศลวิบากจิต จึงไม่จำเป็นต้องใส่เหตุเข้ามาไว้ข้างหน้าว่า “อเหตุกอกุศลวิบากจิต” และการที่อกุศลวิบากจิตมีเพียงอย่างเดียว ไม่มีมหาอกุศลวิบากจิตเหมือนอย่างฝ่ายมหากุศลวิบากจิตนั้น ก็เพราะว่าจิตฝ่ายอกุศลนั้น

มีอุจจจะ อันเป็นอกุศลเจตสิกเกิดร่วมอยู่ด้วยทุกดวง จึงไม่อาจจะมีกำลังมากได้ เนื่องจากอุจจจะ เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตกำลังอ่อน

๓) อเหตุกิริยาจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นสัปดาห์ทำหน้าที่ของตนเท่านั้น ไม่เป็นบุญ เป็นบาป จิตประเภทนี้เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ และทำหน้าที่ตัดสิน อารมณ์ รวมทั้งจิตที่ทำหน้าที่ยัมแย้มของพระอรหันต์ เป็นจิตที่ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุบุญหรือเหตุ บาป จึงไม่ใช่จิตที่เป็นบุญเป็นบาป และไม่ใช่วิบากจิตซึ่งเป็นผลของบุญและบาปด้วย

อเหตุกิริยาจิตนี้ มี ๓ ดวง คือ

(๑) ปัญจทวารารักษจิต จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา โดยนึกค้นหา อารมณ์ทางปัญจทวาร

(๒) มโนทวารารักษจิต จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา โดยนึกค้นหา อารมณ์ทางมโนทวาร

(๓) หลิตุปปาตจิต จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส ทำให้เกิดอาการยัมแย้ม ของพระอรหันต์

ปัญจทวารารักษจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่มากระทบทาง ทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน จะเป็นปัจจัยให้วิญญาณจิตรับอารมณ์ทางทวารนั้น ๆ เปรียบเหมือนนายทวารที่รักษาประตูพระราชวัง ที่คอยเปิดประตูให้แขกผ่านตามฐานะของบุคคล ไม่ได้ติดตามไปทำหน้าที่อย่างอื่น มโนทวารารักษจิต หมายถึงจิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร และทำหน้าที่ตัดสินปัญจอารมณ์ คืออารมณ์ที่ผ่านมาจากทวารทั้ง ๕

หลิตุปปาตจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ เช่น พระมหาโมคคัลลานะแสดง การยัมเพราะได้เห็นเปรต เป็นต้น เป็นการเห็นด้วยทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ของท่าน เพราะมาพิจารณา เห็นว่า “เราพ้นแล้วจากสภาพเช่นนี้นับเป็นความโชคดีของเรา น่าปลื้มใจที่สภาพเช่นนี้ไม่มีทาง จะเกิดขึ้นแก่เราได้แล้ว” เมื่อท่านพิจารณาเช่นนี้ หลิตุปปาตจิตจึงเกิดขึ้น การยัมแย้มอยู่ภายใน ไบหน้า ไม่เห็นไรฟัน เกิดได้เฉพาะพระพุทธเจ้า และการยัมที่พอเห็นไรฟันที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์ เป็นจิตที่ทำให้เกิดการยัมโดยไม่ประสงค์จะให้เกิดยึดมั่นในอารมณ์ เหมือนอย่างจิตที่ทำให้เกิดการหัวเราะ อย่างอื่น ๆ จิตนี้จึงมีกำลังน้อยและเป็นจิตพิเศษจึงเรียกว่า “หลิตุปปาตจิต” และเนื่องจากที่เป็นจิตที่มี กำลังน้อยนี้เอง ทั้งไม่ประกอบด้วยเหตุจึงเป็นอเหตุกจิต ส่วนจิตที่ทำให้เกิดการหัวเรานั้น เป็นจิตที่มี กำลังมากมายดีอารมณ์ไว้มั่นคง จึงเป็นสเหตุกจิต

๔) อุปัตติเหตุแห่งอเหตุกจิต ๑๘

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๖ ประการ คือ เหตุบุญ ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ เหตุบาป ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ และ โมหะ เรียกว่า

“สเหตุกจิต” คือ จิตที่มีเหตุ และเหตุทั้ง ๖ ประการนี้ เรียกว่า “สัมปยุตเหตุ” ส่วนจิตที่เกิดขึ้นโดยมิได้อาศัยเหตุทั้ง ๖ ประการ เรียก “อเหตุกจิต” เป็นจิตที่ไม่มีเหตุบุญและเหตุบาปประกอบ หากแต่เกิดขึ้นโดยอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุปัจจุบันทันด่วนที่ทำให้จิตเกิดขึ้น

เหตุที่ทำให้เกิดอเหตุกจิต ๑๘ ดวง เรียกว่า “อุปattiเหตุ” ซึ่งกล่าวไว้อย่างสอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์ที่น่าสนใจยิ่ง ดังนี้

๑) เหตุให้เกิดจักขุวิญญาณ ๒ ดวง (ฝ่ายกุศลวิบาก ๑ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง) ได้แก่ จักขุปสาท (มีประสาทตาดี) รูปารมณ (มีรูปต่าง ๆ) อาโลกะ (มีแสงสว่าง) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

๒) เหตุให้เกิดโสตวิญญาณ ๒ ดวง ได้แก่ โสตปสาท (มีประสาทหูดี) สัททารมณ (มีเสียงต่าง ๆ) วิวรากาส (มีช่องว่างของหู) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

๓) เหตุให้เกิดฆานวิญญาณ ๒ ดวง ได้แก่ ฆานปสาท (มีประสาทจมูกดี) คันธารมณ (มีกลิ่นต่าง ๆ) วาโยธาตุ (มีธาตุลม) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

๔) เหตุให้เกิดชีวหาวิญญาณ ๒ ดวง ได้แก่ ชิวหาปสาท (มีประสาทลิ้นดี) รสารมณ (มีรสต่าง ๆ) อาโปธาตุ (มีธาตุน้ำ) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

๕) เหตุให้เกิดกายวิญญาณ ๒ ดวง ได้แก่ กายปสาท (มีความประสาทกายดี) โผฏฐัพพารมณ (มีวัตถุมากระทบ) อัธฐปฐวี (มีธาตุดิน) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

๖) เหตุให้เกิดมโนธาตุ ๓ ดวง ได้แก่ ปัญจทวาร (มีทวารทั้ง ๕ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ดี) ปัญจารมณ (มีอารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพารมณ) หทัยวัตถุ (มีหทัยวัตถุอันเป็นที่ตั้งของจิต) มนสิการ (มีความตั้งใจ)

มโนธาตุ เป็นจิตที่รับรู้อารมณ์น้อยกว่าจิตดวงอื่นมีอยู่ ๓ ดวง คือปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง คือฝ่ายกุศลวิบาก ๑ ดวง และฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง

๗) เหตุให้เกิดมโนวิญญาณธาตุ ได้แก่ ทวาร ๖ (มีจักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร) อารมณ ๖ (มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและ ัมมารมณ) หทัยวัตถุ (มีหทัยวัตถุอันเป็นที่ตั้งของจิต) เว้นอุปพรหม และมนสิการ มีความตั้งใจ

มโนวิญญาณธาตุ เป็นจิตที่สามารถรู้อารมณ์ได้มากกว่าปัญจวิญญาณและมโนธาตุ เฉพาะในอเหตุกจิต มีมโนวิญญาณธาตุอยู่ ๕ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง หลัพปาปาจิต ๑ ดวง และสันติริณจิต ๓ ดวง คือฝ่ายกุศลวิบาก ๒ ดวง และฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง เหตุต่าง ๆ ที่ทำให้จักขุวิญญาณเกิดได้นั้นย่อมแสดงให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุเกิดทั้ง ๔ อย่างนี้มาประกอบเห็นนั้นได้ แต่ถ้าขาดเหตุใดเหตุหนึ่งไม่ครบทั้ง ๔ เหตุแล้วการเห็นเป็นต้นย่อมบังเกิดขึ้นไม่ได้ อกุศลจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวมเป็น ๓๐ ดวงนี้ มีชื่อเรียกรวมกันว่า “อโสภณจิต” ที่ชื่อว่า

“อโสมณจิต” นั้น มิได้หมายความว่า เป็นจิตไม่ตั้งงามหรือเป็นจิตบาปต่ำทรามเท่านั้น แต่ยังเป็นสภาวะของจิตที่นอกเหนือไปจากโสมณจิตด้วยเพราะจิตทั้ง ๑๐ ดวงนี้ เป็นจิตที่ไม่เกิดพร้อมกับโสมณเจตสิก จึงชื่อว่า “อโสมณจิต”

๒.๒.๒.๒. รูปาวจรจิต

รูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดของวัตถุรูป และกิเลสรูปเป็นส่วนใหญ่ วัตถุรูป ได้แก่ ฌาน อภิญญา และรูปภพ ส่วนกิเลสรูป ได้แก่ โลกเจตสิกที่เกี่ยวกับรูปตัณหา คือ ความพอใจในรูปฌาน อภิญญา และรูปภพ รูปาวจรจิตนั้น เมื่อกล่าวตามประเภทของรูปฌานปัญจกนัย ตามแนวพระอภิธรรม มี ๕ คือ รูปาวจรปฐมฌานจิต รูปาวจรทุติยฌานจิต รูปาวจรตติยฌานจิต รูปาวจรจตุตถฌานจิต รูปาวจรปัญจฌานจิต ฌานปัญจกนัยตามแนวพระอภิธรรมนี้ เมื่อจำแนกประเภทแห่งชาติสกุลของจิตคือ กุศล วิบาก และกิริยา แต่ฌานจึงมีจิต ๓ ดวง คือ ๑.รูปาวจรจิตที่เป็นกุศล ๒.รูปาวจรจิตที่เป็นวิบาก ๓.รูปาวจรจิตที่เป็นกิริยา ดังนั้นฌานจิตจึงแบ่งเป็น ๑๕ ดังนี้

๑. รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิหรือสมถภาวนา ในตอนแรกย่อมเป็นมหากุศลจิต แต่เมื่อเจริญภาวนาไปจนได้สมาธิแนบแน่น เป็นอัปปมาสมาธิแล้ว จิตจึงเปลี่ยนจากมหากุศลจิต เป็นรูปาวจรกุศลจิต ที่เกิดพร้อมกับองค์ฌาน ๕^{๑๘}

- ๑) รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เกิดพร้อมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุขและเอกัคคตา
- ๒) รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ เกิดพร้อมกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
- ๓) รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ เกิดพร้อมกับปีติ สุข และเอกัคคตา
- ๔) รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ เกิดพร้อมกับสุข และเอกัคคตา
- ๕) รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ เกิดพร้อมกับอุเบกขา และเอกัคคตา

๒. รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง เป็นจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต ทำหน้าที่ปฏิสนธิจิต ภวังก์จิต ภวังก์จิต และจุติจิต ในรูปภูมิ มีจำนวน ๕ ดวง เท่ากับรูปาวจรกุศลจิต

๓. รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงรูปฌาน โดยนัยเดียวกันกับรูปาวจรกุศลจิต หากแต่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น จึงชื่อว่ารูปาวจรกิริยาจิต

๒.๒.๒.๓. อรูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิหรือสมาธิภาวนาของท่านผู้ที่ได้รูปาวจรปัญจฌาน เมื่อกล่าวตามประเภทของอารมณ์ก็มี ๔^{๑๙} คือ

- อากาสนัญญาตนฌาน มีอาการที่เพิกแล้วจากกสิณเป็นอารมณ์

^{๑๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๗/๕๓.

^{๑๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๖๕-๒๖๘/๗๙-๘๐.

- วิญญาณัญญาตณมาน มีรูปमानที่ ๑ คือวิญญาณที่เป็นไปในอากาศที่เพิกแล้ว นั้น เป็นอารมณ์

- อากิญจัญญาตณมาน มีนัตถิภาวะบัญญัติ คือการเพ่งรูปमानที่ ๒ ว่าน้อยหนึ่ง นิดหนึ่งไม่มี เป็นอารมณ์

- เนวสัณญานาสัณญายตณมาน มีรูปमानที่ ๓ คือการเพ่งรูปमानที่ ๓ โดยปริกรรมว่า นี่ละเอียดยิ่งนัก นี่ประณีตยิ่งนัก จะว่ามีสัณญาก็ไม่ใช่ จะไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

อรุปาวจรจิตทั้ง ๔ อย่าง เมื่อจำแนกออกโดยชาติสกุล คือ กุศล วิบาก และกิริยา เป็นดังนี้

๑. ส่วนที่ประกอบเป็นฌานแล้วเกิดขึ้น เป็นกุศลจิต เรียกว่า อรุปาวจร กุศลจิตมี ๔ ดวง

๒. ส่วนที่เป็นผลของอรุปาวจรกุศลจิต เป็นวิบากจิต เรียกว่า อรุปาวจรวิบากจิตมี ๔ ดวง

๓. ส่วนที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ เป็นกิริยา เรียกว่า อรุปาวจรกิริยาจิต มี ๔ ดวง

ดังนั้น จึงรวมเป็นอรุปาวจรจิต ๑๒ ดวง และอรุปาวจรกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ นับเป็นฌานจิตในชั้นปัญญญาณ (ฌานที่ ๕) ทั้งหมด เพราะองค์ของอรุปमानทั้งหมดประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา อย่างเดียวกับองค์ของรูปาวจรปัญจฌาน แต่ความแตกต่างระหว่างอรุปาวจรจิตทั้ง ๑๒ ดวงนั้น ต่างกันที่อารมณ์ มีใช้ต่างกันที่องค์ฌานอย่างในรูปาวจรจิตทั้งรูปาวจรจิตและอรุปาวจรจิตนี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “มหัคคตจิต” เพราะเป็นจิตที่เข้าถึงความเป็นใหญ่ คือมีกำลังแก่กล้าที่สามารถให้สำเร็จกิจต่าง ๆ ได้มากกว่ามหากุศลจิต

๒.๒.๒.๔. โลกุตตรจิต

โลกุตตรจิต คือ จิตที่พ้นจากโลก ได้แก่ระดับจิตของพระอริยบุคคลที่อยู่เหนือการครอบงำของโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก เป็นจิตที่รับอารมณ์พิเศษ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่พ้นจากโลก

โลกุตตรจิต ๘ ดวง จัดเข้าใน ๒ ประเภท ตามมรรคและผล หรือตามชาติสกุลและชาติวิบาก คือ

๑. โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต เป็นกุศลจิต มีจำนวน ๔ ดวง ตามประเภทของจิตที่ประกอบด้วยอริยมรรค^{๒๐} ได้แก่

๑) โสตาปัตติมรรคจิต กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่निพพานธาตุ

๒) สกทาคามิมรรคจิต กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี

๓) อนาคามิมรรคจิต กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอนาคามี

๔) อรหันตมรรคจิต กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอรหันต์

^{๒๐} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๑๖-๑๐๓.

๒. โลกุตตรวิบากจิต จัดเป็นวิบากจิต เพราะเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิต ซึ่งมี ๔ ดวง^{๒๑}

- ๑) โสตาปัตติผลจิต จิตที่ประกอบด้วยสาปัตติผลญาณ
- ๒) สกทาคามีผลจิต จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีผลญาณ
- ๓) อนาคามีผลจิต จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีผลญาณ

๓. อรหัตผลจิต จิตที่ประกอบด้วยอรหัตผลญาณ

ในโลกุตตรจิตนี้ มีข้อที่น่าสังเกตว่า มีแต่โลกุตตรกุศลและโลกุตตรวิบากเท่านั้น ไม่มี โลกุตตรกิริยา ทั้งนี้เพราะว่า มรรคจิตเกิดได้เพียงมรรคละครั้ง คือโสตปาตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค เกิดได้มรรคละครั้งเท่านั้น เพราะเกิดขึ้นประหารกิเลสด้วยมรรคนั้น ๆ เต็ดขาดแล้ว ไม่ต้องมีมรรคจิตเพื่อประหารกิเลสอีก เมื่อมรรคจิตเกิดได้ครั้งเดียวในโลกุตตระจึงไม่มีโลกุตตรกิริยา เพราะฉะนั้น โลกุตตรจิตโดยย่อจึงมี ๘ ดวง แต่ในส่วนพระอริยบุคคลผู้ได้ฌาน นับแต่ฌาน ๑ ไปถึงฌาน ๕ เพราะองค์ฌานของอรุณญาณทั้ง ๔ เหมือนกับองค์ฌานของฌานที่ ๕ คือ มีเพียงอุเบกขาและเอกัคคตา จึงนับเป็นเพียงฌาน ๕ ก็มีโลกุตตรจิตได้ถึง ๔๐ ดวง โดยเอาฌาน ๕ มาคูณ ๘ เท่ากับ ๔๐ ฉะนั้น จึงนับโลกุตตรจิตโดยพิสดารได้ถึง ๔๐ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง รวม ๕๙ ดวงนี้ เรียกว่า โสภณจิต เพราะเป็นจิตที่ดีงาม เนื่องจากประกอบด้วยโสภณเจตสิก

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า จิตแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ แยกตามชาติประเภท ทำให้เกิดอกุศลจิต กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต รวมเป็น ๘๙ ดวง คุณลักษณะ และส่วนที่เป็นภูมิประเภท ทำให้เกิดเป็น กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต รวมเป็น ๑๒๑ ดวง คุณลักษณะ ซึ่งมีผลให้จิตเป็นอกุศลบ้าง เป็นกุศลบ้าง จนถึงกุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลกไม่ต้องวนเวียนในสังสารวัฏอีกต่อไป

๒.๓ ธรรมชาติและลักษณะของจิต

๒.๓.๑ ธรรมชาติของจิต

จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก คือ ได้รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่ารู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก ดังพระบาลีที่ว่า อารมมณฺณ จินฺเตตฺติ = จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต

อารมณ์ เป็นธรรมชาติที่ถูกรู้ มี ๖ อย่าง ดังนี้

๑. รูปารมณฺ	ได้แก่	รูปสี	ถูกจิตรู้ด้วยการเห็น
๒. สัทธารมณฺ	ได้แก่	เสียง	ถูกจิตรู้ด้วยการ ได้ยิน

^{๒๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๕/๑๐๖.

๓. คັນธารมณ	ได้แก่	กลิ่น	ถูกจิตรู้ด้วยการ	รู้กลิ่น
๔. รสารมณ	ได้แก่	รส	ถูกจิตรู้ด้วยการ	รู้รส
๕. โภฏฐัพพารมณ	ได้แก่	แข็ง - อ่อน เย็น - ร้อน หยาบ-ตึง	}	ถูกจิตรู้ด้วยการ สัมผัส
๖. ธรรมารมณ	ได้แก่	จิต, เจตสิก ปสาทรูป, สุขุมรูป นิพพาน, บัญญัติ		

การรู้อารมณ มี ๓ แบบ คือ

๑. การรับรู้แบบสัญญารู้ คือ การรับรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ เช่น จำได้ว่า สีขาว สีดำ ผู้หญิง ผู้ชาย เป็นต้น

๒. การรับรู้แบบปัญญา คือ การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รู้บาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ หรือรู้รูปนามตามความเป็นจริง เป็นกรรู้เพื่อทำลายกิเลส มีความเห็นผิด เรียกว่าปัญญารู้

๓. การรับรู้แบบวิญญาน คือ รู้ว่า ได้มีการรับรู้อยู่เสมอตามทวารต่าง ๆ ได้แก่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สึกถูกต้อง และรู้คิดนึก^{๒๒}

การรับรู้ารมณหรือสิ่งเร้าภายนอกทางจิต จึงเป็นการรับรู้แบบวิญญานรู้ นั่นเอง เพราะ คำว่า จิต หรือ วิญญาน มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน

สถานที่เกิดของจิตมี ๖ แห่ง ตามอวัยวะที่ใช้ในการรับรู้ารมณหรือสิ่งเร้าภายนอกต่าง ๆ ได้แก่

๑. จิตเกิดที่ตา ทำหน้าที่เห็นรูปหรือสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาน
๒. จิตเกิดที่หู ทำหน้าที่ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหูเรียกว่า โสตวิญญาน
๓. จิตเกิดที่จมูก ทำหน้าที่รับรู้กลิ่นที่เข้ามาปรากฏทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาน
๔. จิตเกิดที่ลิ้น ทำหน้าที่รับรู้รสที่ปรากฏทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน
๕. จิตเกิดที่ประสาทกาย ทำหน้าที่รับรู้ความรู้สึกที่เกิดจากการสัมผัสถูกต้องทางกาย เรียกว่า กายวิญญาน
๖. จิตเกิดที่ใจ ทำหน้าที่รู้สึก นึกคิดทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาน

^{๒๒} วรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคธสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแนบมหารัณนท, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

จิตและวิญญาณ นั้นใช้แทนกันได้ ใช้หมายความถึงสิ่งเดียวกันคือสิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางอวัยวะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น ประสาทกายและใจ นอกจากคำว่า วิญญาณแล้ว ยังมีคำอีกหลายคำที่ใช้เรียกแทนจิต เช่น หทัย ปันชระ มโน มนัส มนินทรีย มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ วิญญาณขันธ มนายตนะ ในพุทธปรัชญาเถรวาท มีคำ ๒ คำที่มีความเกี่ยวข้องกัน และมักใช้เสมอ คือ คำว่า จิตและคำว่าอารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก หากจะแยกให้ชัดเจน ก็จะได้ความ ว่า จิตเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก ส่วนอารมณ์นั้นเป็นสิ่งที่ถูกจิตรับรู้ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องราวต่าง ๆ ที่นึกคิด ไม่ได้หมายถึงสภาพนิสสัยใจคอ หรือความรู้สึกต่าง ๆ ที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น จิตจะไม่ว่างจากการรับรู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอก เมื่อจิตเกิดขึ้นจะต้องมีอารมณ์หรือสิ่งเร้าภายนอกให้รับรู้ทุกครั้ง จิตคือตัวรู้อารมณ์ คือสิ่งถูกรู้ ถ้าไม่มี สิ่งถูกรู้ ตัวรู้ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อมีการรับรู้ ก็ย่อมจะต้องมีสิ่งที่ถูกรู้เสมอ^{๒๓}

การที่จิตเกิดดับสลับต่อกันเป็นกระแส เปรียบเทียบได้กับกระแสน้ำ ที่ประกอบไปด้วยอนุ ของน้ำเล็ก ๆ เรียงติดต่อกันเป็นสาย เรียกว่า สันตติ ในขณะที่จิตไม่รับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า ภาวะจิต ซึ่งทำหน้าที่รักษาชีวิตไว้ไม่ให้แตกสลายไปจนกว่าจะสิ้นอายุจากภพนี้ แม้ในขณะที่หลับสนิท ไม่มีการฝัน หรือสลบไป ก็จะมีภาวะจิต เกิดดับสลับเนื่องกันตลอดเวลา

ส่วนจิตรับรู้อารมณ์ทางตาม หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า วิถิจิต หรือจิตขึ้นสู่วิถีเมื่อ สิ้นสุดการรับรู้แต่ละวิถีก็จะมีภาวะจิตเกิดขึ้นอยู่ทุกครั้ง แต่เพราะการเปลี่ยนแปลงกลับไปกลับมา ระหว่างวิถิจิตกับภาวะจิตนั้น เกิดขึ้นรวดเร็วมาก โดยมีการเกิดดับอย่างรวดเร็วถึงประมาณ ๑ ล้าน ๆ ครั้งต่อวินาทีดังกล่าวแล้ว ดังนั้น เราจึงไม่สามารถที่จะรู้สึกได้ แม้แต่แสงไฟจากหลอดไฟฟ้าก็มีการ กระปริบตามความถี่ของไฟฟ้ากระแสสลับกันไปด้วยความเร็วเพียง ๕๐ ครั้งต่อวินาทีเท่านั้น แต่เราก็คงไม่สามารถสังเกตเห็นการกระปริบของแสงไฟได้ การที่เราจะรับรู้ถึงการเกิดดับคั่นกันไประหว่างวิถิจิตกับภาวะจิตจึงเป็นสิ่งที่เรามาสามารถจะทำได้แน่นอน^{๒๔}

การเกิดขึ้นของจิต คือ วิญญาณขันธจะเกิดขึ้นโดยไม่มีคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ไม่ได้ เพราะจิตเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้ เลย จิตเปรียบเสมือนนาฬิกา เจตสิกเปรียบเสมือนชิ้นส่วนและเฟืองจักรต่าง ๆ ที่ทำให้นาฬิกาทำงาน ได้ ดังนั้น จิตและเจตสิก จะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอิงอาศัยกันและกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้น จะต้องมียเจตสิกปรุงแต่งเสมอ เพราะการไม่รู้สภาวะที่เป็นจริงนี้ จึงทำให้เรายึดมั่นทั้ง ๕ ว่า เป็น ตัวตนของเรา โดยมีกิเลสเป็นผู้บงการให้กระทำการกรรมต่าง ๆ ทั้งดีและชั่ว ทำให้เกิดผลของกรรมนั้น ๆ ซึ่งจะส่งผลให้เราต้องเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่สิ้นสุด ธรรมชาติของจิต คือรู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่

^{๒๓} พุทธรักษ์ ปราบนอก, เอกสารประกอบการสอนรายวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ๓, หน้า ๒๓.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕.

ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สึกรู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกายและรู้สึกนึกคิดทางใจ จิตนี้ไม่ว่าจะเกิดแก่สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา หรือพรหมก็ตาม ย่อมมีลักษณะเหมือนกัน คือ มีการรู้อารมณ์เหมือนกันทั้งสิ้น จิต เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีองไม่เห็น สัมผัสไม่ได้ด้วยกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีกลิ่น รส รสใด ๆ แต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปตามกฎธรรมชาติ^{๒๕} และธรรมชาติของจิตที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีข้อความยืนยันเกี่ยวกับธรรมชาติของจิตดังนี้

ทูลงคมฺ เอกจรี อสรีริ คุหาสยํ เย จิตตํ สณฺณเมสสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพณฺนา^{๒๖}

คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไปไกล เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในถ้าคนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร^{๒๗}

ผนฺทนํ จปลํ จิตตํ ทฺรภขํ ทฺนุนิวารยํ อุกฺกุ กโรติ เมธาวิ อสุกาโรวฺ เตชนํ
วาริไซว ฌเล ขิตฺโต โอกโมกตอุพฺภโต ปริณฺทตํ จิตตํ มารเญยํ ปหาตเวฯ^{๒๘}

จิตที่สิ้นรณ กวัดแกว่ง รักษาอย่าก ห้ามอย่าก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้ย่อมสิ้นรณไปมา เหมือนปลาที่ยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละพวงแห่งมาร^{๒๙}

ทฺนุนิคฺคหสฺส ลหฺโน ยตฺถ กามนิปาติโน จิตฺตสฺส ทมฺโถ สาธู จิตตํ ทนฺตํ สุขาวทํ ฯ^{๓๐}

การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบไฟเผาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา จัดว่าเป็นความดี เพราะจิตที่ฝึกแล้ว ย่อมนำสุขมาให้^{๓๑}

กุมฺภูปมํ กายมิทํ วิทิตฺวา นครูปมํ จิตฺตมิทํ ฌเกตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาธุเรณ ขิตํ รกฺเข อนิเวสิโน สียา ฯ^{๓๒}

^{๒๕} พระสังฆคัมภีร์ โขติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโคติกะ หลักสูตรชั้นมัชฌิมกัณฐกัมภีร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (อภิธรรมโคติกะวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ) ๒๕๓๙.

^{๒๖} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓/๑๙.

^{๒๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗.

^{๒๘} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓/๑๙.

^{๒๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๔/๓๕.

^{๓๐} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓/๑๙.

^{๓๑} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๑๙.

^{๓๒} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓/๒๐.

ภิกษุรู้ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนหม้อดิน ควรป้องกันจิตนี้เหมือนป้องกันพระนคร แล้วใช้อาวุธ คือปัญญารบกับมาร และควรรักษาชัยชนะไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด^{๓๓}

จากลักษณะธรรมชาติของจิตที่ได้กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า จิตที่ยังไม่ถูกฝึกยังมีความดิ้นรน กวัดแกว่ง ควบคุมยากรักษายากแปรปรวน จะถูกกิเลสควบคุมได้ง่าย เพราะไม่มีปัญญาเป็นเครื่องฝึกจิตให้เป็นจิตที่ดีได้แต่เมื่อจิตได้ถูกฝึกอบรมจิตจนเกิดปัญญาแล้วย่อมไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสอีกต่อไป

ลักษณะหน้าที่อาการที่ปรากฏขึ้นที่เกิดของจิตที่ได้อธิบายไว้ในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกมีดังนี้

“วิชานนลกขณั	วิญญานมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
บุพพคมรสั	มีการเป็นประธานเป็นกิจ
ปฏิสนธิปัจจุภูฐานั	มีการเกิดสืบต่อเป็นปัจจุภูฐาน
สัขารปฏภูฐานั	มีสังขารเป็นปฏภูฐานหรือ
วตถารมณปฏภูฐานั	มีวัตถุและอารมณ์เป็นปฏภูฐาน” ^{๓๔}

มโน ชื่อว่าจิต ด้วยเหตุ นั้น ในหมวดธาตุมีจุรธาตุเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า ชื่อเหล่านี้ คือ จิตตะ มโน มานสสะ วิญญานะ หทยะ มนะ ย่อมเป็นไปในคลองแห่งโฬหาร (คือใช้พูดกัน) โดยมาก

ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะมีข้อความยืนยันว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า ย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์

อนุฎีกาภินิสาธมฺมสูตรว่า จินต ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า คิดก็ความคิดนั้น มี ๓ อย่าง คือ อุหนจินตา (คิดด้วยอำนาจความตริตฺตรอง) วิชานนจินตา (ความคิดด้วยอำนาจความรู้แจ้ง) ปชานนจินตา (คิดด้วยอำนาจความทราบชัด) ในความคิด ๓ อย่างนั้น อุหนจินตา ได้แก่วิตก วิชานนจินต ได้แก่ วิญญาน ปชานนจินตา ได้แก่ ปัญญา แต่ในบทว่า จินตเตติ นี้ ได้เฉพาะวิชานนจินตา เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติรู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) เพราะเหตุ นั้น พระฎีกาจารย์เมื่อจะแสดง จิตต ศัพท์นั้น จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่าวิชานาตินี้ เป็นศัพท์อธิบายบทว่า จินตเตติ นี้ อีกประการหนึ่งกิริยาคือความรู้แจ้งในบทว่า วิชานาตินี้ เป็นอธิบายบทว่า จินตเตติ นี้^{๓๕}

^{๓๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘.

^{๓๔} อภิ.วิ.อ.(ไทย) ๗๗/๔๕๓.

^{๓๕} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, มังคลดถปิณีแปล เล่ม ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๙๙.

จากข้อความที่กล่าวมาทั้งหมดนี้สรุปได้ว่า จิต หมายถึง ธาตุรู้หรือธาตุคิด แบ่งเป็น ๒ ประเภท มีลักษณะธรรมชาติและหน้าที่ต่างกัน ซึ่งความแตกต่างกันนี้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งที่เข้ามาเจือปนต่าง ๆ ที่เรียกว่า เจตสิก คือ สภาวะธรรมที่ประกอบกับจิตปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะต่าง ๆ กันทำให้จิต แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ตามเจตสิกที่ประกอบเช่น กุศลจิต อกุศลจิต เป็นต้น เจตสิกแต่ละดวงมีความสำคัญที่แตกต่างกันตามลักษณะหน้าที่ของเจตสิกนั้น เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้า ของอกุศล เป็นต้น^{๓๖} จิตจะเห็นได้ จะได้ยินได้ จะรู้กลิ่นได้ จะรู้รสได้ จะรู้ว่าย่นหรือร้อนได้ จะรู้ว่าย่น ไม่ชอบ เหยยๆ หรืออยากได้ ไม่อยากได้ ฯลฯ ก็ต่อเมื่อมี “เจตสิก” ประกอบปรุงแต่ง ดังนั้น “เจตสิก” จึงหมายถึง ธรรมชาติที่ทำหน้าที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ ปรุงแต่งให้เกิดความรู้สึกนึกคิดแตกต่างกัน ส่วนจิตเป็นธรรมชาติที่ถูกเจตสิกประกอบปรุงแต่ง การเกิดขึ้นของจิตต้องมีเจตสิกประกอบปรุงแต่ง และเจตสิกจะเกิดขึ้นโดยปราศจากจิตก็ไม่ได้ รวมทั้งจิตและเจตสิกจะปราศจากกันไม่ได้ จะต่างกันก็ตรงที่จิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้มากบ้างน้อยบ้าง และเจตสิกก็ประกอบกับจิตบางประเภทก็ประกอบได้ บางประเภทประกอบไม่ได้

๒.๓.๒ ลักษณะของจิต

ลักษณะของจิตในพุทธปรัชญามีลักษณะการดำเนินไปตามสภาพของจิต แบ่งได้ตามลักษณะ ๒ ลักษณะ คือ สามัญญลักษณะ และ วิสสลักษณะ กล่าวคือ

๒.๓.๒.๑ สามัญญลักษณะ

ลักษณะทั่วไปของจิตนั้น จิตจะมีลักษณะตรงกันข้ามกับสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือสิ่งที่เป็นวัตถุ สามารถอธิบายได้ดังนี้^{๓๗} กล่าวคือ

๑. ไปได้ไกล (ทุรจฺม) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาพฤติธรรมการรับรู้อารมณ์ของจิต หมายความว่า จิตสามารถไปรับรู้อารมณ์ที่อยู่ห่างไกลได้ แม้เหตุการณ์ในอดีตได้ผ่านมาแล้วอย่างยาวนานหรือเหตุการณ์ที่อยู่ห่างไกลในอนาคต จิตก็สามารถรับเอาเหตุการณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ของมันได้

๒. เที้ยวไปผู้เดียว (เอกจฺริ) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาอาการเกิดดับเป็นขณะ ๆ ของจิต หมายความว่า จิตมีธรรมชาติที่เกิดขึ้นทีละดวง เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็จะเป็นปัจจัยให้จิตดวงอื่นเกิดขึ้นในรูปกระแสที่ต่อเนื่อง

^{๓๖} นัตติยา ชูดวงแก้ว, การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสูตรตันตปิฎก, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๔.

^{๓๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓ - ๓๗/๓๕ - ๓๗; อ้างในบรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน ญาณ, หน้า ๓๕ - ๓๙; และพระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณ โณ), การพัฒนาจิต ภาคหนึ่ง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖-๗.

๓. ไม่มีสรีระ (อสรีร) ธรรมชาติในแง่นี้หมายความว่ารูปร่างของจิตหมายความว่า จิตเป็นสังขารธรรม จึงไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีการกินที่ ซึ่งต่างจากสังขารธรรมทั้งหลาย

๔. มีถ้าเป็นที่อาศัย (คหาสย) ธรรมชาติในแง่นี้หมายความว่าอาการที่จิตจะต้องมีที่อยู่อาศัยเหมือนคนที่อาศัยอยู่ในบ้านเรือนหรือสัตว์ที่อาศัยอยู่ในถ้ำ ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทหมายความว่าอาศัยวัตถุ หรือหัวใจ

๒.๓.๒.๒ วิเสสลักษณะ

ลักษณะเฉพาะของจิตนี้ กล่าวเฉพาะลักษณะจิตที่เป็นปุถุชน^{๓๘} ซึ่งมีลักษณะดังนี้

๑. ดิ้นรน (ผนทณ) หมายความว่า ดิ้นรนออกไปปรับอารมณ์ที่กระทบทางทวารต่าง ๆ มีรูปและเสียงเป็นต้น อันน่าใคร่ น่าพอใจ จึงเปรียบเหมือนปลาที่ถูกเหยียดขึ้นบนบก แต่ยั้งดิ้นรนจะลงไปใต้น้ำอีก

๒. กวัดแกว่ง (จปल्ली) หมายความว่า ขาดความมั่นคง แม้บางครั้งดูสงบนิ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์กระทบ ก็หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้น เปรียบเหมือนเด็ก ๆ ที่อยู่ในอิริยาบถเดียวไม่ได้นาน ชุกชอนไปเรื่อย ๆ จิตของปุถุชนก็มีสภาพกวัดแกว่ง ไม่มั่นคงเช่นเดียวกัน กระโดดไปจับอารมณ์นั้น อารมณ์นี้ หมุนเวียนเป็นวงวน จิตของปุถุชนจึงหวั่นไหวไปตามโลกธรรมที่มีความแปรผันขึ้นลงตลอดเวลา

๓. รักษาไว้อยาก (ทฤกข) หมายความว่า การที่จะรักษาจิตให้มั่นคงไม่ให้คิดถึงเรื่องต่าง ๆ นั้น ทำได้ยาก การรักษาอารมณ์ที่เป็นสัปปายะ คือ เหมาะควร ไม่เป็นข้าศึกต่อความมั่นคงของจิตทำได้ยากยิ่ง เปรียบเหมือนการควบคุมโคจะไม่เคี้ยวกินข้าวกล้าในที่ที่มีข้าวกล้า ย่อมควบคุมได้ยาก

๔. ห้ามได้ยาก (ทุนนิวรย) หมายความว่า การที่พยายามห้ามจิตให้พ้นจากความชั่วไม่ให้คิดในสิ่งที่ไม่ดีนั้นทำได้ยากเช่นกัน และไม่ใช่ว่าเพียงการรักษาจิตให้อยู่ในความดีเท่านั้นที่ทำได้ยาก แม้การห้ามจิตจากความชั่ว คือ พยายามระงับจิตไม่ให้คิดสิ่งที่ไม่ดีนั้น ก็ทำได้ยากเช่นกัน

๕. ข่มได้ยาก (ทุนนิคคห) หมายความว่า การที่จะฝึกฝนหรือบังคับให้จิตถอยห่างออกจากความชั่ว ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะจิตมักตกไปสู่อารมณ์กามอยู่เสมอ (กามนิปาติน) คือ มักจะติดอยู่กับสิ่งที่ชอบใจอยู่เสมอ ทั้งเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก (สุทฺทส) ขณะเดียวกันก็เป็นสภาวะที่ละเอียด (สุณิปุณ) เกิดดับเร็ว (ลหุ) และเกิดดับสืบเนื่องกันตลอดเวลา

๖. เป็นธรรมชาติที่เบา (ลหุณ) หมายความว่า จิตเกิดดับรวดเร็ว และสามารถเปลี่ยนการยึดเกาะไปมาระหว่างอารมณ์นั้น อารมณ์นี้ อยู่ตลอดเวลา เวลานี้คิดเรื่องนี้ แต่นานไปก็

^{๓๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓ - ๓๗/๓๕ - ๓๗.

เปลี่ยนเรื่องที่คิด เมื่อจิตรับอารมณ์ต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็วเช่นนี้ เราจึงมีความรู้สึกสลับกลับไปกลับมา อยู่ตลอดเวลา เรียกว่าการสับสนระหว่างความโศกเศร้า ความดีใจ ความพอใจในสิ่งนั้น ความไม่พอใจในสิ่งโน้น แต่ขณะเดียวกันธรรมชาติที่เบาละเอียดของจิตก็สามารถฝึกฝนได้เช่นเดียวกัน

๗. หมกมุ่นในอารมณ์ที่น่ารัก (กามนิปาติน) หมายความว่า จิตปุณฺณมักติดอยู่ใน กามสุข น้อมไปแสวงหาเมาเสพสวดย

ดังนั้น ลักษณะของจิตในทางพุทธปรัชญาเถรวาท สามารถรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคตได้ นั่นก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ เกิดดับที่ละดวง ไม่มี รูปร่าง เป็นแต่เพียงพลังงานและอาศัยอยู่ในร่างกายเพื่อที่จะสามารถควบคุมร่างกายให้ไปพร้อมกับ จิตได้ ในทัศนะความคิดของท่านอื่น ก็มีความคิดที่คล้ายกันว่าจิตเป็นส่วนที่ไปควบคุมความสุขของ ร่างกาย อันเป็นสิ่งที่น่ารักใคร่ น่าพอใจ ทำให้จิตมันคงยาก ดังนั้นจิตจึงเป็นสิ่งที่มนุษย์คิด คือ สงสัย ได้ รับรู้ได้ ยืนยัน ปฏิเสธ มีเจตนาธรรม มีจินตนาการ และมีความรู้สึกเป็นต้น เพราะฉะนั้น เมื่อจิตไม่มีสิ่งเหล่านี้แล้วก็จะทำให้จิตหายไปไม่มีการรับรู้อารมณ์อีก ซึ่งนั่นก็คือเป้าหมายสูงสุดทาง พระพุทธศาสนาที่เรียกว่าบรมสุข

๒.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

พุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงหลักของความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายที่ต่อเนื่องอาศัย สืบต่อกันเป็นกระแสอย่างเป็นเหตุเป็นผลในรูปของกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงโดยธรรมดา^{๓๙} หลักการนี้คือ หลักปฏิจจสมุปบาท หลักการนี้ถือเป็นหลักที่สามารถจะบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ ระหว่างจิตกับกายได้อย่างชัดเจน เนื่องจากการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายล้วนมีเหตุและมีปัจจัย มีทั้งเหตุ และผล เมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยสัมพันธ์ของสังขตธรรมทั้งมวลโดยมีการปรุงแต่งตามหลักปฏิจจสมุปบาท จึงเรียกว่า ปฏิจจสมุปปन्नธรรม หลักการของปฏิจจสมุปบาทมีฝ่ายเกิดกับฝ่ายดับ ฝ่ายเกิดคือ เพราะอริชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึง มีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะ เป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ เพราะชรามรณะเป็นปัจจัยจึงมีโสกะ เพราะโสกะจึงมีความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัสและ ความคับแค้นใจจึงมีพร้อม ส่วนฝ่ายดับคือ อวิชชาดับ สังขารก็ดับ ฯลฯ

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๓.

จากหลักปฏิจจสมุปบาท กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายได้อย่างชัดเจนคือ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดเป็นนามรูป วิญญาณกับนามรูปอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ดังที่พระสาริบุตรกล่าวว่า

“ไม้อ้อสองกำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อสองกำนั้น ถ้าเอากำหนึ่งออก เสีย อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉะนั้น”^{๔๐}

เนื่องจากวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยกัน เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่เป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงกล่าวว่า สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ดังจะอธิบายให้ชัดเจนต่อไป

พุทธปรัชญาเถรวาทแบ่งชีวิตของมนุษย์ออกเป็นชั้น ๕ นี้สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนใหญ่ คือรูปและนาม มีรายละเอียดดังนี้

๑. รูป^{๔๑} เป็นการรวมตัวกันของธาตุ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม

๑) ดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็ง กินที่ เป็นที่รองรับธาตุ น้ำ ลม ไฟ ประกอบขึ้นเป็นอวัยวะต่าง ๆ ได้แก่ ผล ขน เล็บ ฟัง หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก ถ้าอวัยวะใดมีธาตุดินอยู่มาก จะมีลักษณะแข็ง ถ้าน้อยจะนิ่ม

๒) น้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะเป็นของเหลว เอิบอาบ ซึมซับธาตุที่อยู่ร่วมกัน ถ้ามีน้ำมากจะทำให้เกิดการไหลได้ง่าย ถ้าน้อยจะเข้มข้นและเหนียว ธาตุน้ำ ได้แก่ น้ำดี น้ำตา น้ำลาย เสมหะ เหลือ น้ามูก เหงื่อ มันเหลว มันข้น ฯลฯ

๓) ไฟ (เตโชธาตุ) เป็นธาตุที่ให้ความร้อนที่ประกอบอยู่ในรูป เป็นความร้อนที่แผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย ทำให้เกิดความอบอุ่นมี ๔ ประการ คือ (๑) อุสมาคะ ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายเกิดความอบอุ่น (๒) ปาจกเตโช ธาตุไฟที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร (๓) ชีวณเตโช ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม เปลี่ยนแปลง (๔) สันตปาเตโช ธาตุไฟที่ทำให้เกิดความรุ่มร้อน กระสับ กระส่าย และ (๔) ลม (วาโยธาตุ) มีคุณสมบัติเคลื่อนไหวไปมาอยู่ในร่างกายมี ๖ คือ (๑) อุทธังคมวาโย ลมที่พัดเบื้องสูงก่อให้เกิดการไอ จาม หาวนอน (๒) อาโรคมวาโย ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ เช่น ลมที่ออกแรงเบ่ง (๓) กุจฉิภูฐวาโย ลมที่อยู่ในช่องท้องก่อให้เกิดการจุกเสียดแน่นท้อง (๔) โภภูฐาสยวาโย ลมที่

^{๔๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓.

^{๔๑} ข.พ. (ไทย) ๒๕/๓/๒.

เคลื่อนไหวอยู่ในลำไส้ (๕) อังคัมภีรานุสาริยาโย ลมที่เล่นไปตามอวัยวะส่วนต่าง ๆ ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหว และ (๖) อัสนาสปัสสาสาโย ลมหายใจเข้าออก

๒. นาม เป็นสิ่งที่มีลักษณะนามธรรม หรือ จิต มี ๔ ประเภท คือ

๑) เวทนาขันธ คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ ไม่ทุกข์ ซึ่งแบ่งย่อยออกเป็น ๖ ส่วนตามช่องทางที่เปิดรับอารมณ์ภายนอกเข้ามา ได้แก่ (๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางตา (๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางหู (๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางลิ้น (๕) กายสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางร่างกาย และ (๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา ความรู้สึกที่เกิดทางใจ

๒) สัญญาขันธ ความจำได้หมายรู้ของจิตที่ได้รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมณ์

๓) สังขารขันธ สิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้จิตให้คิดดี คิดชั่ว กลาง ๆ เป็นเจตนาหรือการกระทำของจิตซึ่งจะส่งผลสู่ภายนอก คือ การพูดและการกระทำทางกาย สิ่งที่ปรุงแต่งจิตนี้ประกอบด้วย (๑) รูปสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งรูป (๒) รสสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งรส (๓) คันธสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งเสียง (๔) สัททสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งเสียง (๕) โผฏฐัพพะสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งสัมผัส และ (๖) อัมมสัญญาเจตนา จิตปรุงแต่งความรู้สึกในใจ

๔) วิญญาณ ความรู้แจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบกับประสาทสัมผัส ได้แก่ อายตนะทั้ง ๖ ก่อให้เกิดการรู้แจ้งในอารมณ์ เรียกว่า อายตนะรับรู้ ได้แก่ (๑) จักขุวิญญาณ การรู้แจ้งทางตา (๒) โสตวิญญาณ การรู้แจ้งทางหู (๓) ฆานวิญญาณ การรู้แจ้งทางลิ้น (๔) ชิวหาวิญญาณ การรู้แจ้งทางลิ้น (๕) กายวิญญาณ การรู้แจ้งทางกาย และ (๖) มโนวิญญาณ การรู้แจ้งทางใจ

จิตที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น ตาเห็นรูป จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส หูได้ยินเสียง กายได้ถูกต้องสัมผัส ใจถูกต้องธรรมารมณ์ต่าง ๆ ทำให้เกิดนามรูป ดังนั้น เพราะวิญญาณมี นามรูปจึงมี ต้องอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน นามรูปที่ดีและไม่ดีขึ้นอยู่กับวิญญาณ คือ ภาวะวิญญาณ กับวิถีวิญญาณ นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้น โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิต เมื่อความคิดปรุงแต่งดีงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณที่รับรู้ที่ดีงามและจิตใจจึงปลอดโปร่งผ่องใสไปตามอาภักิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางด้านร่างกายแสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะ ในทางที่ดีงามก็สอดคล้องกัน เมื่อนึกคิดในทางที่ชั่ว การรับรู้อารมณ์ในส่วนนี้จะชั่วไปด้วย องค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณ เมื่อมีความรู้สึกรักใคร่ยินดี ก็เกิดการรับรู้อารมณ์ที่ดีงาม จิตก็แจ่มใสสดชื่นเบิกบาน สีหน้าก็จะขึ้นผ่องใส กิริยาอาการต่าง ๆ ก็กลมกลืน (รูป) อยู่ในภาวะที่จะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป เมื่อมีอารมณ์โกรธการรับรู้อารมณ์มีแต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้องสีหน้ากิริยาอาการก็บูดบึ้งเคร่งเครียด ดังนั้นจิตใจและร่างกายจึงอยู่ในภาวะที่ทุกส่วนที่มีความ

เกี่ยวข้องกันจะอยู่ในความพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมาโดยมีความสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้จึงบ่งบอกถึงการเกิดดับสืบทอดของนามรูปใหม่ ๆ คือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อนหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้ว ความสัมพันธ์ของปัจจัยช่วงนี้จะนำไปสู่กระบวนการแห่งกรรม และการให้ผลของกรรม ภายกับจิตในพุทธปรัชญาจึงต้องสัมพันธ์กันดังปรากฏในหลักปัจจุสมุปบาท

ดังนั้น ชีวิตของมนุษย์จึงมีส่วนประกอบ ๒ ประการ คือ จิตกับกาย กายเป็นธาตุที่ไม่รู้ ส่วนจิตเป็นธาตุที่รู้ จะเห็นได้ว่าถ้าชีวิตมนุษย์มีแต่กาย ชีวิตมนุษย์ก็จะมีสภาพเป็นเหมือนसार^{๔๒} จิตกับกายจึงเชื่อมโยงกับมนุษย์อยู่ตลอดเวลา โดยสัมพันธ์เชื่อมโยงจากภายในสู่ภายนอก จากภายนอกสู่ภายในตลอดเวลา ภายนอกคือกาย ภายในคือจิต ทั้งจิตกับกายมีความเชื่อมโยงส่งผลถึงกันและกันตลอดในระบบของชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์เบื้องต้นจะต้องรู้และเข้าใจสถานะความเป็นจริงของความเชื่อมโยงระหว่างจิตกับกายเสียก่อน พุทธปรัชญาเถรวาทมีทรรศนะที่ยอมรับความมีอยู่ของกายและจิต หรือนามและรูป นักปรัชญาบางคนจึงมีความเห็นว่า พุทธศาสนาเถรวาทเป็นสัจนิยม ในแง่ที่ยอมรับว่า จิตมีจริง วัตถุหรือสสารภายนอกของจิตมีอยู่จริง ถ้ามีเพียงกายก็ไม่สามารถเกิดการรับรู้ใด ๆ ทั้งไม่สามารถรับรู้การกระทำทั้งดีและชั่ว และถ้าปราศจากจิต ชีวิตมนุษย์ก็ไม่อาจมีคุณค่าทางจริยธรรมได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “กายเกิดขึ้นเพราะจิต เพื่อเป็นที่อยู่ของจิต” ทั้งกายและจิตจึงมีสหสัมพันธ์ต่อกัน และมีฐานะเป็นองค์ประกอบของกันและกัน

ข้ออุปมาอีกอย่างหนึ่ง คือ จิตอาศัยกายนั้น เป็นไปเหมือนเสียงกลองกับกลองคือเมื่อคนตีกลองด้วยไม้เป็นไปอยู่ กลองก็เป็นอันหนึ่งเสียงก็เป็นอันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปะปนกันและมีได้เป็นอันเดียวกัน กลองว่างจากเสียง เสียงว่างจากกลอง จิตอาศัยกายคือหทัยวัตถุรูปทวารและอารมณ์ เป็นไปอยู่ในกายก็เป็นอันหนึ่ง จิตก็เป็นอันหนึ่ง จิตและกายมิได้ปะปนกัน จิตว่างจากกายและกายว่างจากจิต ทั้งกายและจิตมีอำนาจต่อกัน จะแยกจากกันไม่ได้ทั้งไม่อาจทำหน้าที่ของตนให้เป็นไปได้^{๔๓}

ในมหาเวทลลสูตร มัชฌิมนิกาย^{๔๔} ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของกายและจิตที่อาศัยกันและกัน เป็นการสนทนาธรรมของพระสารีบุตรกับพระมหาโกฏิฐิตะดังนี้

^{๔๒} พระสมุทฺธ ภาวธมฺโม, “การศึกษาเปรียบเทียบปัญหาจริยธรรมเรื่องการทำแท้ง: ทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาทกับกฎหมายการทำแท้ง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๓๑.

^{๔๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๙-๒๐.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๕-๔๕๖/๔๕๔-๔๕๕.

พระมหาโกฏิฐิตะ กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการคือ จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือตา) โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ หู) ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ จมูก) กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กาย) มีอารมณ์ต่างกัน มีที่เกี่ยวไปต่างกัน ไม่รับรู้อารมณ์อันเป็นที่เกี่ยวไปของกันและกัน เมื่ออินทรีย์ ๕ ประการมีอารมณ์ต่างกัน มีที่เกี่ยวไปต่างกัน ไม่รับรู้อารมณ์อันเป็นที่เกี่ยวไปของกันและกัน จะมีอะไรเป็นที่อาศัยและธรรมอะไรรับรู้อารมณ์อันเป็นที่เกี่ยวไปแห่งอินทรีย์ ๕ ประการนั้น

พระสารีบุตร “มีใจเป็นที่อาศัยและใจย่อมรับรู้อารมณ์อันเป็นที่เกี่ยวไปแห่งอินทรีย์เหล่านั้น”

พระมหาโกฏิฐิตะ “ท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อาศัยอะไรดำรงอยู่”

พระสารีบุตร “ท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อาศัยอายุดำรงอยู่

พระมหาโกฏิฐิตะ “อายุ อาศัยอะไรดำรงอยู่

พระสารีบุตร “อายุ อาศัยไออุ่นดำรงอยู่”

พระมหาโกฏิฐิตะ “ไออุ่นอาศัยอะไรดำรงอยู่”

พระสารีบุตร “อายุอาศัยไออุ่นดำรงอยู่ ไออุ่นอาศัยอายุดำรงอยู่ เปรียบเสมือน ประทีปน้ำมันกำลังติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัยเปลวไฟจึงปรากฏ เปลวไฟก็อาศัยแสงสว่างจึงปรากฏอยู่ แม้ฉันทิ อายุอาศัยไออุ่นดำรงอยู่ ไออุ่นก็อาศัยอายุดำรงอยู่ฉันทินั้นเหมือนกัน เมื่อธรรม ๓ ประการ คือ อายุ ไออุ่น วิญญาณ ละกายนี้ไป กายนี้จึงถูกทอดทิ้ง นอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปรากฏจากเจตนา”

ในปายาสสูตร^{๔๕} ได้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตไว้ดังนี้

กายนี้ ยังมีอายุ มีไออุ่น และมีวิญญาณ จึงก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ นอนได้ เห็นรูปทางตาได้ ฟังเสียงทางหูได้ ตมกลิ่นทางจมูกได้ ลิ้มรสทางลิ้นได้ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายได้ รู้ธรรมารมณ์ทางใจได้ แต่เมื่อกายนี้ ไม่มีอายุ ไม่มีไออุ่นและไม่มีวิญญาณ กายนี้ ก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้ และรู้ธรรมารมณ์ทางใจไม่ได้

พุทธปรัชญาเถรวาทอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างนามกับรูปในลักษณะที่เป็นกระบวนการ ธรรมที่อาศัยกันและกัน ทั้งนามรูปยังอาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจสุมุปาบาท นามอาศัยรูปเกิดขึ้น รูปอาศัยนาม ต่างฝ่ายต่างอิงอาศัยกัน ดังข้อความอุปมาต่อไปนี้

ไม้นั้นเป็นของว่างจากตัวตนไม่มีชีวิต ไม่มีความดำริแต่ทว่าเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนของมีความดำริมีความพยายามด้วยอำนาจการประกอบกันเข้าแห่งไม้กับเชือก ฉันทิ แม้นามรูปนี้ บัณฑิตก็พึงเห็นว่า ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่มีชีวิต ไม่มีความดำริแต่ทว่าเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนสิ่งที่มีความดำริ มีความพยายามด้วยอำนาจการประกอบกันและกันเข้าฉันทินั้น^{๔๖} จะเห็นว่า

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๖/๓๕๘-๓๕๙.

^{๔๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๑๘.

ทั้งจิตและกายต่างก็มีความสำคัญด้วยกัน และอิงอาศัยกันรวมกันเป็นชีวิต ถ้ามีร่างกายหรือจิตเพียงอย่างเดียวก็ไม่สามารถเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้เพราะจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกาย และร่างกายก็เป็นไปตามความรู้สึกนึกคิดของจิตใจเช่นกัน อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่ากายกับจิตมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ความสัมพันธ์กันนี้มองได้หลายลักษณะ ทั้งในแง่ของหน่วยมูลฐานที่ทำให้เกิดชีวิต ทั้งในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน และในแง่ของการส่งผลกระทบต่อกัน ดังนี้

๒.๔.๑ ความสัมพันธ์ของจิตและกายในฐานะเป็นองค์ประกอบของชีวิต

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทชีวิตเกิดมาจากการรวมตัวกันขององค์ประกอบหลัก ๒ ประเภท คือ องค์ประกอบฝ่ายนามธรรมและองค์ประกอบฝ่ายรูปธรรม ในองค์ประกอบสองอย่างนี้ ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชีวิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อปัจจัยสามประการมาประจวบกันเข้า การตั้งครุภะย่อมเกิดขึ้น แม้มารดาและบิดาจะมีเพศสัมพันธ์กัน แต่มารดายังไม่อยู่ในวัยมีระดูและคันธัพพะก็มิได้ปรากฏการตั้งครุภะย่อมไม่สามารถเกิดมิได้ แม้มารดาและบิดาจะมีเพศสัมพันธ์กัน และมารดาก็อยู่ในวัยมีระดูแต่คันธัพพะมิได้ปรากฏการตั้งครุภะ ย่อมไม่สามารถเกิดมิได้ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดก็ตามที่มารดาและบิดามีเพศสัมพันธ์กันมารดาอยู่ในวัยมีระดูและคันธัพพะปรากฏ เมื่อปัจจัยสามประการตามที่กล่าวมานี้ประจวบพร้อม การตั้งครุภะย่อมเกิดขึ้นได้”^{๔๗}

จากพุทธพจน์ที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตจะเกิดขึ้นมาไม่ได้เลยถ้าขาดองค์ประกอบสองฝ่าย คือ ฝ่ายรูปธรรม ได้แก่ การมีระดูของมารดา และการมีเพศสัมพันธ์ของบิดาและมารดา และองค์ประกอบฝ่ายนามธรรม คือ การที่คันธัพพะ หรือปฏิสนธิวิญญาณก้าวลงสู่ครรภ์มารดานั้นคือชีวิตเริ่มต้นได้ต้องประกอบไปด้วย (๑) มีจิตดวงแรกที่เกิดในครรภ์มารดา (๒) อรูปขันธ์ ๓ ที่มาเกาะเกี่ยวกับจิต (๓) กลละรูปที่เกิดพร้อมกับจิต จะเป็นกลละรูปของหญิงหรือชายก็ได้ซึ่งมีขนาดเล็กมากจนได้เปรียบเทียบกับว่า “ขนาดจะเท่าหยาดน้ำมนต์ที่ซ้อนขึ้นด้วยปลายข้างหนึ่งของขนแกะแรกเกิดและเป็นวัตถุใส”

อีกประการหนึ่ง นอกจากจะมององค์ประกอบที่ทำให้เกิดมีชีวิตขึ้นมาแล้ว พุทธปรัชญาเถรวาทยังได้มองความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต ในฐานะเป็นองค์ประกอบที่ทำให้ชีวิตแต่ละชีวิตดำรงอยู่ได้ ชีวิตหน่วยหนึ่ง ๆ เมื่อวิเคราะหจนถึงที่สุดแล้ว ไม่มีอะไรเลยที่เรียกว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” ที่เป็นตัวตน หรือ วิญญาณอมตะ มีเพียงการรวมตัวกันของขันธ์ ๕ เท่านั้น^{๔๘}

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๘๗.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๕-๑๖.

๒.๔.๒ ความสัมพันธ์ของจิตและกายในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน

กายกับจิตทำงานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แม้ว่าในแง่ของบทบาทแล้ว จิตจะเป็นตัวนำเป็นตัวบงการ แต่ถ้าไม่มีองค์ประกอบฝ่ายกายเป็นเครื่องมือ การทำงานของจิตก็จะมีประสิทธิภาพ ในขณะเดียวกันการทำงานของกายจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีจิตเป็นตัวชักนำ ดังนั้น ในการทำงานที่สัมพันธ์กับโลกภายนอก กายและจิตทำงานสัมพันธ์กัน ดังนี้^{๔๙}

การเสพสวยโลก หรือการรับข้อมูลจากภายนอก กระบวนการรับรู้ข้อมูลจากภายนอก เป็นการทำงานสัมพันธ์กันระหว่างกายกับจิต เช่น การรับรู้ข้อมูลทางตา จะต้องมีความตั้งใจ ฝายจิตเป็นตัวนำ (มโนสัญญาเจตนา) แล้วผลักดันให้กายหรือตาทำงาน (กายกรรม) รับรู้ข้อมูลจากภายนอก ในขณะที่ข้อมูลผ่านเข้ามาทางตา จิตก็ทำหน้าที่รับรู้พร้อมกันไปด้วยเรียกว่าจักขุวิญญาณ การประจวบพร้อมกันแห่งองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ ประสาทตา (กาย) ข้อมูลภายนอก (อารมณ์) และ วิญญาณ (จิต) รวมเรียกว่า ผัสสะ^{๕๐}

๒.๔.๓ ความสัมพันธ์ของจิตและกายในแง่ที่ส่งผลกระทบถึงกัน

ความสัมพันธ์ในแง่ที่ส่งผลกระทบถึงกัน คือ กายและจิตมีการถ่ายทอดผลกระทบบางอย่างถึงกันได้ เช่น คนที่มีจิตประกอบด้วยเมตตา มีความโอบอ้อมอารี มีจิตผ่องใส ย่อมส่งผลทำให้ใบหน้าเบิกบานแจ่มใส ผิวพรรณผุดผ่อง หรือคนที่มีจิตใจขุนมัว เป็นคนมักโกรธ มีอารมณ์ฉุนเฉียว ย่อมจะส่งผลให้ผิวพรรณเศร้าหมอง ในทางตรงกันข้าม คนที่ได้รับความเจ็บปวดทางร่างกาย เช่น ถูกทรมานด้วยการเอาไฟจี้เป็นต้น ย่อมส่งผลให้เกิดความกดดัน บีบคั้นทางจิตใจอย่างแรง จนอาจจะทำให้เป็นคนจิตหลอนมีอาการหวาดผวาก็ได้

ฉะนั้นจะเห็นว่า ชีวิตต้องประกอบด้วยจิตกับกาย กายเป็นรูปธรรม จิตเป็นนามธรรม การเกิดขึ้นของกายกับจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นการเกิดที่มีเหตุมีปัจจัย เกิดขึ้นตามแบบปฏิจจสมุปบาทนั้นถือได้ว่าเป็นหลักสากลเนื่องจากสิ่งที่มีอยู่นั้นต้องประกอบกันจึงจะมีขึ้นได้ หลักการอย่างง่าย ๆ เช่น รถยนต์ที่เห็นกันอยู่ในทุกวันนี้ ถ้าแยกส่วนประกอบออกจากกันจะเห็นว่าไม่ใช่รถ อาจเป็นแค่ชิ้นเหล็กหลาย ๆ ส่วนมาประกอบกัน ซึ่งเรียกว่าเป็นรถ ความสัมพันธ์ของกายกับจิตจึงเป็นหลักที่เป็นภาวะสัมพันธ์แบบหลักสากลที่มีมานานกว่าสองพันปี พระพุทธองค์ทรงยืนยันหลักการเกิดขึ้นของนามรูปเป็นที่ยอมรับและหลักของทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่ได้เอนเอียงไปตามนักคิดในยุคหนึ่งซึ่งเป็นพวกสุดโต่งที่บอกว่าคนตายแล้วสูญ (อุจเจตทิกุณฐิ) บางท่านก็บอกว่ารูปเที่ยง (สัสสตทิกุณฐิ) แต่พระพุทธองค์ทรงตรัสให้เหตุผลที่เป็นหลักความจริงที่ว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึง

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^{๕๐} อ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เป็นการยืนยันถึงหลักการที่เป็นทางสายกลาง การเกิดขึ้นของนามรูปตามหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้จึงเป็นหลักที่สมบูรณ์ที่สุด

๒.๕. เจตจำนงเสรีของจิต

คำว่าเจตจำนงเสรี (Free Will) เป็นศัพท์ที่รับรู้และศึกษากันในปรัชญาตะวันตก โดยหมายถึงแนวคิดที่ตรงกันข้ามกับกลุ่มนิยตินิยม (Determinism) ที่เชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างถูกกำหนดเอาไว้เรียบร้อยแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดโดยเหตุปัจจัยหรือกำหนดโดยพระเจ้า แต่นักปรัชญาฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยเชื่อว่ามนุษย์มีอิสระในการคิด การตัดสินใจโดยไม่อยู่ภายใต้การกำหนดควบคุมจากภายนอก สิ่งนี้เรียกว่า เจตจำนงเสรี (Free Will) ทั้งนี้ผู้วิจัยอธิบายคำว่าเจตจำนงเสรีบนพื้นฐานของความหมายของคำว่าเจตนา ในพุทธปรัชญาเถรวาท ดังนั้นก่อนจะได้เริ่มต้นในรายละเอียด

๒.๕.๑ ความหมายของเจตจำนงเสรี

ในแนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรีหรือเจตนาในพุทธปรัชญาเถรวาทโดยภาพรวมนั้น คำว่าเจตนา ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา นักปราชญ์หลาย ๆ ท่านให้ความหมายที่เหมือนกัน เช่น พระธรรมปิฎก ให้ความหมายว่า เจตนา หมายถึง ความตั้งใจ, ความมุ่งใจ หมายถึงจะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความจงใจ, เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัวนำในการคิด ประสงค์ หรือเป็นประธานในสังขารขันธ์ และเป็นตัวการในการทำกรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่เดียว ดังพุทธพจน์ว่า

“เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ” ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม^{๕๑}

จากพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นได้ว่า เจตนาเป็นสิ่งที่ลิขิตชีวิตของบุคคลที่สำคัญมาก เพราะเป็นมูลเหตุของการกระทำกรรมทั้งปวง อันเป็นทั้งกุศลกรรม ทั้งอกุศลกรรม

อีกประการหนึ่ง เจตนา หมายถึง ความตั้งใจ ความจงใจ หรือความมุ่งหมาย บุคคลจะกระทำการสิ่งใดจะให้เกิดผลสมบูรณ์ไม่ว่าทางดีหรือทางชั่วต้องอาศัยเจตนา ดังนั้น เจตนาจึงเกิดที่จิตใจของบุคคลผู้ประกอบกรรม หรือปฏิบัติหน้าที่ทุกขณะ และทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมที่เล็กหรือใหญ่ กิจกรรมจึงมีผลสมบูรณ์ได้^{๕๒} นี่จึงเป็นการแสดงให้เห็นชัดว่า เจตนา มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการที่มนุษย์จะคิด จะทำอะไรก็ตาม จะต้องมิตัวเจตนาเป็นองค์ประกอบด้วยเสมอ เจตนา ก็คือเจตสิกดวงหนึ่งอันเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิกสามารถประกอบกับจิตที่เป็นฝ่ายกุศลกุศลและอกุศลที่มาสัมปยุตกันจนเกิดเป็นกระบวนการที่ทำงานร่วมกันแล้วส่งผลให้การกระทำนั้นมีผลตอบสนองอันเกิดเป็นกรรมขึ้นมา

^{๕๑} อ.อ.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๕๒} บุญมี แท่นแก้ว, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๓.

เจตนา เป็นเครื่องกำหนดการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในการเลือกที่จะทำ สิ่งหนึ่งสิ่งใด อันจะมีผลติดตามมาจากการที่เลือกกระทำในสิ่งที่เจตนา นั้นบงการอยู่ โดยที่บุคคลผู้มีได้ฝึกฝนจิต ย่อมไม่รู้ว่าทำดีทำชั่วบังการที่ควบคุมความประพฤติของเราให้ทำสิ่งต่าง ๆ อันเป็นผลกระทบทั้งต่อตนเองและต่อผู้อื่น ดังที่พระพุทธพจน์ว่า “ มโนปุพพังคมา ฆมมา มโนเสฏฐา มโนมยา แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ”^{๕๓} ฉะนั้น ใจในที่นี้ก็คือ ตัวเจตนา นั้นเอง ที่เป็นตัวการกระตุ้นให้คนเราทำสิ่งต่าง ๆ จนเกิดมีผลติดตามมาจนเกิดเป็นกรรม และด้วยอำนาจแห่งเจตนา นี้ จึงทำให้ผู้คนต่างติดอยู่กับภพกับชาติเป็นเอนกอนันต์ ไม่สามารถหลุดพ้นจากสังสารวัฏไปได้ ด้วยการที่ไม่รู้เท่าทันตัวการแห่งต้นเหตุที่ทำให้ตัวเองต้องตกอยู่ภายใต้ความผันแปรของชีวิตอันหาที่สุดมิได้ ดังนั้น เจตนา ก็คือตัวการที่สำคัญในการพัฒนาจิตของคนเราให้ดีขึ้นหรือเลวลงได้

การพัฒนามนุษย์มีแหล่งใหญ่อยู่ในมโนกรรม^{๕๔} พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า มโนกรรมมีความสำคัญที่สุด ซึ่งคนทั่วไปอาจจะถือว่ากายกรรมสำคัญที่สุด ที่เชื่อกันอย่างนั้นก็เพราะว่าสามารถเห็นการกระทำที่เกิดขึ้นต่อหน้าต่อตา เช่น การทะเลาะจนถึงการทำร้ายร่างกายกัน การยกพวกตีกัน เป็นต้น เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมานั้นก็เป็นเพราะเรานั้นเองเป็นผู้กำหนดการกระทำนั้น ๆ โดยมีจุดผลักดันมาจากจิต หรือมโนกรรม ฉะนั้น กระบวนการเริ่มต้นของการกระทำทุกอย่างย่อมมีเจตนาเป็นประธานในการทำกิจกรรมของการดำเนินชีวิตของมนุษย์เรา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่ามีสิ่งที่เรียกว่า อารพก ธาตุ^{๕๕} คือธาตุแห่งความริเริ่มอยู่ และผลของธาตุอันนี้ก็คือบุคคลสามารถทำหน้าที่เป็นผู้กระทำได้ และพระองค์ตรัสว่า อันนี้เองที่เรียกว่า ปัจจัยที่เป็นเหตุของการกระทำของบุคคลที่มีผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของแต่ละผู้คนที่เกิดมาในมนุษย์โลกนี้ ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกว่า สัตตานิ อุตตกาโร แล้วพระองค์ยังตรัสต่อไปอีกว่า ยังมีธาตุอื่น ๆ อีกคือ ธาตุแห่งการก่อกำเนิด (นิกกมธาตุ), ธาตุแห่งความพยายาม (ปรกมธาตุ), ธาตุ แห่งพลังกำลัง (ถามธาตุ), ธาตุแห่งความตั้งมั่น (ฐิติธาตุ), และธาตุแห่งความพากเพียรอย่างมั่นคง (อุปกมธาตุ) ซึ่งธาตุเหล่านี้เองที่ทำให้มนุษย์กระทำการต่าง ๆ ตามความเหมาะสมกับภาวะของตน และนี่ก็แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกกันว่า เจตน์จำนงเสรี (Free Will) นั้นมีอยู่จริง^{๕๖} เป็นสิ่งที่เราสามารถพิสูจน์ได้

^{๕๓} พุ.ธ. (ไทย) ๑๗/๑๑/๑๑.

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **แก่นธรรมเพื่อชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวຍ, ๒๕๕๐), หน้า ๓๗.

^{๕๕} อัง ฌก.อ. (บาลี) ๓/๓๘/๑๑๘.

^{๕๖} เค. เอ็น. ชยติลเลเก, **จริยศาสตร์แนวพุทธ**, แปลโดย สุเชาน พลอยชุม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๗.

โดยการพิจารณาได้ด้วยสามัญสำนึกประกอบกับปัญญาของเราเองว่าเป็นจริงดังนี้ หรือไม่ ซึ่งเป็นมรรคาแก้สัมมาปฏิบัติทั้งหลาย

๒.๕.๒ ขอบเขตของเจตจำนงเสรี

การที่มนุษย์เราจะทำได้ก็ตามที่เกี่ยวเนื่องกับการดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จได้จะต้องมีสิ่งที่มากระตุ้นหรือผลักดันให้การทำงานที่เราทำนั้น และสิ่งที่มากระตุ้นนั้นต่างก็มีความหลากหลายในการรับรู้ถึงการกระทำของตน อันเป็นกระบวนการที่ผ่านทางกาย วาจา และใจ อันเป็นประตูแห่งการพัฒนาให้ชีวิตมนุษย์มีความรู้ ความเข้าใจสิ่งแวดล้อมที่มีความเกี่ยวเนื่องกันกับวิถีชีวิตของมนุษย์จนสามารถทำให้มีศักยภาพที่ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป สิ่งที่ว่านั้นก็คือ เจตนา เช่น สัญเจตนา หมายถึงความตั้งใจ ความตั้งใจ ความจำนง ความแสวงหาอารมณ์ คือ ตัวการที่จะกำหนดการกระทำของเรา อันจะต้องมีระดับหรือขอบเขต ได้แก่

๑. รูปสัญเจตนา คือ ความจำนงรูป
๒. สัทสัญเจตนา คือ ความจำนงเสียง
๓. คันธสัญเจตนา คือ ความจำนงกลิ่น
๔. รสสัญเจตนา คือ ความจำนงรส
๕. โผฏฐัพพสัญเจตนา คือ ความจำนงโผฏฐัพพะ
๖. ัมมสัญเจตนา คือ ความจำนงธรรมารมณ์^{๕๗}

คำทั้งหกอย่างนี้ เรียกเต็มตามศัพท์ว่า เจตนากาย หรือ สัญเจตนากาย ๖ คือ กองเจตนาหมวดเจตนา^{๕๘} อันเป็นกองแห่งการพัฒนาเจตนาให้มีประสิทธิภาพโดยเริ่มจาก รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรม ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยอาศัยอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นเครื่องไต่สวนจนเกิดปัญญาในการพิจารณาหาความเป็นไปตามความเป็นจริง

เมื่อมีปัญหา และมีเจตนาในทางที่ดีมากขึ้น เราสามารถพัฒนาการกระทำของเราทั้ง ๓ ทางนั้นให้ดียิ่งขึ้น คือ ความคิดของเราที่ดีขึ้น การพูดของเราที่ดีขึ้น การกระทำทางกายของเราก็ดีขึ้น^{๕๙} ซึ่งเจตนาจะต้องประกอบด้วยทวารอันเป็นตัวกลางที่ทำให้การกระทำนั้น ๆ โดยผ่านทางทวาร ๓ คือ “๑. กายทวาร ทวารทางกาย ๒. วจิตวาร ทวารคือวาจา ๓. มโนทวาร ทวารคือ ใจ”^{๖๐} อันเป็นทวารใหญ่ ไม่เพียงเท่านี้ แต่เจตนาก็ยังประกอบด้วยทวาร ๖ นั่นก็คือ “๑. จักขุทวาร ทวารคือตา

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๒๓ / ๓๑๘.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๓. หน้า ๑๙๐.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๖๐} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗/๔๖.

๒. โสตทวาร ทวารคือหู ๓. ฆานทวาร ทวารคือจมูก ๔. ชิวหาทวาร ทวารคือลิ้น ๕. กายทวาร ทวารคือกาย ๖” มโนทวาร ทวารคือใจ^{๖๑} โดยทวารนี้ยังมีตัวเชื่อมต่อ เป็นวิถีให้ตัวเจตนาทำการกระทำที่ความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไปอีก อันได้แก่ อายตนะ ดังต่อไปนี้

อายตนะ ๑๒ หมายถึง ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แตนต่อความรู้ภายในและภายนอก คือ

๑. จักขายตนะ อายตนะคือตา
๒. รูปายตนะ อายตนะคือรูป สิ่งที่เห็น หรือ วรรณะคือสี
๓. โสตายตนะ อายตนะคือหู
๔. สัททายตนะ อายตนะคือเสียง
๕. ฆานายตนะ อายตนะคือจมูก
๖. คันธายตนะ อายตนะคือกลิ่น
๗. ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น
๘. รสายตนะ อายตนะคือรส
๙. กายายตนะ อายตนะคือกาย
๑๐. โผฏฐัพพายตนะ อายตนะคือสัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย
๑๑. มนายตนะ อายตนะคือใจ
๑๒. ัมมายตนะ อายตนะคือธรรมารมณ์ อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด^{๖๒}

องค์ประกอบของเจตนาในทางพุทธปรัชญาเถรวาทมีคำอธิบายที่มีกระบวนการของหลักแห่งเหตุผล และมีระบบขั้นตอนที่ทำให้ผู้สนใจสามารถพิจารณาได้ โดยเจตนาประกอบพร้อมทั้งกาย วาจา และใจที่อาศัยทั้งทวารทั้ง ๓ หรือ ๖ สืบต่อกับอายตนะทั้ง ๑๒ อันเป็นรากเหง้าที่ส่งผลมาจากตัวเจตนาซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอันส่งผลถึงสิ่งที่เกิดต่อเนื่องจากกระบวนการเหล่านี้ เจตนาเป็นเหตุแห่งการกระทำที่เกิดขึ้นโดยผ่านทางทวารและอายตนะทั้งหลายอันเป็นวิถีจิตที่สัมปยุตกันจนมีผลที่เกิดขึ้นจากการกระทำขึ้นมา ที่เรียกว่า กรรม อันส่งผลต่อตนเองและผู้อื่นต่อไป ในเมื่อจิตยังเป็นไปกับด้วยเจตนาที่เป็นกุศล อกุศล ที่เป็นไปในภายได้ กายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม ฉะนั้น การกระทำของมนุษย์จึงมีบางสิ่งบางอย่างมาเป็นตัวบงการ ในเมื่อยังมีเจตนาที่ทำอะไรไปแล้วยังหวังสิ่งตอบแทนจากการกระทำของตนนั้น

๒.๕.๓ จุดมุ่งหมายของเจตจำนงเสรี

จุดหมายของเจตจำนงเสรีหรือเจตนา ก็คือผลจากการทำนั่นเอง เจตนาทำอะไรสิ่งนั้นคือจุดหมาย เพราะการกระทำใดที่มีผลดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จะมีบุญหรือบาป เป็นผลตอบสนองในการ

^{๖๑} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๔๒/๒๔๒.

^{๖๒} ม.อุ. (ไทย) ๑๔ /๑๑๘/๑๕๑.

กระทำนั้น ๆ นั่นก็เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ผู้กระทำได้อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ในเมื่อผู้นั้นยังมีความใคร่ ความปรารถนา ความต้องการอยู่อีกอย่างไม่รู้จัก นี่จึงเป็นวิญญูของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกิเลสตัณหาอยู่

การกระทำที่ดีจึงเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความดีสูงสุดแก่ทั้งปัจเจกชนและคนทั่วไป เพราะความสุขคือสิ่งที่มีลักษณะสำคัญเป็นความดีสูงสุด การกระทำที่ดีหรือที่ถูกต้องจึงเป็นการกระทำที่เป็นไปเพื่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ความสุขดังกล่าวนี้ คือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จ ด้วยศีลธรรม ความรู้แจ้งในเรื่องธรรมชาติของสรรพสิ่ง ความหลุดพ้นของจิตและความสมบูรณ์ทางจิต เป็นต้น การกระทำที่ดีที่เป็นไปเพื่อความดีสูงสุดของปัจเจกชนอีกประเภทหนึ่งคือ ความเห็นชอบ คิดชอบ พุทชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ มีสติชอบ มีสมาธิชอบ เป็นต้น ส่วนการกระทำที่ผิดหรือไม่ดีคือการกระทำที่ขัดขวางมิให้เกิดความรู้ในสิ่งที่เป็นเป้าหมายสูงสุดทั้งส่วนตนและส่วนของผู้อื่นนั่นเอง^{๖๓} นี่จึงเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้นั้นยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารต่อไปเรื่อย ๆ เพราะจิตยังเต็มไปด้วยมูลกิเลส คือ โลภะ โทสะ และโมหะ

แต่เมื่อบุคคลหมดราคะ โทสะ โมหะ ก็หมดกรรม หากอธิบายอย่างนี้จึงจะเป็นเรื่องกรรม ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงแสดงกรรมไว้ ๓ อย่างคือ ๑) กรรมดำหรือกรรมชั่ว ๒) กรรมขาว หรือกรรมดี ๓) กรรมที่ไม่อาจจะกล่าวว่ดำหรือขาว เป็นที่ระงับกรรมดำและกรรมขาว กรรมที่ ๓ นี้ เป็นเครื่องมือระงับเสียซึ่งกรรมดำและกรรมขาว พระพุทธเจ้าท่านใช้กรรมว่า อย่างนี้ กรรมดำ กรรมขาว กรรมไม่ดำไม่ขาว กรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นกรรมที่ ๓ นี้เป็นกรรมอย่างพุทธปรัชญาเถรวาท

เรื่องกรรมดีกรรมชั่วนั้นมีในศาสนาทั่วไป พระพุทธศาสนาก็มีและยอมรับว่า ทำดี-ดี ทำชั่ว-ชั่วนี้ เหมือนกันหมด แต่ท่านว่าเพียงแต่ละชั่วทำดีนั้นไม่ดับทุกข์สิ้นเชิง เพราะว่ามันยังไป หลงใหลยึดมั่นในกรรมดีเหล่านั้น แปลว่า กรรมดีนั้นยังทำให้เวียนว่ายตายเกิดต่อไปในภพที่ดี ไม่สิ้นสุด ไม่เข้าถึงนิพพาน ฉะนั้น จึงมีกรรมของพระพุทธเจ้าที่สอนขึ้นเฉพาะคือกรรมที่ ๓ เป็นที่ ระงับกรรมสองประการแรก

ถ้าเป็นเรื่องของพุทธปรัชญาเถรวาทแล้วจะต้องพูดถึงเรื่องหมดกรรม ไม่ใช่พูดถึงเรื่อง กรรม แล้วเป็นไปตามกรรม เพราะทัศนะดังกล่าวพุทธปรัชญาเถรวาทจะแปลออกไป คือ ต้องพูดถึง เรื่องหมดกรรม ตามบาลีที่ว่า สัพพกมมกฺขย์ ปตฺโต ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรมทั้งปวง^{๖๔} ฉะนั้น จุดหมายปลายทางของตัวเจตนา จึงมีอยู่สองอย่างคือ เจตนาที่ยังมีความต้องการหรือมีกิเลสอยู่ทั้งฝ่าย ดีและฝ่ายชั่ว ส่วนนี้จะทำให้ผู้เช่นนั้นยังต้องตกอยู่ภายใต้การเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารต่อไป

^{๖๓} วุฑิน อินทสระ, *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด*, (กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐.

^{๖๔} พุทธทาส, *วาทะธรรมว่าด้วยพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้อยทอง, มปป), หน้า ๔๖-๔๘.

ส่วนผู้ที่หมดเยื่อใยในความดี ความชั่วแล้ว ผู้นั้นไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก เพราะเมื่อสันดานยังเป็นสิ่งที่ค้นหาและทวิฏฐิอาศัยอยู่ได้ ความหวั่นไหวก็ยังมิอยู่ เมื่อสันดานเป็นสิ่งที่ค้นหาและทวิฏฐิไม่อาศัยอยู่ได้ ความหวั่นไหวก็ไม่อาจมี เมื่อความหวั่นไหวไม่มีความระงับแห่งจิตย่อมมี เมื่อความระงับแห่งจิตมีความนุ่มไปทางใดทางหนึ่งของจิตย่อมไม่มี เมื่อความนุ่มไปทางใดทางหนึ่งของจิตไม่มี การมาการไปก็ไม่มีการ จิตและการเกิดขึ้นใหม่ก็ไม่มีการ เมื่อการจติและการเกิดใหม่ไม่มี ก็ไม่มีการปรากฏในโลกนี้ ไม่มีการปรากฏในโลกอื่น ไม่มีการปรากฏในระหว่างแห่งโลกทั้งสอง นั้นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์^{๖๕} อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา อันมีรากฐานมาจากตัวเจตนาที่เป็นตัวบรรจงสรรสร้างความเป็นไปของจิตให้มีความสลับซับซ้อน ความหลากหลาย ความลุ่มลึก ความละเอียด จนไม่สามารถที่จะพรรณนาคุณสมบัติของจิตที่พ้นจากสังขตธรรม คือ เข้าสู่พระนิพพานได้ และจุดสำคัญของพุทธปรัชญาสอนให้ฟังตนเอง “ พระพุทธเจ้าช่วยให้เราฟังตนเอง เพราะการฟังตนเองเราสามารถมีอิสระ เพราะฉะนั้นหลักพุทธปรัชญาจึงมาถึงแก่นแท้ที่สูงที่สุด คือ วิมุตติ ความหลุดพ้น เป็นอิสระ”^{๖๖} หรือการเข้าสู่พระนิพพาน

นิพพาน คือ ภาวะของจิตที่พ้นแล้วจากการบัญชาของกิเลสค้นหา วิภวตัณหาและกามตัณหาจะหมดไป ภวตัณหาทั้งหมดไป ความสำคัญผู้ถึงพระนิพพานจะมีใบหน้านิ่งเฉย เป็นอุเบกขา จะมีบุคลิกภาพ ซึ่งทั้งสุขและทุกข์จะเกิดขึ้นได้ ทุกข์จะเกิดความกลัวเกรงแต่สุขจะเกิดความรักใคร่ ทั้งนี้เพราะโดยการหลุดพ้นจากกิเลสค้นหา ผู้ถึงนิพพานจะไม่ไปแข่งขันอะไรกับทุกข์ แต่จะให้ทุกข์เกรงกลัวบาปได้แม้แต่เฉยอยู่ สาธุชนจะไปห้อมล้อมผู้นั้นและ “จับยัน” ทุกข์ไว้ไม่ให้ก่อการร้าย หมายความว่า ผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสค้นหาจากอัตตนิยม จะเป็นผู้ซึ่งสามารถช่วยเพื่อนร่วมโลกได้จริง ๆ โดยไม่เอาผลประโยชน์ส่วนตัวแทรกสอดเข้ามาด้วย ฉะนั้น อริยบุคคลที่แท้จะเป็นผู้ถึงนิพพานแล้วเท่านั้น

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า เจตจำนงเสรีหรือเจตนาในพุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่ามนุษย์เรามีธาตุแห่งความริเริ่ม ในความริเริ่มนี้จึงมีสิ่งที่มาผลักดันหรือบงการการกระทำ นั่นก็คือเจตนา พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า เจตนาที่เป็นไปในก่อนกระทำ กำลังกระทำอยู่ หรือหลังการกระทำที่ประกอบกับทวาร อายตนะ เป็นต้น จะเกิดเป็นผลของการกระทำทั้งที่เป็นการกระทำที่ดีหรือที่ชั่วก็ตาม อันส่งผลให้มนุษย์ต้องรับกรรมที่ตนเองได้ทำไปแล้วตั้งแต่อดีตเกี่ยวเนื่องมาจนถึงปัจจุบันและส่งผลไปถึงอนาคต ตามความหนักเบาของเจตนาที่แรงกล้าหรืออ่อนกำลัง และการที่มนุษย์ไม่สามารถปฏิเสธสิ่งที่ตนเองทำลงไปได้นั่นก็คือ ขีดจำกัดของมนุษย์ที่ยังติดเนื่องอยู่กับความดีและความชั่ว แต่สิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งไม่ปรากฏในหลักคำสอนของศาสนาใด ๆ ในโลกนั้น

^{๖๕} ขุ.อุ.(บาลี) ๒๕/๒๐๔/๑๖๑.

^{๖๖} พุทธทาส, วาทีธรรมว่าด้วยพุทธศาสนา, หน้า ๗๒.

ก็คือ การที่มนุษย์สามารถฝึกฝนตนเองจนสามารถอยู่เหนือกิเลส เหนือกรรมได้ โดยเรียกว่า พระอรหันต์

๒.๖ ความเป็นอมตภาพของจิต

พุทธปรัชญาเถรวาท ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นอมตภาพของจิต เพราะพุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่าจิตมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป โดยเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ นั่นคือ จิตมีสภาวะความเป็นของที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกข์) จิตมีสภาวะที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (อนิจจัง) จิตมีสภาวะที่ไม่มีตัวตน หาตัวตนที่เป็นแก่นสารสาระไม่ได้ (อนัตตา) แต่ความเป็นอมตภาพในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นหมายเอานิพพาน พระนิพพานถือว่าไม่แก่ไม่ตาย เพราะมีธรรมชาติไม่เกิด สัตว์ทั้งหลายย่อมถึงคือย่อมบรรลุมตะด้วยความไม่ประมาทนี้ เหตุนี้ ความไม่ประมาทนี้จึงชื่อว่าเป็นอุบายเครื่องบรรลุมตะ ส่วนสภาวะแห่งการประมาทคือการปล่อยสติหรือมีสติหลงลืม โดยคนที่ประมาทย่อมมีการเกิด เมื่อเกิดก็ต้องแก่ต้องตายไปตามลำดับ ฉะนั้น ความประมาทจึงเป็นทางแห่งความตาย คือ ย่อมนำเข้าหาความตาย การเวียนว่ายของสัตว์ผู้ประมาทจึงกำหนดไม่ได้ แต่ของผู้ไม่ประมาทกำหนดได้^{๖๗} จากคำอธิบายข้างต้น ความหมายของอมตะในที่นี้จึงมุ่งให้เห็นลักษณะความเป็นจริงที่แยกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน กล่าวคือ

๑. จิต เจตสิก รูป เรียกว่า สังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง โดยจิต เจตสิก รูป นี้เรียกอีกอย่างว่า ชันธ์ หรือนามรูป ในอภิธรรมปิฎกได้อธิบายถึงลักษณะความจริงดังกล่าวโดยเชื่อมโยงกันในลักษณะไหลต่อเนื่องกัน เป็นเหตุปัจจัยต่อกันตามแนวคิดของปฏิจลสมุปบาทว่า

“การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใดนี้ เรียกว่า สังขารเกิดเพราะ อวิชชาเป็นปัจจัย จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใดนี้เรียกว่าวิญญาณเกิดเพราะ สังขารเป็นปัจจัย นาม ๑ รูป ๑ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตะ ความเกิดขึ้นแห่งโสตายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งฆานายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งชีวนายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่ รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐานนี้เรียกว่า รูปนาม และรูปดังกล่าวมานี้ เรียกว่า นามรูป เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์นี้เรียกว่า นาม มโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไปนี้เรียกว่า รูป นามและรูป ดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่านามรูป อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกันอันใด นี้เรียกว่า อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใดนี้เรียกว่า

^{๖๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๐๔-๓๐๗.

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่าความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๖๘}

๒. นิพพาน เรียกว่า อสังขตธรรม คือ ความจริงที่ไม่มีเหตุปัจจัยหรือไม่มีปัจจัยอะไร ประทุษร้าย เป็นโลกุตระธรรม^{๖๙} โดยความหมายของนิพพานในที่นี้เป็นการสร้างความหมายที่ตรงกันข้าม กับสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัย ในที่นี้คืออกุศลธรรมและอกุศลธรรม อาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนธรรมที่ทำให้ดับ (นิพพาน) คือ มรรคที่เป็นโลกุตระ^{๗๐}

นิพพาน แปลตามตัวว่า ดับสนิท ความดับตัณหา ความดับเหตุที่ทำให้ทุกข์เกิด การดับกิเลสและทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง ความเป็นอิสระจากความทุกข์ทั้งปวง สำหรับความหมายของ นิพพานตามนัยอื่น ๆ เช่น

- นิพพาน คือ ภาวะที่จิตปราศจากความโลภ ความโกรธ และความหลงโดยสิ้นเชิง
- นิพพาน คือ ภาวะที่จิตรู้แจ้งอริยสัจ ๔ หรือ ปฏิจ্ঞสมุพบาทถึงที่สุดแล้ว
- นิพพาน คือ ความจริงแท้สูงสุดที่บัญญัติและตรรกเข้าไม่ถึง เป็นสิ่งที่อยู่เหนือ กิเลส กรรม และวิบาก หรือสังสารวัฏ
- นิพพาน คือภาวะที่ประณีตอย่างยิ่ง สงบอย่างยิ่ง เป็นที่สละคืนของอุปธิ (กิเลส) ทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ดับสนิทแห่งความหลงผิดทั้งมวล

ประเภทของนิพพาน ในคัมภีร์พุทธปรัชญาดั้งเดิมคือ อิติวุตตกะ ได้กล่าวถึงนิพพาน ว่ามีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ยังมีอุปาทิ หรือ เบญจขันธ์เหลืออยู่
๒. อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ไม่มีอุปาทิเหลือ หมายถึง ความดับ กิเลสโดยไม่มีส่วนเหลือ คือไม่มีกิเลสใด ๆ หลงเหลืออยู่ในจิต อีกนัยหนึ่งหมายถึง การดับกิเลสพร้อม ทั้งดับเบญจขันธ์คือชีวิต^{๗๑}

เมื่อถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิตและเมื่อภพตัณหาถูกกำจัดเสียแล้ว ความกลัวตายจะไม่เกิดมี กระบวนการเกิดแก่เจ็บจะดับไปอย่างเงียบเชียบ เสมือนหนึ่งการนอนหลับ และก็แน่ว่า เขาจะไม่ไป เกิดอีก เพราะความอยากเกิดไม่มีแล้ว ปรากฏการณ์อย่างนี้แหละคือ ปรีนิพพานของพุทธปรัชญา^{๗๒}

^{๖๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๐๘/๑๔๘-๑๕๐.

^{๖๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๐๓/๕๑๕.

^{๗๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๗๖-๖๓๕-๖๓๖.

^{๗๑} ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

^{๗๒} ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, **ปรัชญาตะวันออก**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๖),

ฉะนั้น จุดหมายของเจตนาคือผลต่อการกระทำของมนุษย์มีอยู่ ๒ วิธี คือ วิธีที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด อยู่ในวัฏฏสงสาร อันเป็นโลกียธรรม กับวิธีที่หลุดพ้นออกจากการเวียนว่ายตายเกิด คือการเข้าสู่พระนิพพานอันเป็นโลกุตตรธรรม จากความหมายทั้ง ๒ นี้ สัจธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทถูกพิจารณาทั้ง ๒ ความหมาย กล่าวคือ

๑. มิติของสังขตธรรม การที่วิญญูณนั้นเป็นสังขตธรรม คือมีการไหลไป ต่อเนื่องไม่ขาดสายจนเกิดการเกิดตายไม่สิ้นสุด ดังนั้นพุทธปรัชญาเถรวาทจึงปฏิเสธความเป็นอมตะของวิญญูณที่ต้องเวียนว่าย เกิด แก่ เจ็บ ตายอยู่อย่างนี้ไม่จบสิ้น ที่เรียกว่า สังสารวัฏ ที่เหล่าสัตว์ทั้งหลายผู้หมุนเวียนอยู่อย่างนั้นไม่สิ้นสุด^{๗๓}

๒. มิติของอสังขตธรรม ในพุทธปรัชญาเถรวาทหมายถึงพระนิพพาน เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ คือ การหยุดการเกิด แก่ เจ็บตาย ไม่เข้าสู่วงจรแห่งการเกิดอีก แต่สภาวะแห่งความเป็นอมตะในแง่ของนิพพานคือการปราศจากตัวตนที่เป็นอมตะในแบบที่หนึ่ง จึงทำให้เกิดสภาวะว่างเปล่า ในแบบที่สอง คือไม่มีเหตุปัจจัยต่อยอดไปจากนั้นอีก ในแง่นี้นิพพานเป็นจุดหมายของการก้าวพ้นจากการเกิด แม้แต่การเกิดเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่าพรหมันอย่างปรัชาอื่นเดียสำนักต่าง ๆ ให้คำนิยามถึงความเป็นอมตะ เพราะนิพพานไม่ใช่สภาวะที่มนุษย์บรรลุถึงความสมบูรณ์ดังกล่าว แต่เป็นการหลุดพ้นทุกอย่าง จึงไม่มีแม้แต่ความสมบูรณ์ที่ว้านั้นด้วย ฉะนั้น ความเป็นอมตะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเป็นความว่างเปล่าและสิ้นสุดตัวตนในทุกมิติ

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้กล่าวถึงความเป็นอมตภาพของจิต เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าจิตมีลักษณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ตามเหตุปัจจัย และเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์คือ ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนิจจัง ความเปลี่ยนแปลง และอนัตตา ความไม่มีตัวตน อย่างไรก็ตามพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงเพียงแต่พระนิพพานเท่านั้นที่มีสภาวะที่เป็นอมตะเป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง

๒.๗ สรุป

จิต มีความสำคัญอย่างมาก ดังจะเห็นได้จาก จิต เป็นเหมือนทุกสิ่งทุกอย่าง มีธรรมชาติแผ่ไปในอารมณ์ สร้างความวิจิตรขึ้นได้ ความเป็นตัวตน สืบต่ออยู่ตลอดเวลา ด้วยความวิจิตรของจิตที่ได้สร้างขึ้น จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เพราะจิตนั้นรับอารมณ์ทั้งภายในและภายนอกอยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ มีสภาพเป็นผู้รู้ หรือ ตัวรับรู้ สิ่งที่เรารู้โดยผ่านทางอายตนะนอกและภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบหรือสัมผัสทางกาย) และธรรมารมณ์หรือสิ่งที่รับรู้ทางใจ จิตมีชื่อเรียกด้วยอาการหรือธรรมชาติที่ต่างกัน จิต ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์ จิต ชื่อว่า หทัย เป็นสภาวะอยู่ภายใน จิต ชื่อว่า ปณฺธระ เพราะ บริสุทธีมีลักษณะรู้แจ้ง

^{๗๓} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๐/๒๒๒.

อารมณ์ อย่างเดียวโดยสภาวะจึงเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ และจิต ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิดเป็นที่ประชุมและเหตุจริง จิต เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ การเกิดขึ้นของจิต คือ วิญญาณขันธ์จะเกิดขึ้นโดยไม่มีคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ไม่ได้ เพราะจิตเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย ดังนั้น จิตและเจตสิก จะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอิงอาศัยกันและกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้น จะต้องมียเจตสิกปรุงแต่งเสมอ จิตแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ แยกตามชาติประเภท ทำให้เกิดอกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต รวมเป็น ๘๙ ดวง คุณลักษณะ และส่วนที่เป็นภูมิประเทศ ทำให้เกิดเป็น กามวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต รวมเป็น ๑๒๑ คุณลักษณะ ซึ่งมีผลให้จิตเป็นอกุศลบ้าง เป็นกุศลบ้าง จนถึงกุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลกไม่ต้องวนเวียนในสังสารวัฏอีก

ลักษณะธรรมชาติของจิตในทางพุทธปรัชญาเถรวาท สามารถรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน อดีตอนาคตได้นั้นคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ เกิดดับที่ละดวง ไม่มีรูปร่าง เป็นแต่เพียงพลังงานและอาศัยอยู่ในร่างกายเพื่อที่จะสามารถควบคุมร่างกายให้ไปพร้อมกับจิตได้ จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัส ถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ จิตนี้ไม่ว่าจะเกิดแก่สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา หรือพรหมก็ตาม ย่อมมีการรับอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนกันทั้งสิ้น จิตเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง สัมผัสด้วยกายไม่ได้ ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีกลิ่น วรรณะใด ๆ แต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไปตามกฎธรรมชาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย จิตกับกายทั้งสองอย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ ถ้าขาดก็ไม่ต่างอะไรกับท่อนไม้หรือก้อนหินก้อนกรวด จิตหากไม่มีกายก็ไม่สามารถที่จะสำแดงออกมาได้ กายไม่มีจิตก็ไม่สามารถที่จะเคลื่อนไหวไปมาได้ ทั้งจิตกับกายจึงมีอิทธิพลต่อกัน เจตจำนงเสรีหรือเจตนา เป็นเจตสิกดวงหนึ่งที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตที่ดีหรือชั่วก็ได้ตามปัญญาหรือความทะยานอยาก (ตัณหา) อวิชชา ฯลฯ เมื่อมนุษย์ยังอยู่ในสภาวะ เช่นนี้ ย่อมยังผู้นั้นให้เป็นไปกับการเวียนว่ายตายเกิดตามสภาพของจิตที่ยังเกี่ยวเนื่องกับสิ่งปรุงแต่งที่เป็นกุศลและอกุศล อันเป็นหลักการในระดับโลกียธรรม

ความเป็นอมตภาพของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นลักษณะของภาวะความจริงสูงสุด นั่นคือการที่จิตบรรลुพระนิพพาน ความเป็นอมตะจึงเป็นลักษณะเฉพาะของพระนิพพาน แต่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้พิจารณาว่าพระนิพพานมีตัวตนที่เป็นอัตตา พระนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทมีลักษณะที่เป็นอนัตตา

บทที่ ๓

แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

จิต คำนี้เรียกได้หลายคำ เช่น วิญญาณ มโน อสสาร อินทรีย์ทางศีลธรรม หรือ จิตวิญญาณก็ได้ ด้วยเหตุนี้ทัศนะของนักปรัชญาที่มีความเชื่อว่าจิต หรือ สภาวะธรรม มีความเป็นจริงสูงสุดและมีความสำคัญมากกว่าวัตถุ มีอยู่นิรันดร์ ไม่เปลี่ยนแปลง สสารจึงเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิต เช่น ร่างกายมนุษย์เป็นเพียงปรากฏการณ์ชั่วคราวของจิต หรือเป็นที่อาศัยชั่วคราวของจิต เมื่อร่างกายสลาย จิตก็ยังคงอยู่ ถึงแม้ว่าจิตจะมีคำเรียกได้หลายคำ แต่ก็มีลักษณะร่วมกันคือ เป็นสิ่งที่ไม่กินที่เพราะเป็นนามธรรม ไม่อยู่ในขอบเขตของอวกาศและเวลา ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส นักปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณจึงได้ให้ความสนใจในเรื่องจิต หรือวิญญาณเป็นพิเศษ โดยพยายามศึกษาว่า วิญญาณคืออะไร มีลักษณะอย่างไร มีความสัมพันธ์กับร่างกายอย่างไร จุดหมายปลายทางของวิญญาณคืออะไร มีวิธีการอย่างไรที่จะทำให้บรรลุจุดหมายนั้น วิญญาณเป็นอมตะหรือสูญสลายไปพร้อมกับร่างกายหรือไม่

ในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยนำเสนอแนวคิดเรื่องจิตตามทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม โดยจะนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับจิตใน ๖ ประเด็น คือ ๑. ความหมายของจิต ๒. ประเภทของจิต ๓. ธรรมชาติของจิต ๔. ความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต ๕. เจตจำนงเสรีของจิต ๖. ความเป็นอมตภาพของจิต โดยประเด็นแรก เรื่องความหมายของจิต ผู้วิจัยนำเสนอภาพรวมแนวคิดของนักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ในประเด็นที่สอง เรื่องประเภทของจิต ผู้วิจัยได้นำเสนอทัศนะของนักปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ คือ เพโลโต อริสโตเติล และปรัชญาจิตนิยมของเบอร์กเลย์ ประเด็นที่สาม เรื่องธรรมชาติของจิต ผู้วิจัยนำเสนอทัศนะของนักปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ คือ เพโลโต อริสโตเติล ปรัชญาจิตนิยมของเบอร์กเลย์และปรัชญาจิตนิยมสมบูรณ์ของเฮเกล ประเด็นที่สี่ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต ผู้วิจัยได้นำเสนอทัศนะของนักปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ คือเพโลโต อริสโตเติล และนักปรัชญาทวินิยมตะวันตกสมัยใหม่ คือ เรอเน เดส์การ์ตส์ ส่วนประเด็นที่ห้าเรื่องเจตจำนงเสรีของจิตและประเด็นที่หกเรื่องความเป็นอมตภาพของวิญญาณ ผู้วิจัยขอเสนอเฉพาะทัศนะของนักปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ คือ เพโลโตและอริสโตเติล ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้พรรณนาวิเคราะห์เนื้อหาปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกในประเด็นทั้ง ๖ ประการ ดังกล่าวเป็นลำดับไป

๓.๑ ความหมายของจิต

คำว่า จิตนิยม เป็นศัพท์บัญญัติศัพท์หนึ่งของ Idealism ที่ใช้ในทาง อภิปรัชญา แต่ถ้าใช้ในทาง จริยศาสตร์ ท่านบัญญัติศัพท์ภาษาในอีกศัพท์หนึ่งว่า “อุดมคตินิยม” และมีปัญหาว่า คำ Idealism คำเดียว ทำไมจึงบัญญัติศัพท์ภาษาไทยถึง ๒ คำ เพราะท่านใช้ในความหมายต่างกัน คือ ในทางจริยศาสตร์ท่านใช้คำ Idealist หมายถึง บุคคลผู้เห็นเป้าหมายอันสูงส่งของชีวิต และพยายามจะเข้าถึงเป้าหมายอันนั้นให้ได้ ในภาษาไทย เราจึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า “นักอุดมคติ” แต่ในทาง อภิปรัชญา Idealist หมายถึง บุคคลผู้ศึกษาค้นคว้าว่า อะไรคือความจริง อะไร คือสภาพมูลฐานของสิ่งทั้งหลายที่เข้ากันได้กับความรู้สึกนึกคิด และจิตของมนุษย์ดังที่เบิร์กเลย์ได้กล่าวว่า “นอกเหนือจากจิตแล้ว ไม่มี หรือไม่ว่าจะมีความจริงใด ๆ อื่น ยิ่งเป็นเรื่องของจิตมากเท่าใด ก็ยิ่งมีความจริงมากเท่านั้น”^๑ ในภาษาไทยจึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า นักจิตนิยม^๒ ซึ่งในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงแนวความคิดทัศนคติของนักจิตนิยมในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก เพื่อให้เห็นพัฒนาการของร่องรอยความเป็นมาของ “จิต” ในปรัชญาตะวันตก

นักปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ให้ทัศนะว่า จิตหรือวิญญาณมีลักษณะธรรมชาติของจิตหรือวิญญาณนิยมอยู่ ๓ แบบ คือ^๓

๑. จิตนิยมแบบกรีกโบราณโดยเฉพาะของเพลโต หรือ สำนักเพลโตนิค
๒. จิตนิยมแบบประสบการณ์ของเบิร์กเลย์
๓. จิตนิยมแบบเยอรมันสมัยใหม่ และรูปแบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กัน

นักปรัชญาสำนักจิตนิยมหรือฝ่ายวิญญาณนิยมให้ทัศนะว่า “วิญญาณ และความรู้สึกนึกคิด วิญญาณนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับลักษณะพื้นฐานของความจริงมาก รูปร่างจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีพฤติกรรมของวิญญาณ ซึ่งเป็นผู้กระทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ ลำดับของรูปร่าง และเหตุการณ์เป็นขั้นทุกติญุมิ รองจากลำดับของวิญญาณและก็ขึ้นอยู่กับวิญญาณกล่าวสั้นๆ ว่าฝ่ายจิตกล่าวว่า สัตนามธรรมหรือวิญญาณเกิดก่อนและเป็นสัจที่จริงกว่ารูปร่าง

การที่จะอธิบายถึงลักษณะของวิญญาณก็ต้องทำความเข้าใจเสียก่อนว่า วิญญาณของมนุษย์ จัดเป็นวิญญาณวัตถุหรือไม่ ซึ่งถ้านับมันเป็นวิญญาณวัตถุ ก็คงไม่ยากนักสำหรับการที่จะกล่าวถึงลักษณะของวิญญาณนั้น เพราะคำว่าวิญญาณ^๔ ก็ยากที่จะอธิบายให้แจ่มแจ้งได้ มีหน้าซ้ำดูเหมือนคำว่าวิญญาณนั้น มันก็ยังเป็นสิ่งที่ลึกลับ โดยสภาวะวิญญาณเองอยู่แล้ว เมื่อดูตามธรรมชาติ

^๑ วิธาน สุชีวกุปต์, อภิปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖.

^๒ อติศักดิ์ ทองบุญ, คู่มืออภิปรัชญา, หน้า ๙๙, ๑๐๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^๔ Keith Campbell, *Body and Mind*, (first published by Anchor Books 1970), p.19.

ของวิญญาณก็รู้สึกว่ามันมีลักษณะอะไร ๆ เป็นพิเศษอยู่มาก เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ศึกษาควรจะเริ่มต้นศึกษาชี้เฉพาะแต่เรื่องของวิญญาณ โดยอาศัยความขัดแย้งของมันที่มีต่อวัตถุ วิญญาณ (วิญญาณธาตุ) เป็นสิ่งหนึ่ง ซึ่งไม่มีคุณภาวะที่เป็นแก่นสารอะไร สิ่งที่ขาดหายไปก็คือแก่นสารซึ่งได้แก่มวลสารความจุ ปริมาณ อัตราความเร็ว และความหนาแน่น เป็นต้น

นักปรัชญากลุ่มจิตนิยมพยายามให้คำจัดความของวิญญาณ โดยที่พวกเขาได้มองในด้านความขัดแย้งกันกับเรื่องของแก่นสารว่า มันเป็นดังเช่น สุญญากาศโดยแท้ และ ณ ตรงนี้ก็มีลักษณะภาวะความไร้แก่นสาร ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาสับสนมากยิ่งขึ้นไปอีก ก็คือว่าสิ่งที่เป็วิญญาณมันมิได้ประกอบไปด้วยธาตุวัตถุธรรมดา มันมิใช่สิ่งที่เป็นไปตามกฎของวัตถุธาตุตามธรรมดา มันจึงยากแก่การสังเกต หรือพิจารณาเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้เอง ผู้ศึกษาจึงต้องวินิจฉัยด้วยความระมัดระวังรอบคอบพอสมควร ยกตัวอย่างเช่น แสงที่เป็นลำออกมา มันมิได้ประกอบด้วยวัตถุธาตุธรรมดา และมันก็ไม่เพียงแต่จะเป็นความหนาแน่น ซึ่งมีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกับภูตผีปิศาจ พร้อมทั้งยังมีพฤติกรรมที่สอดคล้องตรงกับกฎของกายภาพ และมันก็ประกอบไปด้วยอนุภาคเล็ก ๆ มากมาย ซึ่งทำให้มันกลายเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่มีมนุษย์คาดเดาไม่ได้ว่า มันเป็สิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิต หรือว่ามันเป็นโลกของความว่างเปล่า เพราะฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ลำแสงนั้น มันเป็สิ่งที่ไม่มีวิญญาณแต่ประการใด แต่ถึงกระแสนั้นก็ตามลำแสงนั้น มันก็มีลักษณะเช่นเดียวกับสนามแม่เหล็กคือมันเป็นรูปพลังงาน ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับสิ่งมีชีวิตคือนามรูป (วิญญาณวัตถุ) และในขณะที่เดียวกันมันเป็นสิ่งมีชีวิตเพราะว่ามันตกอยู่ในโลกของความว่างเปล่า (ไม่มีเวลา) ซึ่งเป็นโลกของการบีบคั้น ขัดแย้ง และถูกบดเปียดออกมาจากภาพภาพของพลังงาน (วิญญาณ) นั้น

จิต หรือ วิญญาณ ที่แท้จริงของมนุษย์ คือ มนสวิญญาณ วิญญาณระดับนี้มีความมียู่เป็นเอกเทศ ไม่มีร่างกายก็อยู่ได้ และอยู่ได้สะดวกสบายกว่าอยู่ในร่างกายเสียด้วย แต่ที่ต้องจติมาอยู่ในร่างกายก็เพราะต้องการฝึกฝนตนให้บริสุทธิ์มีคุณภาพสูงขึ้น เหมือนทองคำต้องถูกหลอมเพื่อให้เนื้อบริสุทธิ์ขึ้น ถ้าถูกหลอมอย่างถูกวิธีก็จะบริสุทธิ์ขึ้นตามความมุ่งหมาย ถ้าหลอมไม่ถูกวิธีอาจจะบริสุทธิ์น้อยลงไปก็ได้ วิญญาณจะบริสุทธิ์ขึ้นหรือไม่แล้วแต่ความมุ่งมั่นของตนเอง ถ้าวิญญาณมุ่งมั่นเอาจริง เอาจังที่จะชนะตัณหาและกิเลสของร่างกายได้อย่างเด็ดขาด ตนเองก็จะแข็งแกร่งเข้าถึงมโนคติอย่างสมบูรณ์ ออกจากร่างกายไปแล้วไม่ต้องมาเกิดอีก เพราะมีคุณภาพสมบูรณ์สูงสุดและจะเข้าร่วมตัวกับมโนคติดีหรือไม่ หรืออยู่ในสภาวะเช่นไร วิญญาณดวงใดมิได้เอาจริงเอาจังกับการทำตนให้บริสุทธิ์อย่างแท้จริง ยังอ่อนข้อต่อตัณหาและกิเลสของร่างกายอยู่ ไม่สามารถชนะอุปสรรคได้อย่างเด็ดขาด วิญญาณดวงนั้นไม่มีคุณภาพสมบูรณ์สูงสุดยังต้องมาเกิดในร่างกายซ้ำอีก และมีโอกาสทำตนให้บริสุทธิ์ต่อไปถ้าหากต้องการจะทำตัวให้บริสุทธิ์ ซึ่งก็ต้องอยากในฐานะเป็นจิต เพราะจิตย่อมต้องไฝหาสภาวะอุดมการณ์ จะเรียกว่าเป็นสัญญาตญาณของจิตก็ได้ ที่ไม่ทำก็เพราะกำลังใจไม่เข้มแข็งเท่านั้น

๓.๒ ประเภทของจิต

ในประเด็นเกี่ยวกับประเภทของจิต ผู้วิจัยนำเสนอทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก สำนักจิตนิยม (Idealism) ๒ กลุ่ม คือ ๑) ปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ คือ เพลโตและอริสโตเติล ๒) ปรัชญาจิตนิยมของเบอร์กเลย์ ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ประเภทของจิตตามทัศนะแบบกรีกโบราณ

จิตนิยมตามทัศนะของกรีกโบราณนี้ผู้วิจัยมุ่งหมายเอาเฉพาะแนวคิดของเพลโตและอริสโตเติล เนื่องจากเห็นว่าทัศนะของทั้งสองท่านมีความโดดเด่นและมีอิทธิพลต่อปรัชญาจิตนิยมตะวันตกในสมัยต่อมา

๓.๒.๑.๑ จิตนิยมแบบเพลโต

แนวคิดเกี่ยวกับจิตของเพลโตนั้น มนุษย์มิได้มีเพียงร่างกาย ร่างกายเป็นเพียงสิ่งที่ถูกใช้ ส่วนจิตเป็นผู้บังคับบัญชาร่างกาย ในขั้นแรก เพลโตแบ่งจิตหรือวิญญาณออกเป็น ๒ ส่วนใหญ่ คือ

๑. วิญญาณเหตุผล (Rational Soul) เป็นวิญญาณที่จุติจากโลกแห่งมโนคติมาประจำอยู่ในกายเนื้อ พระเจ้าทรงสร้างวิญญาณส่วนนี้ให้เป็นอมตะ

๒. วิญญาณไร้เหตุผล (Irrational Soul) เป็นวิญญาณที่ประจำอยู่กับร่างกาย เกิดดับพร้อมกับร่างกาย จึงไม่เป็นอมตะ เทพเจ้าเป็นผู้สร้างร่างกายและวิญญาณส่วนนี้ของมนุษย์ ยิ่งไปกว่านั้น วิญญาณส่วนที่สองนี้ยังถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ

๑) วิญญาณฝ่ายสูง เรียกว่า วิญญาณแห่งเจตนารมณ์ (Spirited)

๒) วิญญาณฝ่ายต่ำ เรียกว่า วิญญาณแห่งความต้องการ (Appetitive Soul)^๕

รวมความแล้วจิตหรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่ ๓ ส่วนหรือ ๓ ภาค คือ จิตภาคค้นหา จิตภาคน้ำใจ และจิตภาคปัญญา ซึ่งจิตแต่ละภาคนั้นเป็นสิ่งที่ควบคุมร่างกายมนุษย์ ๆ เท่านั้นที่มีจิตครบทั้ง ๓ ภาค ส่วนสัตว์มีจิตสองส่วนแรกเท่านั้น ในขณะที่พืชมีจิตภาคค้นหาอย่างเดียว สิ่งที่ทำให้มนุษย์ต่างจากสัตว์ คือ เหตุผลเพราะมนุษย์เท่านั้นที่มีจิตภาคปัญญา

๑. จิตภาคค้นหา หมายถึง ความต้องการความสุขทางร่างกาย เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องกาย เช่น การกิน การอยู่ แต่มนุษย์นั้นมีจิตภาคค้นหาไม่เท่ากัน บางคนมีมาก บางคนมีน้อย ผู้มีจิตส่วนนี้มากจะเป็นคนที่พยายามทำทุกสิ่งทุกอย่าง เพื่อสนองค้นหาของตนโดยไม่คำนึงถึงศีลธรรม ตามทัศนะของเพลโตบุคคลกลุ่มนี้คล้ายกับสัตว์เดียรฉาน เพราะจุดมุ่งหมายในชีวิตมีลักษณะอย่างเดียวกัน แม้ความสุขที่ได้นั้นจะมีความซับซ้อนและละเอียดประณีตมากกว่าก็ตาม จิตภาคค้นหานี้อาศัยอยู่ส่วนล่างของร่างกายมนุษย์ ในสัตว์และพืช จัดว่าเป็นวิญญาณฝ่ายต่ำ

^๕ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๑๘๘.

๒. จิตภาคน้ำใจ หมายถึง ความรู้สึกทางใจที่เกิดขึ้นโดยมิได้ยึดกับวัตถุ เช่น ความกล้าหาญ ความเสียสละ ความมีระเบียบวินัย ความเมตตา ซึ่งผู้มีจิตประเภทนี้มากจะมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ผู้อื่น ใจกว้าง ชอบช่วยเหลือผู้อื่น ในบางครั้งมีความโกรธเมื่อพบกับความไม่ยุติธรรม หรือเป็นผู้อื่นถูกรังแก แม้กระทั่งอาจจะยอมตายเพื่อรักษาเกียรติของตนไว้ เพราะถือว่าเกียรติและสัจจะเป็นสิ่งที่มีค่า คนที่มีจิตภาคน้ำใจ เป็นผู้มีจิตใจสูงกว่าภาคตัณหา แต่ก็ยังถือว่าเป็นผู้มีความปรารถนาทางโลกอยู่ จิตภาคน้ำใจนี้มีความสามารถรู้ว่าสิ่งใดสำคัญและควรกระทำ รวมทั้งเป็นผู้เชื่อมโยงกับปัญญา อาศัยอยู่ในส่วนนอกของมนุษย์และสัตว์ จัดว่าเป็นจิตหรือวิญญาณฝ่ายสูง

๓. จิตภาคปัญญา หมายถึง ความมีเหตุผล ซึ่งเป็นหน้าที่ของจิตและเป็นสิ่งทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานและสิ่งทั้งปวง ที่สำคัญคือจิตภาคปัญญานี้เท่านั้นที่สามารถเข้าถึงโลก خوبแบบ และเป็นสิ่งดำรงอยู่นิรันดร์ เป็นอมตะ อาศัยอยู่ในส่วนศีรษะของมนุษย์

ตามหลักของเพลโตผู้ที่มีจิตภาคตัณหามากอาจทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาซึ่งเงิน ผู้ที่มีจิตภาคน้ำใจอาจจะยอมสูญเสียเงินเพื่อรักษาเกียรติ แต่สำหรับผู้ที่มียุติภาคน้ำใจจะยอมเสียทั้งเงินและเกียรติเพื่อความรู้และความจริง และถึงแม้มนุษย์จะขาดซึ่งตัณหาและน้ำใจไม่ได้ แต่สำหรับนักปราชญ์ สิ่งเหล่านี้มีค่าน้อยมากเมื่อเทียบกับสัจจะ สุนทรียะและธรรม ดังนั้นมนุษย์ที่ประเสริฐจึงต้องรักความจริง ความงามและความมีคุณธรรม

อย่างไรก็ตามมนุษย์ทุกคนมีจิตทั้ง ๓ ภาค และถ้าบุคคลมีจิตภาคใดมากบุคลิกลักษณะของบุคคลผู้นั้นก็จะแสดงออกมาอย่างชัดเจน และมนุษย์จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ก็ต่อเมื่อสามารถใช้เหตุผลบังคับ ควบคุมจิตภาคตัณหาและภาคน้ำใจได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าปัญญาเป็นลักษณะเฉพาะของความเป็นมนุษย์ “จิตทำให้มนุษย์รู้จักคุณธรรม” การทำงานของจิตภาคปัญญาจะทำให้มนุษย์เข้าถึงความดี และความดีที่กระทำนั้นมีจุดมุ่งหมายในตัวเอง คือทำความดีเพื่อความดี มิใช่เพื่อจุดประสงค์อื่น ๆ แต่มนุษย์จะไม่สามารถที่จะปฏิบัติดีปฏิบัติชอบได้เลย ถ้าหากว่ายังไม่รู้ว่าตนเองกำลังทำอะไร ทำทำไม ทำอย่างไร และทำเพื่ออะไร

๓.๒.๑.๒. จิตนิยมแบบอริสโตเติล

เนื่องจากจิตหรือวิญญาณเป็นหลักการของชีวิต หน้าที่พื้นฐานของวิญญาณจึงได้แก่การหล่อเลี้ยงชีวิต พืชดูดซับอาหารมาหล่อเลี้ยงลำต้นก็เพราะวิญญาณ ทารกแรกปฏิสนธิในครรภ์ มารดาได้รับอาหารจากมารดาก็เพราะวิญญาณกำหนด

สิ่งมีชีวิตทั้งหมดคือ พืช สัตว์เดรัจฉาน และมนุษย์ เป็นสิ่งมีชีวิต วิญญาณก็จริง แต่วิญญาณของพืชมีการพัฒนาการต่ำกว่าวิญญาณของสัตว์เดรัจฉาน และวิญญาณของสัตว์เดรัจฉานก็มีพัฒนาการต่ำกว่าวิญญาณของมนุษย์ อริสโตเติลจึงได้แบ่งวิญญาณออกเป็น ๓ ประเภทตามระดับพัฒนาการ ดังนี้

๑. ญาณของพืชทำหน้าที่ได้อย่างเดียวคือ ดูดซับอาหารหล่อเลี้ยงชีวิต อริสโตเติลเรียกญาณนี้ว่า อาหารญาณ (Nutritive Soul)

๒. ญาณสัตว์เดรัจฉาน นอกจากจะทำหน้าที่หล่อเลี้ยงชีวิตแล้ว ยังสามารถรับรู้โลกภายนอกด้วยผัสสะ และมีความรู้สึกสุขทุกข์ ญาณระดับนี้มีชื่อว่า ผัสสญาณ (Sensitive Soul)

๓. ญาณของมนุษย์ มีระดับพัฒนาการสูงสุดในบรรดาสิ่งมีชีวิต เพราะนอกจากจะทำหน้าที่เหมือนญาณสองประเภทแรกแล้ว ญาณมนุษย์ยังสามารถคิดอย่างมีเหตุผล นั่นคือ ญาณมนุษย์มีพุทธิปัญญา (Nous) ซึ่งสัตว์เดรัจฉานไม่มี เรียกญาณระดับนี้ว่า พุทธิญาณ (Rational Soul) ^๖

จะเห็นว่าการแบ่งประเภทญาณของอริสโตเติล อาหารญาณ เป็นญาณของพืช ผัสสญาณ เป็นญาณของสัตว์เดรัจฉาน แต่สำหรับมนุษย์มีญาณทั้ง ๓ ประเภทอยู่ในชีวิต แต่พุทธิญาณ เท่านั้นที่จัดเป็นญาณของมนุษย์อย่างแท้จริง เพราะญาณของมนุษย์สามารถคิดอย่างมีเหตุผลด้วยพุทธิปัญญา อริสโตเติลจึงจัดญาณของมนุษย์ให้อยู่ในระดับที่มีพัฒนาการสูงสุดในบรรดาสิ่งมีชีวิตด้วยกัน เรียกญาณในระดับนี้ว่า พุทธิปัญญา นอกจากแบ่งญาณเป็น ๓ ประเภทแล้วอริสโตเติลยังแบ่งญาณมนุษย์ออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่มีเหตุผลและส่วนที่ไร้เหตุผล อาหารญาณ กับ ผัสสญาณ เป็นส่วนที่ไร้เหตุผล และ พุทธิญาณ เป็นส่วนที่มีเหตุผล

ในทัศนะของอริสโตเติลญาณของมนุษย์ (พุทธิญาณ) ไม่สามารถแบ่งแยกเป็นส่วนย่อยได้ เป็นแบบที่สมบูรณ์ในตัวเอง มนุษย์แต่ละคนมีเพียงญาณเดียวเท่านั้น ส่วนจิตเป็นเพียงสมรรถพล อย่างหนึ่งของญาณ^๗

๓.๒.๒ ประเภทของจิตตามทัศนะของเบิร์กเลย์

เบิร์กเลย์ นักปรัชญาจิตนิยมชาวอังกฤษ ได้แบ่งจิตออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. จิตของพระเจ้า หรือบรมจิต ซึ่งก็คือ พระเจ้า เป็นความจริงสูงสุด ไร้ขอบเขต และเป็นประธานแห่งจิตของมนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ ทั้งหลาย เบิร์กเลย์เชื่อว่าพระเจ้าเป็นสารที่มีพลังมีพลังในตัวเอง ไม่ใช่วัตถุสาร ไม่มีอยู่ในโลก และเป็นสาเหตุแห่งประสาทสัมผัสมนุษย์

๒. จิตมนุษย์ เป็นจิตสาร เป็นแบบเดียวกับจิตพระเจ้า แต่มีขอบเขตจำกัด ซึ่งพระเจ้าทรงถ่ายทอดให้ เป็นนามธรรมที่แบ่งแยกไม่ได้ มีพลังในตัวเอง มีความสามารถ ๒ ประการ คือ

๑) รับรู้ความคิดถึงสิ่งนั้น ๆ เรียกว่า มีความเข้าใจ

๒) สร้างความคิด เรียกว่า มีเจตนาธรรม ซึ่งจิตมีอำนาจในการสร้างความคิดหรือไม่สร้าง ได้โดยชอบใจ และจิตมีอิทธิพลเหนือความคิด

^๖ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๑๗๐,

^๗ อติศักดิ์ ทองบุญ, คู่มืออภิปรัชญา, หน้า ๑๘๗.

ความคิด (Idea) ที่เกิดขึ้นในจิตนั้นต้องอาศัยส่วนประกอบสำคัญ ๓ ประการ คือ

(๑) จิต

(๒) เจตมุต เป็นสิ่งที่มีอยู่นิรันดร์ ซึ่งมาจากพระเจ้า เป็นสิ่งที่มี กัมมันตภาพที่สามารถทำให้เกิดมโนภาพ และมโนภาพที่เกิดจากผัสสะเกิดได้ เพราะเจตมุตเป็นผู้สร้าง

(๓) วิญญาณ หรือ ตนเอง เป็นที่รับรู้สิ่งภายนอกเข้ามาในจิต

เบิร์กเลย์ จึงสรุปว่า สิ่งที่เป็นจริงมีอยู่อย่างเดียวนั่นคือ จิต และทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในจิต ไม่มีสิ่งทีนอกเหนือไปจากจิต^๔

๓.๓ ธรรมชาติและลักษณะของจิต

ในประเด็นเกี่ยวกับลักษณะธรรมชาติของจิต ผู้วิจัยนำเสนอทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก สำนักจิตนิยม ๓ กลุ่ม คือ ๑) ปรัชญาจิตนิยมของกรีกโบราณ ๒) ปรัชญาจิตนิยมของเบิร์กเลย์ ๓) ปรัชญาจิตนิยมเยอรมันของเฮเกิลและเอ็มมานูเอล คานท์ ดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ ทัศนะปรัชญาจิตนิยมกรีกโบราณ

ในปรัชญาตะวันตก สำนักจิตนิยมของเพลโตกล่าวว่า เมื่อนั้นวิญญาณ หรือ วิญญาณแท้ เข้ามาอาศัยอยู่ในร่างกาย ก็ย่อมจะต้องประสานงานกับวิญญาณเทียม ๒ ระดับของร่างกาย ทำให้วิญญาณปรากฏให้เห็นเป็นสมรรถภาพ ๓ ระดับ คือ

๑. สมรรถภาพระดับมนัส

๒. สมรรถภาพระดับราคะ

๓. สมรรถภาพระดับอภิขณา

สมรรถภาพทั้ง ๓ ต้องทำการร่วมกัน แต่มีใช้ว่าจะโอนอ่อนตามกันเสมอไป เพราะ ๓ สมรรถภาพเป็นการแสดงออกของวิญญาณ ๓ ระดับซึ่งทำหน้าที่ต่างกัน มนัสวิญญาณเปรียบเหมือนคนขับรถยนต์ ต้องรู้จักควบคุมพวงมาลัย บางครั้งเหยียบคันเร่งแต่รถพุ่งไม่ทันใจก็ต้องยอมรับสภาพ บางครั้งหักพวงมาลัยไม่ทันความต้องการก็ต้องยอมรับสภาพเช่นกัน คนขับรถจึงมีหน้าที่ต้องดูแลให้ทุกส่วนอยู่ในสภาพเรียบร้อยและใช้ความระมัดระวังในขณะขับขี่^๕

ฉะนั้นจากที่กล่าวมาจะเห็นว่าลักษณะธรรมชาติของวิญญาณนั้นมีลักษณะเป็นสิ่งที่เฉพาะของมัน ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งผู้วิจัยจะต้องพิจารณาถึงคุณภาวะของวิญญาณทั้ง ๒ ด้าน คือ ด้านบวกและด้านลบ ถ้าไม่เช่นนั้นผู้วิจัยจะหมดหนทางที่จะให้วิญญาณ เป็นสภาวะใด สภาวะหนึ่งได้ สำหรับคุณภาวะด้านบวกนั้น มันมีคุณประโยชน์ในการให้ขอบเขตจำกัดความถึงลักษณะของวิญญาณว่า

^๔ วิโรจน์ นาคชาติ, ปรัชญาจิต, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๕๐.

^๕ กิริติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๕๖.

จะต้องทำไปด้วยความระมัดระวัง เพื่อเป็นการรักษาไว้ ซึ่งแนวคิดที่ขัดแย้งกับสสาร (ขนาด รูปร่าง กิณเนื้อที่) เอาไว้คือจะต้องทำให้ดีที่สุด ในการที่จะหยิบยกเอาลักษณะของแบบ ซึ่งไม่มีในสสาร และในการใช้ลักษณะจำเพาะของวิญญาณ อันเป็นบทบาทให้เกิดประโยชน์ต่อแนวคิดของผู้ศึกษา และคุณ ภาวะในด้านลบ ก็คือการที่ผู้วิจัยจะหยิบยกเอาลักษณะแบบซึ่งเป็นวิญญาณของมนุษย์ที่มีอยู่จริงหรือ อย่างน้อยที่สุดก็ดูเหมือนจะมี และก็ต้องพิจารณาเพื่อความให้กว้างครอบคลุมในทุกแง่ทุกมุม เพื่อที่จะได้รวบรวมข้อมูลทุกชนิด ทุกด้านของวิญญาณ ซึ่งผู้วิจัยมีความประสงค์จะพูดถึงให้ถูกต้อง ตามความเป็นจริงใกล้เคียงที่สุด มิฉะนั้นก็จะทำให้ผู้วิจัยเกิดความไขว้เขวไปได้โดยง่าย

ฉะนั้นตามทัศนะอริสโตเติล ลักษณะธรรมชาติของจิตหรือวิญญาณมีอยู่ ๔ ประการ คือ^{๑๐}

๑. เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว
๒. การเห็น (จตุรรม) หรือเป็นสิ่งที่รวมความจริงเข้าด้วยกัน
๓. เป็นสิ่งเชื่อมสัมพันธ์กัน ซึ่งเกิดจากการกระทำระหว่างแต่ละอย่างหรือเป็น หลักการสำคัญเบื้องต้น
๔. เป็นสิ่งรับรู้สักรั้วไป หรือผลของการรับรู้สักรั้ว

๓.๓.๑.๑. จิตนิยมในทัศนะของเพลโต

เพลโตเป็นนักปรัชญาที่ยิ่งใหญ่ของตะวันตกและของโลก และเป็นบุคคลแรกใน ประวัติศาสตร์ของโลกที่สร้างปรัชญาขึ้นอย่างมีระบบ มีความสมบูรณ์ และมีขอบข่ายกว้างขวาง ครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับปรัชญาจิตนิยมซึ่งถือว่าเพลโตเป็นเจ้า สำนักดังที่ผู้วิจัยอธิบายนี้

๑. คุณลักษณะของแบบหรือมโนคติ

มโนคติของเพลโต ไม่ใช่สภาวะทางจิตวิทยา คือ ไม่ใช่มโนคติธรรมดาที่อยู่ในหัว ของบุคคลใด ๆ ไม่ใช่อินทรีย์สัมผัสทางจิตวิสัยแบบของเบิร์กเลย์ ทั้งไม่ใช่แบบสชาติกะ (Innate) ของคานท์ แต่เป็นแม่แบบจากสวรรค์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาล สิ่งทั้งหลายในโลกนี้เป็นแบบจำลอง อันไม่สมบูรณ์ของแม่แบบนี้ทั้งนั้น และเป็นแม่แบบที่จิตใจของมนุษย์เราไม่อาจคิดฝันให้เหมือนได้ เพลโตดำเนินตามแนวคิดของ โสกราตีส ผู้เป็นอาจารย์ดังกล่าวนี

เพลโต กล่าวว่า ประสบการณ์บอกเราว่าสิ่งที่พึงรู้ได้ทางประสาทสัมผัสนั้นไม่ สามารถคงทนอยู่ได้นาน สิ่งทั้งหลายล้วนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายไป สิ่งเหล่านั้นจึงไม่ใช่เป็นสิ่งที่จริงแท้ นอกจากสิ่งที่สามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสดังกล่าวแล้ว ยังมี

^{๑๐} W.G Williamson, *De Animan by Aristotle*, (Published by Penguin book, L.T.D. First published 1986), P.136.

คุณสมบัติของมโนคติทั่วไป เช่น “คน” “รูปสามเหลี่ยม” หรือ “ความยุติธรรม” ที่มนุษย์เราใช้พูดกันอยู่ตลอดเวลา คุณสมบัติของมโนคติทั่วไปเหล่านี้ ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสไม่สามารถบอกเราได้ว่าเป็นเช่นไรและสมนัยกับวัตถุที่รู้ได้ทางประสาทสัมผัสเช่นไรหรือไม่ ทั้งนี้เพราะไม่เคยมีใครเห็นรูปสามเหลี่ยมตัวจริงที่มโนคติเลย เราเห็นแต่รูปสามเหลี่ยมอย่างโนอย่างนั้น ซึ่งเป็นรูปสามเหลี่ยมเฉพาะรายที่สมมติกันขึ้นเท่านั้น เราไม่เคยเห็นความดีตัวจริง เราเห็นแต่เพียงคนนี้ดี คนนั้นดี รูปสามเหลี่ยมเฉพาะราย คือ รูปนั้น รูปนี้ รูปโน้น ซึ่งไม่ช้าไม่นานก็ลบหายไป คนดีเฉพาะราย คือ คนนั้น คนนี้ดีก็เหมือนกันย่อมเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลสมัย และในที่สุดก็ตายไป แต่มโนคติเรื่องคน รูปสามเหลี่ยม ความดี ความยุติธรรม และอื่น ๆ มีภาวะคงทนถาวร ไม่ตายหรือหายไปพร้อมกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่เป็นเฉพาะรายของมัน หลังจากโสกราตีส ตายไปแล้วเป็นเวลานาน เรายังคงถูกถึงความดี และคนในส่วนของที่เกี่ยวข้องกับปัจเจกบุคคล หรือสิ่งเฉพาะรายอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ต่อมา และยังพูดถึงอยู่จนบัดนี้

ประเด็นปัญหามีอยู่ว่า เราอธิบายได้อย่างไรว่า มโนคติสากลดังกล่าวนี้ เข้ามาอยู่ในใจเราได้อย่างไร เพราะประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสของเรา ไม่อาจรู้ถึงภูมิกำเนิดของมโนคตินั้นได้เลย เพโลโต้ตอบว่า มโนคติเหล่านี้เป็นผลผลิตของเหตุผล หรือ สติปัญญา เรื่องราวที่เป็นจริงทั้งหลายจะสมนัยกับมโนคติเหล่านี้ วัตถุหรืออารมณ์ของมโนคตินั้น ไม่เหมือนกับอารมณ์ของประสาทสัมผัส ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย) กล่าวคือ อารมณ์ของประสาทสัมผัส ๕ นั้นมีมากมายหลายชนิด ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร มีการเปลี่ยนแปลงสลายไปในที่สุด ส่วนอารมณ์ของมโนคตินี้มีชนิดเดียวไม่เปลี่ยนแปลง

เมื่อถามว่า มโนคติดังกล่าว มีศูนย์รวมอยู่ที่ไหน เพโลโต้ตอบว่า อยู่ในโลกอีกโลกหนึ่ง ไม่ใช่โลกนี้ โลกนั้น มีภาวะมั่นคง คงที่ถาวร ตรงกันข้ามกับโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ เพโลโต้เน้นว่า “โลกนั้นเป็นโลกแห่งสวรรค์ อยู่เหนือสวรรค์ทั้งหลาย ณ ที่นั่นมีสัจอย่างหนึ่ง ซึ่งรู้ได้โดยตรงด้วยความรู้แท้ สัตว์นั้นไม่มีสี ไม่มีรูป ไม่อาจสัมผัสได้ ปรากฏแก่ใจเท่านั้น” มโนคตินิรันดร์ชั้นสูงขึ้นไป เป็นบ่อเกิดของเครื่องวัดความจริง ที่โลกเรามีอยู่ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับระเบียบ และเอกภาพที่เราพึงมีในโลกนี้นั้น ล้วนไม่สมบูรณ์ เมื่อเปรียบเทียบกับแม่แบบอันอมตะของมันซึ่งอยู่ในโลกนั้น มโนคติเหล่านั้นมิใช่จะเป็นเหตุให้เกิดแต่เพียงสัจทั้งปวงเท่านั้น แต่ยังเป็นเหตุให้เกิดความรู้ทั้งปวงอีกด้วยเพราะว่ามโนคติสากลที่เรามีอยู่ในใจนี้ เป็นผลสะท้อนมาจากโลกแห่งสัจที่แท้แน่นอน ประสาทสัมผัสหรืออินทริยญาณของเรา รายงานให้เราารู้ได้เฉพาะลักษณะอันไม่แน่นอนของโลกกายภาพนี้เท่านั้น และการสังเกตโดยใช้ประสาทสัมผัสนั้น เราก็สามารถเปิดเผยได้แต่สิ่งทั้งหลายที่เกิดจากการรวมตัวของธาตุหลายอย่าง และเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาไม่คงทนถาวร แต่ใจสามารถเปิดเผยเอกภาพของสิ่งเหล่านี้ การอธิบายสิ่งเหล่านี้ให้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงต้องใช้วิธีอุปมาน คือ เปรียบเทียบสิ่งหนึ่ง ๆ กับแม่แบบนิรันดร์ หรือมโนคติเท่านั้น

ลักษณะของแบบ (Form) ตามทัศนะของเพลโต สามารถสรุปได้ ดังต่อไปนี้

๑) แบบเป็นสารัตถะ หมายถึง สภาวะที่สมบูรณ์ โดยตัวเองอยู่เหนือปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย ไม่ถูกสิ่งใดทำให้เกิด แต่เป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งอื่น ๆ

๒) แบบเป็นสากล กล่าวคือ ไม่เจาะจง เฉพาะสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น แบบของม้าก็ไม่ใช่ของม้าตัวใดตัวหนึ่ง แต่หมายถึงแบบของม้าทั่วไปนั่นเอง

๓) แบบเป็นความคิด ไม่ใช่สิ่งของหรือวัตถุ เพราะหากเป็นวัตถุหรือสิ่งของก็ต้องพบในที่ใดที่หนึ่ง ที่เรียกว่า เป็นความคิดก็ไม่ได้ หมายความว่า เป็นความคิดที่คนคิดขึ้นมาเอง แต่เป็นความคิดที่เป็นแบบจะต้องเป็นจริงโดยตัวของมันเอง และมาจากโลกแห่งแบบ^{๑๑}

๔) แบบแต่ละอย่างเป็นเอกลักษณ์ กล่าวคือ มีเพียงหนึ่งในท่ามกลางสิ่งที่มารวมแบบมากมาย เช่น แบบของคนมีเพียงหนึ่งเดียว ทั้ง ๆ ที่มีคนเป็นจำนวนมาก และไม่มีแบบมากกว่า หนึ่ง สำหรับเรื่องแต่ละอย่าง

๕) แบบไม่มีการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ในโลกเกิดขึ้นแล้วล้วนแตกสลายไป แต่แบบไม่มีการแตกสลาย คงนิรันดร์ ไม่ผันแปร เช่น แบบของคน แม้คนจะตายไป แต่แบบไม่ตายไปกับคนด้วย

๖) แบบอยู่เหนือ กาละ และเทศะ กล่าวคือ หากแบบอยู่ในกาละ จะต้องเปลี่ยนแปลง หากอยู่ในเทศะ ก็จะมีพบได้ในที่ใดที่หนึ่ง แบบเป็นเหตุผล นั้นเองจะรู้ได้ด้วยเหตุผลหรือทางปัญญาเท่านั้น

๒. ทัศนะว่าด้วยจิตหรือวิญญาณ

เพลโตเชื่อว่า มีวิญญาณอยู่ ๒ ชนิด คือ วิญญาณโลก คือ วิญญาณเป็นเหตุให้เกิดมีชีวิตในโลก และเป็นต้นเหตุให้เกิดความเคลื่อนไหวและความเป็นไปอย่างมีจุดหมายของสัตว์และสิ่งทั้งหลาย ส่วนวิญญาณอีกประเภทหนึ่ง คือ วิญญาณของแต่ละชีวิตแห่งสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย แต่จะขอกล่าวเฉพาะ วิญญาณของมนุษย์เท่านั้น วิญญาณของมนุษย์เป็นชนิดเดียวกับวิญญาณโลก จึงไม่ตายตามร่างกาย วิญญาณมนุษย์เมื่อยังอยู่ในโลกวิญญาณมีสภาพ่องใส แต่เมื่อเข้าสู่ร่างกาย มีร่างกายเป็นที่คุมขังอีกทั้งยังถูกอารมณ์ที่มาเย้ายวนทางตา หู จมูก ลิ้น กาย จึงทำให้วิญญาณเศร้าหมองลดความ่องใสลง เรื่องนี้คล้ายกับความเชื่อในปรัชญาอินเดียทุกลัทธิยกเว้นจารวาก แม้ในทางพุทธปรัชญาเถรวาทก็ตรัสเรื่องนี้ไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้มีธรรมชาติ่องใส แต่ที่ต้องเศร้าหมองไปเพราะกิเลสที่จรมา”

เพลโตเชื่อว่า เมื่อวิญญาณลดความ่องใส ก็มีผลทำให้เจ้าของร่างกายเข้าใจผิด จึงต้องเป็นทาสกิเลส ยึดถือสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นตัวตนเราเขา เมื่อเป็นเช่นนั้นย่อมจะได้รับสุขทุกข์ตามผล

^{๑๑} จิระพัฒน์ พิตรปรีชา, *โลกศิลปะศตวรรษที่ ๒๐*, (กรุงเทพมหานคร:เมืองโบราณ, ๒๕๔๕), หน้า ๗๑.

ของกรรม เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณของคนผู้ทำบาปไว้มากจะถูกลงโทษทัณฑ์อย่างสาหัสและคนอาจเปลี่ยนเพศกำเนิดได้ ชายอาจเกิดเป็นหญิง หญิงอาจเกิดเป็นชาย คนอาจเกิดเป็นสัตว์ สัตว์อาจเกิดเป็นคนได้ เวียนเกิดตายอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ฉะนั้นบุคคลควรเอาชนะอิทธิพลของวัตถุและอบรมจิต โดยเฉพาะทางความรู้เรื่องมโนภาพหรือแบบให้มาก เพื่อวิญญาณจะได้กลับไปสู่โลกแห่งมโนภาพอีก

เพลโตเชื่อว่า วิญญาณของทุกคนมาจากโลกมโนภาพ แต่การที่คนจะระลึกไม่ได้ว่าตนมาจากโลกมโนภาพ เพราะวิญญาณถูกกิเลสที่เข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย เข้าครอบงำ ทำให้วิญญาณเศร้าหมองมากขึ้นทุกที จึงเป็นเหตุไม่สามารถระลึกถึงว่าตนเคยอยู่ในโลกมโนภาพมาก่อน แต่ถ้าบุคคลหมั่นอบรมจิตใจพยายามขจัดกิเลสให้ออกไปได้มากเท่าไร จะทำให้จิตใจผ่องใส ถ้าผ่องใสมากก็จะสามารถระลึกถึงเรื่องในโลกมโนภาพได้ ดุจเดียวกับกระจกเงาซึ่งตามสภาพเดิมผ่องใสชัดเจน แต่ถ้าปล่อยไว้ไม่เช็ดถูฝุ่นละอองจะมาจับมากขึ้นเรื่อย ๆ กระจกก็จะขุ่นมัวมากขึ้นทุกทีจนไม่สามารถส่องอะไรได้ แต่ถ้านำกระจกแผ่นนี้มาขัดถูเช็ดถูให้สะอาดจะปรากฏเงาใสเช่นเดิม เพลโตยกตัวอย่างความรู้ทางคณิตศาสตร์ว่าเคยมีอยู่ในจิตมาแล้วก่อนที่จะมาเกิดในโลกนี้อย่างเช่น ในงานนิพนธ์ที่ชื่อว่า เมโน เพลโตได้กล่าวความว่า ไสกราติสได้ถามเด็กทาสของเมโนซึ่งไม่เคยเรียนคณิตศาสตร์เลย และไม่เคยรู้ว่าสี่เหลี่ยมจัตุรัสคืออะไร ผลสุดท้ายเด็กคนนั้นสามารถตอบได้ถูกต้อง โดยที่ไสกราติสเพียงแต่ป้อนคำถามที่เหมาะสมให้เท่านั้น หรือการเข้าใจจำนวนเลขตรงกันหมดทุกคน เช่น $2 + 2 = 4$ คนไม่ว่าชาติไหนก็จะสามารถเข้าใจตรงกันหมดโดยปราศจากความสงสัย และไม่มีใครสามารถเปลี่ยนความเข้าใจนี้ได้เพราะเขาเห็นแจ่มแจ้งด้วยตัวเอง ไม่ใช่เชื่อตามผู้อื่น ผิดกับความรู้อื่น เช่น มีคนบอกว่าลอนดอนตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำเทมส์ ผู้ฟังที่ยังไม่เคยไปลอนดอนก็มีความสงสัยว่าจริงหรือไม่ ถ้าจะเชื่อก็เชื่อตามเขาไปก่อนเท่านั้น ยังไม่มั่นใจได้เต็มที่ ต่อเมื่อมีโอกาสไปเห็นเองจึงจะรู้ความจริงว่าที่ฟังมานั้นถูกหรือผิด^{๑๒}

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าทัศนะของเพลโต วางอยู่บนพื้นฐานของปฏิกิริยาในโลกแห่งประสาทสัมผัส เพราะโลกแห่งประสาทสัมผัสนั้น ไม่มีอะไรเป็นสิ่งที่สมบูรณ์และเปลี่ยนรูปไม่ได้ เพราะ “ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมเปลี่ยนแปลงไป” ทุกอย่างทุกสิ่งอย่างเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมและสูญสิ้นไปในสภาวะที่รู้ไม่ได้ ไม่มีที่ไหนในโลกแห่งประสาทสัมผัสจะเป็นสิ่งถาวร และธาตุที่ไม่เปลี่ยนแปลงใด ๆ ได้เลย เพราะระบบของโลกทางประสาทสัมผัสนั้นเป็นของชั่วคราว คือทุกอย่างย่อมตกอยู่ในอำนาจของกาลเวลาหมด ภาควิธีอิทธิพลของการเจริญเติบโตและความเสื่อมสรวงสิ่งย่อมแสดงออกถึงความเปลี่ยนแปลงและขัดแย้งไม่มีที่สิ้นสุด และทฤษฎีเรื่องโลกแห่งความคิดของเพลโต วางอยู่บนฐานสัจนิยมแต่มั่นก็ไม่ได้มีความหมายตามแนวปรากฏการณ์นิยม และแนวคิดจิตนิยมของเบิร์กเลย์ ซึ่งทัศนะของเบิร์กเลย์ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงในหัวข้อข้างหน้า

^{๑๒} ฟีน ดอกบัว, ปวงปรัชญากรีก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๘.

๓.๓.๑.๒. จิตนิยมของอริสโตเติล

๑. ทศนะว่าด้วยความจริงแท้ของสรรพสิ่ง

เมตาฟิสิกส์ (Metaphysics) เป็นการศึกษาเรื่องที่พ้นพรมแดนของฟิสิกส์ ในทศนะของอริสโตเติลเมตาฟิสิกส์หรืออภิปรัชญา ได้แก่ การศึกษาความจริงแท้ของสรรพสิ่ง นั่นคือ ภาวะบริสุทธิ์ (Being qua being) และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับภาวะบริสุทธิ์นั้น อริสโตเติลมีเนื้อหาที่แบ่งตามแนวปรัชญาสมัยใหม่ได้ ๒ สาขา คือ ภาววิทยา (Ontology) ส่วนที่ศึกษาความจริงแท้ในฐานะที่เป็นภาวะ (being) ที่มีความสัมพันธ์กับสสาร และ เทววิทยา (Theology) ส่วนที่ศึกษาความจริงแท้ในฐานะที่เป็นภาวะบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นปฐมเหตุของการเกิดขึ้นและการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในจักรวาล^{๑๓}

๑) ภาววิทยา (Ontology)

ทศนะของอริสโตเติล แบบเป็นแก่นสารหรือสารถะของสิ่งเฉพาะใดก็ต้องอยู่ภายในสิ่งเฉพาะนั้น เนื่องจากแบบเป็นสิ่งที่อยู่ภายในสิ่งเฉพาะ ดังนั้นอริสโตเติลจึงเรียกแบบว่า Substance (สสาร) เพราะมันแทรกสถิต (Subsist) อยู่ภายในสิ่งเฉพาะนั่นเอง แบบเป็นแก่นสารหรือสารถะ (essence) ของสิ่งเฉพาะ เพราะแบบเป็นลักษณะสำคัญที่ช่วยให้คำจำกัดความสิ่งต่าง ๆ ว่าหมายถึงอะไรและต่างจากสิ่งอื่น ๆ อย่างไร เช่นแบบของมนุษย์เป็นลักษณะสำคัญประจำมนุษย์ทุกคน สิ่งมีชีวิตใดมีแบบของมนุษย์แทรกสถิตอยู่ภายใน สิ่งมีชีวิตนั้นก็เป็มนุษย์ ยิ่งไปกว่านั้น ที่เราทราบว่า มนุษย์ต่างจากสุนัขก็เพราะว่า แบบของมนุษย์ต่างจากแบบของสุนัข ประสาทสัมผัสรับรู้สิ่งเฉพาะ ส่วนเหตุผลรู้จักแบบหรือสิ่งสากล แบบเป็นสิ่งที่เรารู้เห็นไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่เป็นสิ่งที่เรารู้ได้ด้วยเหตุผลหรือที่เรียกว่า อัจฉตติญาณ (Intuition) แบบมีความคงที่ถาวรไม่เปลี่ยนแปลง แม้สิ่งเฉพาะแต่ละสิ่งจะเปลี่ยนแปลงหรือดับสลาย แต่แบบยังคงอยู่ในสิ่งเฉพาะที่เหลืออื่น ๆ ในประเภทเดียวกัน เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างแบบกับสสารรวมทั้งการเกิดขึ้นและการเปลี่ยนแปลงของสิ่งเฉพาะในโลก อริสโตเติลเสนอแนวคิด ๓ ประการ คือ แบบและสสาร ภาวะแฝง และภาวะจริง และความเป็นสาเหตุ ประเด็นทั้งสามมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) แบบและสสาร

๑. สสาร (Matter) คือวัตถุดิบหรือวัสดุอันเป็นส่วนประกอบของสิ่งนั้น

๒. แบบ (Form) คือโครงสร้างหรือรูปทรงของสิ่งเหล่านั้น

บ้านทรงไทยจึงประกอบด้วยส่วนที่เป็นวัสดุ เช่น ไม้ เหล็ก กระเบื้อง และส่วนที่เป็นแบบ คือ “ทรงไทย” ซึ่งเป็นโครงสร้างหรือรูปลักษณ์ของบ้าน นั้นแสดงว่า บ้านแต่ละหลังมีทั้งแบบและสสารอยู่ด้วยกัน ถ้าไม่มีวัสดุก่อสร้าง แบบของทรงไทยก็ปรากฏให้เห็นไม่ได้ ถ้ามีแต่วัสดุ

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๐๔.

ก่อสร้างโดยไม่มีแบบบ้าน เราก็จะเห็นสสารในรูปแบบของกองไม้ กองเหล็ก หรือกองกระเบื้อง กองวัสดุเหล่านั้นยังไม่จัดเป็นบ้าน เพราะยังไม่มีแบบของบ้านแทรกสติดูอยู่ภายใน และอริสโตเติลอธิบายเรื่องแบบและสสารไว้ดังนี้

๑) คำว่า แบบ กับคำว่า สสาร เป็นคำคู่กัน เมื่อกล่าวถึงคำหนึ่งก็โยงให้คิดถึงอีกคำหนึ่ง เช่นคำว่า พ่อแม่ สัมพันธ์กับคำว่า ลูก ดังนั้นแบบจึงอยู่รวมกับสสารเสมอ มีสสารที่ใดมีแบบที่นั้น การแยกแบบออกจากสสารเป็นเพียงจินตนาการ

๒) สสารเป็นที่มาของความหลากหลายและความแตกต่างของสิ่งของที่จัดอยู่ในประเภทเดียวกัน เช่น ขามทุกใบมีแบบเดียวกันคือแบบของขาม คนจึงเรียกว่าขามเหมือนกัน เมื่อดูที่แบบอย่างเดียว ขามทั้งหลายไม่แตกต่างกัน ความแตกต่างและความหลากหลายเกิดขึ้นเมื่อพิจารณาคุณสมบัติที่เป็นส่วนประกอบของขามเหล่านั้น เราจึงจัดประเภทขามไปตามวัสดุที่ใช้ทำ เช่น ขามเงิน ขามทอง ขามดินเผา^{๑๔}

(๒) ภาวะแฝงและภาวะจริง

สรรพสิ่งในโลกไม่ได้เกิดจากความว่างเปล่า ไม่มีอะไรที่เกิดมาจากความไม่มี ก่อนที่สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้นมาก็ต้องมีอะไรเป็นทุนเดิมหรือจุดรองรับอยู่บ้าง จุดรองรับหรือทุนเดิมที่ว่่านั้นคือสสารซึ่งเป็นวัตถุดิบที่ไร้คุณสมบัติ สสารไม่มีลักษณะใด ๆ ที่ช่วยให้เรารู้ว่ามันคืออะไร ทั้งนี้เพราะสสารไม่มีสี เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัส สสารไร้แบบจึงเป็นสิ่งที่เรารู้ไม่ได้ สสารไม่มีความแตกต่างกัน สิ่งหนึ่งต่างจากสิ่งอื่นก็เพราะคุณสมบัติ เมื่อสสารไม่มีคุณสมบัติ ก็ไม่มีความแตกต่างในหมู่สสาร คุณสมบัติของสิ่งต่าง ๆ อยู่ที่แบบสสารจะเป็นอะไรนั้นขึ้นอยู่กับแบบที่ประทับลงไป การที่สสารมีความพร้อมที่จะกลายเป็นอะไรก็ได้นี้เรียกว่า สสารมีศักยภาพหรือภาวะแฝง (Potentiality) สิ่งที่จำกัดให้สสารเป็นเช่นนั้นสิ่งนี้จริง ๆ คือแบบ ดังนั้น แบบก็คือ กัตตุภาพหรือภาวะจริง (Actuality) ของสิ่งทั้งหลาย ความแตกต่างระหว่างภาวะแฝงและภาวะจริงก็เป็นเช่นเดียวกับความแตกต่างระหว่างสสารและแบบ

ยิ่งไปกว่านั้น ภาวะแฝงและภาวะจริงมีความสัมพันธ์กัน สิ่งเฉพาะอย่างหนึ่งต้องมีแบบอยู่จึงเป็นภาวะจริง แต่เมื่อเอาแบบนั้นเทียบกับแบบอื่น สิ่งเฉพาะนั้นก็ยังอยู่ในภาวะแฝง เช่น สสารที่มีแบบของไม้ไผ่เล็ก ๆ เรียกว่าหน่อไม้ ซึ่งเป็นภาวะจริง แต่หน่อไม้นั้นจัดเป็นภาวะแฝงของไม้ไผ่ใหญ่ ลูกน้ำเป็นภาวะแฝงของยุง เมื่อใดลูกน้ำรับแบบของยุง เมื่อนั้นถือว่า มันมีภาวะจริง สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงโดยที่ภาวะจริงเข้าแทนที่ภาวะแฝงในสิ่งเฉพาะนั้น สสารคอยรองรับแบบต่าง ๆ

^{๑๔} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า. ๒๕๔.

ที่เวียนกันมาประทับเป็นคุณสมบัติของสิ่งเฉพาะ เช่น ใบไม้รับแบบความเขียว แบบความเหลือง และแบบความเทาตามลำดับ^{๑๕}

(๓) ความเป็นสาเหตุ

อริสโตเติลมีทัศนะว่าการที่สรรพสิ่งเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงเป็นเพราะเหตุ

๔ ประการคือ

๑. วัสดุเหตุ (Material Cause) ได้แก่ สสาร
๒. รูปเหตุ (Formal Cause) ได้แก่ แบบ
๓. สัมฤทธิ์เหตุ (Efficient Cause) ได้แก่ ผู้กระทำการ
๔. อันตเหตุ (Final Cause) ได้แก่ จุดมุ่งหมาย

ยกตัวอย่างเช่น การสร้างบ้านแต่ละหลังให้สำเร็จก็ต้องอาศัยเหตุทั้งสี่ประการ กล่าวคือ ต้องมีวัสดุก่อสร้าง เช่น อิฐ ปูน ไม้ เป็นวัสดุเหตุ มีแบบแปลน เช่นทรงไทยที่สถาปนิกเขียนไว้เป็นรูปเหตุ มีนายช่างเป็นสัมฤทธิ์เหตุ และมีจุดมุ่งหมายของการก่อสร้างคือ การอยู่อาศัยและความสะดวกสบายเป็นอันตเหตุ

อริสโตเติลกล่าวว่า โดยสรุป เหตุมีสองประการเท่านั้น คือ (๑) วัสดุเหตุหรือสสาร และ (๒) รูปเหตุคือแบบ ทั้งนี้เพราะแบบจะอยู่ในใจของผู้กระทำการ และเป็นจุดหมายปลายทางของการกระทำหรือความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติ

แบบเป็นจุดหมายปลายทางที่ดึงดูดให้สิ่งต่าง ๆ เคลื่อนไปหา เพราะแบบของมะม่วงในเมล็ดมะม่วงกำหนดให้เมล็ดเติบโตไปเป็นพืชอย่างอื่นไม่ได้นอกจากมะม่วง โดยนัยนี้แบบจึงควบคุมสสาร แต่ในขณะเดียวกัน สสารก็ต่อต้านการควบคุมของแบบ เหตุนั้น บางครั้งแบบก็ไม่อาจปรากฏตัวเต็มที่ ดังกรณีของคนพิการที่เกิดจากการที่แบบของคนถูกสสารขัดขวางไว้ ความไม่สมบูรณ์ในโลกเกิดจากการที่สสารต่อต้านแบบนั่นเอง^{๑๖}

๒) เทววิทยา (Theology)

อริสโตเติลเสนอว่า พระเจ้าเป็นสาเหตุแรกสุดของการเคลื่อนไหว พระเจ้าคือผู้ทำให้สรรพสิ่งเคลื่อนไหวโดยที่ตนเองไม่เคลื่อนไหว (Unmoved Mover) โดยให้เหตุผลสนับสนุนไว้ ๕ ขั้นดังนี้

๑. จักรวาลเคลื่อนไหวเป็นรูปวงกลมตลอดเวลา

^{๑๕} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๕๔.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

๒. สรรพสิ่งในจักรวาลเคลื่อนไหวก็เพราะมีเหตุภายนอกมากระทำให้เคลื่อนไหว

๓. การสาวหาเหตุของเหตุต้องไปจบที่ปฐมเหตุมิฉะนั้นก็จะเห็นการสาวหาเหตุย้อนกลับไม่รู้จบ

๔. การสาวหาเหตุย้อนกลับไม่รู้จบเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้

๕. ดังนั้น จึงต้องมีเหตุแรกสุดหรือปฐมเหตุแห่งการเคลื่อนไหวของจักรวาล ปฐมเหตุนี้คือพระเจ้าผู้ทำให้สรรพสิ่งเคลื่อนไหวโดยที่ตนเองไม่เคลื่อนไหว

ในปรัชญาของอริสโตเติลคำว่า การเคลื่อนไหว หมายถึงการเปลี่ยนแปลงทุกประการไม่ว่าในเชิงปริมาณคุณภาพหรือการเปลี่ยนสถานที่ เนื่องจากพระเจ้าไม่ทรงเคลื่อนไหว เหตุนี้พระเจ้าจึงไม่เปลี่ยนแปลง ดังที่อริสโตเติลกล่าวว่า “พระเจ้าทรงเป็นภาวะที่ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ ทรงมีชีวิตต่อเนื่องเป็นนิรันดร์ นั่นคือพระเจ้า” พระเจ้าไม่ทรงเปลี่ยนแปลงเพราะพระองค์เป็นแบบบริสุทธิ์ไม่เจือปนกับสสาร อริสโตเติลเรียกพระเจ้าว่า ภาวะที่เป็นเอง (being qua being) หรือพระสมัญ

กิจกรรมของพระเจ้าคือการคิด ตามปกติการคิดของคนทั่วไปจะเปลี่ยนแปลงไปตามเรื่องที่เกิดขึ้น แต่การคิดไม่ทำให้พระเจ้าเปลี่ยนแปลงเพราะเหตุผล ๒ ประการ คือ

๑. พระเจ้าเป็นแบบบริสุทธิ์ แบบย่อมไม่รู้จักเปลี่ยนแปลง

๒. เรื่องที่พระเจ้าคิดก็คือเรื่องแบบซึ่งไม่รู้จักเปลี่ยนแปลงเหมือนกัน เมื่อพระเจ้าเป็นแบบและทรงคิดถึงแบบ นั่นคือพระเจ้าคิดถึงตัวเอง เหตุนี้อริสโตเติลจึงสรุปว่า “พระเจ้าทรงคิดถึงตัวเอง ดังนั้นความคิดของพระองค์จึงเป็นความคิดถึงความคิด”^{๑๗}

๒. ทศนะว่าด้วยจิตหรือวิญญาณ

อริสโตเติล ถือว่า วิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่จริง เป็นเนื้อสารทางจิต แต่เป็นเพียงรูปแบบที่จัดระบบร่างกาย วิญญาณทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

๑. หน้าที่ระดับต่ำ ได้แก่ การรับรู้ การจำ การจินตนาการ และการจงใจ ซึ่งมีการสูญสลายไปเมื่อร่างกายแตกดับ

๒. หน้าที่ระดับสูง ได้แก่ การคิดหาเหตุผล เป็นอมตะ ไม่สูญสลาย นอกจากนั้นอริสโตเติล ยังได้แบ่งวิญญาณของสิ่งมีชีวิตออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) วิญญาณของพืช ซึ่งมีวิญญาณหรือกายวิญญาณ (Vegetative or appetitive soul) มีความต้องการพลัง ต้องการอาหาร การเจริญเติบโต และการขยายพันธุ์ เป็นวิญญาณระดับต่ำสุด

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖.

๒) วิญญาณของสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งมีผัสสวิญญาณ หรือจิตวิญญาณ หรือวิญญาณสัตว์ (Sensitive or spirited soul) มีความต้องการพลัง ต้องการอาหาร การเจริญเติบโต และการขยายพันธุ์ เช่นเดียวกับพืช

๓) วิญญาณของมนุษย์ ซึ่งมีมนัสวิญญาณ หรือ พุทธิวิญญาณ หรือวิญญาณของมนุษย์ (Intellective soul) มนุษย์ประกอบด้วยวิญญาณที่พิเศษ นอกจากจะประกอบด้วยวิญญาณของพืชและสัตว์แล้ว ยังมีปัญญาคิดเหตุผลอีกด้วย มนุษย์จึงแตกต่างจากสัตว์ตรงที่มีเหตุผลและรู้จักคิด

อริสโตเติล เห็นว่า ความจริงแท้ของสรรพสิ่งก็คือภาวะ ซึ่งก็คือแบบหรือมโนคติของเพลโตนั่นเอง อริสโตเติล เห็นว่าแบบ เป็นสาระหรือสาระของสรรพสิ่ง แบบมีอยู่จริง^{๑๘} สสารและรูปของสสารเป็นความจริง และทั้งสองนี้จะแยกออกจากกันไม่ได้ และในประเด็นเกี่ยวกับทัศนะว่าด้วยจิตหรือวิญญาณของอริสโตเติลนั้นมีเนื้อหามากและถือว่าเป็นหลักของนักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ผู้วิจัยจะได้นำทัศนะของอริสโตเติลในประเด็นที่เกี่ยวกับจิต ไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติของจิต เจตจำนงเสรีของจิต หรือความเป็นอมตภาพของจิต ในข้อหวัชงหน้าสืบไป

๓.๓.๒ จิตนิยมของเบิร์กเลย์

ยอร์จ เบิร์กเลย์ (George Berkley พ.ศ. ๒๒๒๘ - ๒๒๙๖) เป็นนักปรัชญาชาวไอริช เกิดที่เมือง Ireland แต่เป็นเชื้อสายอังกฤษ เขายอมรับว่า คุณสมบัติของวัตถุภายนอกโลก หรือประสบการณ์ต่าง ๆ นั้น ขึ้นอยู่กับจิตของผู้รับรู้ สิ่งที่เราอยู่ในขณะนี้และทุกอย่างที่จะรู้ต่อไปภายหน้าก็คือสภาวะจิตของเรานั้นเอง ซึ่งใช้คำว่า “ความคิด” หรือ “จินตภาพ” (Ideas)^{๑๙}

๑. ทัศนะว่าด้วยจิตหรือวิญญาณ

ยอร์จ เบิร์กเลย์ นักปรัชญาประสบการณ์นิยม มีความเห็นว่า ความจริงแท้มีแต่จิตและมโนภาพที่เป็นสัญญาณในความสำนึกของจิตเท่านั้น นอกจากจิตและมโนภาพแล้ว สิ่งอื่นนอกเหนือจากนี้ไม่มีอยู่จริง วัตถุสิ่งของอื่น ๆ ทั้งหมด ถึงจะมีอยู่จริง แต่ก็ได้มีอยู่จริงด้วยตัวของมันเอง มันเป็นมโนภาพแทนวัตถุจริง ท่านกล่าวว่า สิ่งต่าง ๆ นั้นมีอยู่จริง แต่มีอยู่เป็นมโนภาพหาได้มีอยู่โดยตัวเองไม่ นั่นคือ ภาพที่เกิดขึ้นในใจแทนวัตถุจริง วัตถุภายนอก เบิร์กเลย์เองก็ไม่ได้ปฏิเสธว่าไม่มีอยู่ มันมีอยู่จริง เมื่อประสาทสัมผัสของเราไปสัมผัสกับมัน ส่งการสัมผัสนั้นไปที่จิต จิตนั้นก็จะแปรการ

^{๑๘} พระธรรมโกศาจารย์, (ประยูร ธมฺมจิตโต) ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๒.

^{๑๙} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๗๘.

สัมผัสนั้นเป็นภาพโดยการตั้งใจของพระเจ้า จึงกลายเป็นมโนภาพ และมโนภาพนี้เป็นภาพแทนของจริงที่เกิดขึ้นในใจ ดังนั้นความจริงแท้มันจึงมีเพียงจิตมโนภาพที่สัจฐานหรือประจักษ์ด้วยจิตเท่านั้น^{๒๐}

เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว ความคิดเชิงปรัชญาของเบิร์กเลย์เกี่ยวกับจิตและวัตถุนั้น จิตเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าวัตถุ วัตถุทั้งปวงขึ้นอยู่กับจิตสากล จิตสากลหรือพระเจ้าเป็นผู้ถ่ายทอดมโนภาพสสารทั้งหลายคือมโนภาพของพระองค์ วิญญาณของมนุษย์ทั้งหลายเป็นจิตที่ถูกสร้าง และเพราะเป็นจิตที่ถูกสร้างนี้เอง จึงได้รับมโนภาพที่ถ่ายทอดมาจากพระเจ้า สสารวัตถุทั้งหมดจึงเป็นเพียงมโนภาพของพระเจ้าและไม่มีสสารวัตถุอันไหนจะอยู่นอกเหนือจากจิตของพระองค์ ดังนั้น สสารทั้งหมดจึงขึ้นอยู่กับจิต การมีอยู่ของสสารจึงเท่ากับสัมผัสได้ คือสัมผัสได้ด้วยจิตนั่นเอง^{๒๑}

๒. ทศนะว่าด้วยความรู้จริงแท้

เบิร์กเลย์ยอมรับความจริงแท้คือ จิต (Mind) เจตภูต (Spirit) วิญญาณหรือตัวตน (Soul) ว่าเป็นความจริงแท้ (Reality) ส่วนความรู้ที่เกิดขึ้นมานั้น ได้เกิดมาจากมโนภาพทั้งหลาย (Ideas) ที่อาศัยสิ่งจริงแท้เหล่านี้ได้สัมผัสกับวัตถุนอก (Outer materials) แล้วเกิดมโนภาพขึ้น ความรู้เกิดขึ้นจากมโนภาพอีกต่อหนึ่ง ดังนั้นเมื่อดูกระบวนการความคิดของเบิร์กเลย์แล้ว ความคิดทางญาณวิทยาได้สัมพันธ์กับความคิดทางอภิปรัชญา โดยมีอภิปรัชญาเป็นฐานเกิดของความรู้

ความรู้เกิดจาก วัตถุนั้นเป็นความรู้ของมนุษย์ คือสรรพมโนภาพ ความรู้ทั้งหลายที่มีอยู่ของมนุษย์เกิดจากมโนภาพทั้งสิ้น มโนภาพคือภาพซึ่งเกิดขึ้นในความคิด เรารู้โลกภายนอกได้ก็โดยสามารถสร้างมโนภาพแทนสิ่งที่เห็นจากภายนอกนั้น ความรู้ที่มนุษย์มีอยู่เป็นภาพแทนสิ่งที่ประสาทสัมผัสกับสิ่งนั้น ๆ แล้วส่งสิ่งที่สัมผัสนั้นไปที่จิตจิตแปรสภาพนั้นโดยการช่วยเหลือของพระเจ้าจึงเป็นมโนภาพ ความรู้จึงมาจากภาพของจิตหรือใจที่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ได้สัมผัสข้างนอก หากดูความคิดของเบิร์กเลย์ ในเรื่องญาณวิทยาแล้วความรู้มีองค์ประกอบอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. ผู้รู้ คือ จิตหรือวิญญาณซึ่งทำหน้าที่รับรู้สิ่งที่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ไปรับรู้มาจากการสัมผัสกับวัตถุข้างนอก เมื่อสิ่งสัมผัสนั้นถูกส่งมาที่จิต จิตจะแปรสภาพสิ่งนั้นเป็นภาพ ๆ ไปเรียกว่า “มโนภาพ” เพราะเป็นภาพที่เกิดจากจิตหรือมโน

๒. ความรู้ คือ การรู้มโนภาพ ซึ่งเป็นสิ่งแทนวัตถุภายนอกที่ผัสสะได้ไปสัมผัสมา แล้วจิตแปรให้เป็นภาพโดยการตั้งใจของพระเจ้า ภาพที่เกิดจากจิตนี้เองเรียกว่า ความรู้ คือรู้ภาพของจิตแทนวัตถุข้างนอก

^{๒๐} ประยงค์ แสนบุราณ, ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรีนติ้ง เฮาส์, ๒๕๔๘), หน้า ๓๘-๓๙.

^{๒๑} ประยงค์ แสนบุราณ, ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่, หน้า ๔๑.

๓. สิ่งที่ถูกรู้ คือ วัตถุที่ประสาทสัมผัสได้ไปสัมผัสกับมัน เมื่อถูกสัมผัสจากประสาทสัมผัสแล้วจะถูกส่งไปที่จิต จิตจะแปรวัตถุนั้นเป็นภาพแทนวัตถุนั้น ดังนั้นสิ่งที่ถูกรู้ก็คือภาพแทนวัตถุนั้น ๆ^{๒๒}

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า เบิร์กเลย์ เป็นนักปรัชญาประสบการณ์นิยม แต่เขาก็ยอมรับว่า ความคิดหรือจินตภาพ ซึ่งเกิดจากจิตก็เป็นความจริงด้วยเช่นเดียวกัน จึงเป็นเหตุให้เขาถูกเรียกว่า “นักปรัชญาจิตนิยม” เขาเชื่อว่าวัตถุทั้งหลายพร้อมทั้งคุณสมบัติทุกอย่างของมัน ไม่ว่าจะเป็นปฐมภูมิและพฤกษณมิล้วนขึ้นอยู่กับการรับรู้ของจิต วัตถุจึงไม่ได้มีความเป็นจริงในตัวเอง เป็นแต่เพียงความคิดของจิตมนุษย์เท่านั้น นั่นหมายถึงว่าแก่นแท้ของวัตถุ คือการถูกรู้ด้วยจิต บางครั้งแนวความคิดของเบิร์กเลย์อาจถูกเรียกว่า “อสสารนิยม” (Immaterialism) คือ ทุกสิ่งที่เรารับรู้ได้เป็นเพียงความคิดอันหนึ่ง เพราะความคิดต่าง ๆ เป็นเรื่องของจิตทั้งนั้น อาจกล่าวได้ว่า เบิร์กเลย์เน้นหลักของจิตหรือการรับรู้ในวัตถุภายนอก สิ่งที่ทำให้คนเรารับรู้วัตถุภายนอกได้ก็คือจิต ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ที่จิตหรือแนวความคิดเกี่ยวกับวัตถุนั้น ๆ เขาปฏิเสธความมีอยู่ของสสาร เน้นเฉพาะจิต หรือความคิดเกี่ยวกับวัตถุนั้น ๆ เท่านั้น เขาเรียกปรัชญาของตนเองว่า “จิตนิยมแบบอัตนัย” (Subjective Idealism) เน้นหลักของความคิดที่เป็นนามธรรม ความคิดนี้แหละที่เขาเรียกว่าประสบการณ์ อย่างประสบการณ์การเห็นก็ใช้คำว่า ความคิดที่เป็นความเห็น

๓.๓.๓ จิตนิยมของเฮเกลและคานท์

ยอร์จ วิลเฮลม ฟรีดริช เฮเกล (Georg Wilhelm Friedrich Hegel: ๑๗๗๐ – ๑๘๓๑) นักปรัชญาจิตนิยมชาวเยอรมัน^{๒๓} เขาเชื่อว่า เอกภพทุกอย่างที่ปรากฏอยู่ในโลกแห่งประสบการณ์นั้น เป็นเพียงมายา แต่มายาไม่ถือว่าไร้ประโยชน์ เพราะมายนั่นจะต้องมีการสัมพันธ์กันไปในเอกภพสัมพันธ์ สิ่งที่มีชีวิต มีการเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการไปเรื่อย ๆ ทุกอย่างที่เป็นจริงนั้น จะต้องมีการเคลื่อนไหวและรู้จักพัฒนา และทุกส่วนนั้นจะต้องสัมพันธ์กันทั้งหมด การเข้าถึงความจริงจะต้องอาศัยหลักทางตรรกวิทยา “ความแท้จริงอันติมะ” คือ ความมีอยู่บริสุทธิ์ มีลักษณะที่คิดถึงได้ มีลักษณะอันยืนยันได้ ความแท้จริงในเรื่องนี้จึงสามารถแยกออกได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑. ความแท้จริงอันติมะเป็นหนึ่งอย่างสมบูรณ์ (Absolute One) กล่าวคือ ไม่ว่าความจริงแท้จริงอันติมะจะมีธรรมชาติอันแน่นอนอย่างไรก็ตาม อย่างน้อยที่สุดมันจะต้องเป็นสิ่งเดียวกับตัวเอง กล่าวคือ จะเปลี่ยนแปลงไปจนเป็นอื่นนั้นไม่ได้ เพราะจะไม่ใช้ความแท้จริง เช่น ทรงกลมก็ต้องเป็นทรงกลม สสารต้องเป็นสสาร ตัวฉันต้องเป็นตัวฉัน จะเป็นอื่นไปไม่ได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ถ้ากลมย่อมไม่เป็นเหลี่ยม ถ้าดีย่อมจะไม่ชั่ว ถ้าเป็นสสารย่อมไม่ใช่เจตภูต เป็นต้น

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕-๓๖.

^{๒๓} บุญมี แท่นแก้ว, ปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๓.

๒. ความแท้จริงอันติมะเป็นเจตภูต (Spirit) หรือเป็นบุคคล (Person) ความแท้จริงประเภทนี้มีอยู่ทุกหนทุกแห่งในธรรมชาติของจิตเนื่องจากเป็นเหตุผลสากล แต่ไม่มีความรู้สึกเมื่ออยู่ในธรรมชาติ และมีความรู้สึกได้ในจิตมีขอบเขตจำกัด ความแท้จริงเช่นนี้จะมีปรากฏมากในสสารและจิตจนสามารถทำให้จิตมนุษย์มีความรู้สึกสัมผัสได้ เฮเกลกล่าวว่า “ความแท้จริง เป็นสิ่งสากลซึ่งจะออกมาจากตัวเอง มีคุณสมบัติเฉพาะตัวซึ่งอาจจะมีเอกภาพที่ล้าลึกและเทียบเคียงกับตัวเองได้ดีที่สุด สิ่งที่เป็นความจริงจึงต้องอาศัยเหตุผล สิ่งที่มีเหตุผลจึงต้องเป็นจริง”^{๒๔}

ความแท้จริงมีเพียงจิตดวงเดียว เรียกว่า สิ่งสัมบูรณ์ (The Absolute) เพราะเป็นต้นตอหรือต้นกำเนิดแห่งจิตทั้งปวง ลักษณะของจิตคือหยุดนิ่งไม่ได้ จะต้องมีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ถ้าไม่เช่นนั้น จิตจะไม่มีตัวตน ไม่เรียกว่า จิต การเคลื่อนที่ของจิตนั้นเป็นการพัฒนาแบบปฏิพัฒนาการ (Dialectic) แบ่งออกเป็น ๓ ระยะ คือ

๑. จิตดั้งเดิม เป็นจิตที่บริสุทธิ์ (Thesis)
๒. จิตขัดแย้ง ซึ่งแสดงตัวออกมาเป็นสสาร (Anti – Thesis)
๓. จิตสังเคราะห์ เป็นสสารสำนึกตัวเองว่าเป็นจิต (Synthesis)^{๒๕}

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า สิ่งสัมบูรณ์ (The Absolute) ในทัศนะของเฮเกล มีภาวะอย่างปรมาตมหรือวิญญาณสากลของพราหมณ์ เพราะเขาถือว่า สิ่งสัมบูรณ์นั้น เป็นภาวะที่อยู่อย่างบริสุทธิ์ ในอาณาจักรแห่งความคิดบริสุทธิ์ โดยที่เขาถือว่าสรรพสิ่งทุกอย่าง ล้วนแล้วแต่เกิดจากจิต จิตทำหน้าที่รวบรวมเอาสรรพสิ่งและสรรพปรากฏการณ์ เหมือนดังฟิล์มภาพยนตร์ที่เก็บภาพต่าง ๆ เอาไว้ จิตก็ทำหน้าที่อย่างนี้เรียกว่า “จิตสัมบูรณ์” ดังนั้น สิ่งสัมบูรณ์ในแนวความคิดของเฮเกลก็คือจิตนั่นเองจิตหรือวิญญาณเป็นอนันตตะ คือไม่จำกัด แต่ที่มีอยู่ในโลกไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะอาศัยอยู่ในร่างกายที่ถูกจำกัด วิญญาณจะทำหน้าที่สมบูรณ์ก็ต่อเมื่อตายไปแล้วเราสามารถสรุปแนวคิดของเฮเกลได้ดังนี้

๑. ความคิด เป็นพื้นฐานของสรรพสิ่ง เพราะสิ่งทั้งหลายเกิดมาจากจิตดวงเดียว
๒. ปรากฏการณ์ทั้งหลายอาศัยจิต หรือเหตุผลชั้นสูง จิตเป็นตัวเปลี่ยนแปลงธรรมชาติ
๓. การทำงานของจิต อาศัยความคิด

อิมมานูเอล คานต์ (Immanuel Kant ค.ศ. ๑๗๒๔-๑๘๐๔) นักปรัชญาเยอรมัน เกิดในตระกูลที่ศรัทธาเลื่อมใสศาสนาคริสต์ นิกายภักดีนิยม และเป็นนิกายที่เรียกร้องให้คนศรัทธาปฏิบัติตามคำสอนของพระเยซูอย่างเคร่งครัด บิดาของท่านเป็นช่างทำเข็มขัด ความคิดในทางอภิปรัชญา ดูเหมือนว่าคานต์ ปฏิเสธในเรื่องนี้ แต่ถ้าดูความคิดทางศาสนาและจริยศาสตร์ของคานต์ ก็ชวนให้คิด

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔.

^{๒๕} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๑๑๖.

อีกว่า คานต์ยอมรับในเรื่องอภิปราย เพียงแต่ทัศนะในเรื่องนี้แตกต่างไปจากคนอื่น เช่น เรื่องพระเจ้า เป็นต้น คำว่า พระเจ้า ของท่าน หมายถึง สัต หรือ Being เป็นเพียงสภาวะเท่านั้น คานต์ไม่ได้มองความเป็นอยู่ของพระเจ้าเป็นอย่างอื่น นอกจากพระองค์เป็นผู้มีบทบาทในการดำเนินการทางจริยธรรมเท่านั้น บทบาทของพระเจ้านอกเหนือจากนี้ไม่มี เหตุผลที่ท่านคัดค้านมีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ต้องการคัดค้านวิมตินิยมของฮูมผู้มีความคิดว่า เราไม่สามารถมีความรู้ก่อนประสบการณ์ในคณิตศาสตร์และวิทยาศาสตร์ได้

๒. ต้องการคัดค้านไลบ์นิซผู้มีความคิดว่า เราไม่สามารถมีความรู้เหนือเหตุผลในทางอภิปราย เพราะอภิปรายที่ให้ความรู้ทางประสาทสัมผัสเป็นเรื่องจอมปลอม

เพราะความรู้ทั้งสองล้วนต้องผ่านกลไกของมโนทัศน์นั้น ไม่สามารถจะให้ความรู้ที่เป็นความจริงภายนอกแก่เราได้ เป็นเพียงความรู้เท่าที่ปรากฏแก่มนัสเท่านั้น แต่การปฏิเสธของท่านก็ไม่ได้ปฏิเสธแบบสิ้นเชิง มีเหตุผลหลายประเด็นที่ท่านยอมรับเรื่องอภิปราย เช่น ทฤษฎีความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุผลปฏิบัติ ความรู้สูงสุดในรูปของเจตจำนงซึ่งเป็นปรัชญาจริยะ โลกทางจิตซึ่งตั้งอยู่บนกฎคือศีลธรรม เป็นต้น ประเด็นเหล่านี้ล้วนแต่บ่งชี้ว่าท่านมีความคิดเรื่องอภิปราย^{๒๖}

เหตุผลนิยม: การที่คนจะเกิดเหตุผลปฏิบัติขึ้น ก็เพราะเขาเข้าใจสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อเข้าใจแล้ว เหตุผลปฏิบัติจะสั่งให้เขาทำทันที ไม่ทำก็ไม่ได้ ถ้าไม่ทำจะเกิดความรู้สึกอึดอัด คานต์พูดว่า “เรารู้สิ่งเหนือธรรมชาติได้โดยเหตุผลปฏิบัติ เหตุผลปฏิบัติของใครเข้าไม่ถึงเขาผู้นั้นก็ไม่เชื่อ ไม่มีศรัทธา ใครเข้าถึงเพียงเล็กน้อยก็มีศรัทธาเพียงเล็กน้อย ใครเข้าถึงมากก็มีศรัทธามาก ” สิ่งเหนือธรรมชาติก็คือพระเจ้า

ปัญหาจริยธรรม: คานต์พูดว่า พระเจ้าคือศูนย์กลางทางจริยธรรม พระองค์ทรงเป็นผู้ตัดสินพร้อมทั้งให้คุณและโทษทางการประพฤติของคนในโลกมนุษย์ เหตุผลอีกประการหนึ่งคือการยอมรับว่ามีพระเจ้า “พระเจ้าทรงมีอยู่ ข้อสมมติแต่เดิมที่ว่ามีความดีงามอันสูงสุดก็ย่อมแยกไม่ออกจากความสำนึกในหน้าที่ คือ มีความจำเป็นทางจริยธรรมที่จะต้องยึดถือในความมีอยู่ของพระเจ้า”

ความเป็นจริงในตัวเอง: มันมีอยู่จริง สิ่งนั้นก็ คือ สิ่งทั้งหลายในตัวเอง มันคือความเป็นจริงภายนอก ถึงเราจะไม่สามารถรับรู้มันได้ว่ามีรูปลักษณะอย่างไร สีอะไร กลิ่นอะไร ในแต่ละความเป็นจริงภายนอกนั้น ความจริงเท่าที่ปรากฏแก่มนัสของเรา เป็นตัวชี้ให้รู้ว่าความเป็นจริงภายนอกมีอยู่ เพราะถ้าไม่มีความเป็นจริงภายนอกเป็นมูลบท ความเป็นจริงเท่าที่ปรากฏแก่มนัสของ

^{๒๖} ประยงค์ แสนบุราณ, ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่, หน้า ๙๒.

เราก็มีไม่ได้ ที่มีได้ก็เพราะมีความเป็นจริงภายนอก ดังนั้น ความเป็นจริงภายนอก จึงถือว่าเป็นความจริงแท้ กล่าวโดยสรุปอภิปรัชญาของคานต์จึงตั้งอยู่บนหลักญาณวิทยาของท่านเองอย่างสมบูรณ์^{๒๗}

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า คานต์ เป็นตัวแทนของทฤษฎีจิตนิยมปรากฏการณ์ เขาได้แบ่งสิ่งทั้งปวงออกเป็น ๒ อย่าง คือ (๑) สิ่งที่เราปรากฏหรือปรากฏการณ์เราสามารถรู้ได้ด้วยเหตุผลทางทฤษฎีเหตุอ้างอิง และ (๒) สิ่งที่ไม่ปรากฏหรือปรากฏการณ์ หรือสิ่งในตัวเอง เราไม่สามารถรู้ธรรมชาติของมันได้ เราารู้เพียงว่ามันเป็นสิ่งที่มียู่ สิ่งในตัวเองสร้างเพทนาการขึ้นในจิต จิตจัดเพทนาการให้เป็นระบบด้วยการคิดหาเหตุผล ดังนั้น ความรู้ก็คือการที่จิตจัดเพทนาการให้เป็นระบบนั่นเอง^{๒๘}

ทฤษฎีของคานต์ที่จัดเป็นจิตนิยม เพราะเชื่อว่า โลก วิญญาณ และพระผู้เป็นเจ้าเป็นเพียง มโนภาพ หรือความคิดเพทนาการซึ่งเป็นเนื้อหาของความรู้ก็เป็นความคิด และการคิดหาเหตุผลก็เกิด จากจิตและทำหน้าที่ภายในจิต ทฤษฎีของคานต์ที่จัดเป็นปรากฏการณ์นิยม เพราะเชื่อว่าเราได้เพราะปรากฏการณ์ ส่วนอปรากฏการณ์เราไม่สามารถรู้ได้

จิตนิยมสัมบูรณ์

นักจิตนิยมพวกหนึ่ง ซึ่งเป็นสาธุศิษย์ของเฮเกิลต์พรรณนาโลกไว้ว่า เป็นกระบวนการอย่างหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบความคิด และระบบความคิดนี้ เป็นเพียงส่วนประกอบส่วนหนึ่งของหลักการ ที่ครอบคลุมทุกสิ่ง (Comprehensive principle) หรือ หลักการสัมบูรณ์ (Absolute principle) ซึ่ง เป็นพื้นฐานของทุกสิ่งทุกอย่าง มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า ลัทธิที่เรียกว่า จิตนิยมสัมบูรณ์ (Absolute idealism) ซึ่งจะกล่าวต่อไป นี้จะพัฒนามาจากคำพรรณนานั้นนั่นเอง^{๒๙}

จิตนิยมสัมบูรณ์ คืออะไร จิตนิยมสัมบูรณ์ คือ ลัทธิที่ถือว่าความแท้จริงหรือสัจธรรมเป็นระบบประสบการณ์ระบบหนึ่ง คือ รวมเอาสัจธรรมทั้งหมดเข้าไว้เป็นประสบการณ์เอกภาพ ซึ่งมีทั้งที่เชื่อมสัมพันธ์กันและกัน และที่เป็นอิสระต่อกัน ไม่มีสัจธรรมใด ๆ แยกออกไปจากประสบการณ์ ประสบการณ์ทั้งหมดเป็นของใคร ใครหรือสิ่งใดเป็นเจ้าของประสบการณ์เหล่านั้น ประสบการณ์ของมนุษย์มีขอบเขตจำกัด เป็นเพียงบางส่วน ไม่ใช่เป็นมวลรวม หรือเป็นระบบรวม และไม่มีผู้ใดคิดหวังว่า ประสบการณ์ของมนุษย์นี้ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรากฐานชั้นอันติมแห่งสัจธรรม นักจิตนิยมสัมบูรณ์กล่าวว่า ประสบการณ์ของมนุษย์พัฒนาอยู่เรื่อย ๆ เพราะความรู้ของเราเจริญก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ เมื่อประสบการณ์ของมนุษย์เจริญก้าวหน้ากว้างขวางขึ้น ก็จะมีขอบเขตใกล้เคียงกับระบบเบ็ดเสร็จของ ประสบการณ์ที่เป็นสหสัมพันธ์นั้นเข้าไปเรื่อย ๆ แต่จะเท่ากันไม่ได้เพราะระบบเบ็ดเสร็จของประสบการณ์นี้เป็นสัจธรรมสัมบูรณ์ความรู้ของมนุษย์จึงสามารถเข้าไปได้แค่ใกล้เคียงเท่านั้น

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๒-๙๔.

^{๒๘} กิรติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๑๑๖.

^{๒๙} อติศักดิ์ ทองบุญ, อภิปรัชญา, หน้า ๑๑๖.

ไม่สามารถ รู้สัจธรรมนั้นได้ถ้วนทั่ว รู้ได้แต่ภาพปรากฏของสัจธรรมเท่านั้น อันความแตกต่างระหว่าง สัจธรรมกับ ภาพปรากฏนี้เบิร์กเลย์นักจิตนิยมสัมบูรณ์ท่านหนึ่งกล่าวไว้ชัดมาก ขอตามมาเสนอเพื่อ พิจารณาประกอบ เพียงบางส่วน ดังนี้

สัจธรรมเป็นมวลรวมเดียว มีสาระดีเป็นประสบการณ์ในมวลรวมสัจธรรมนี้ไม่มีอะไร ปะปนนอกจากภาพปรากฏ (ของมัน) ภาพปรากฏปลีกย่อยแต่ละอย่างต่างแสดงคุณลักษณะของมวล รวมสัจธรรมให้ปรากฏ แต่เมื่อพิจารณารวม ๆ กัน ภาพปรากฏนั้น ๆ จะหายไป^{๓๐}

ตามคำอธิบายนี้ เห็นได้ชัดว่า จิตนิยมสัมบูรณ์ ถือเอาทฤษฎีเชื่อมร้อยแห่งความสัตย์จริง (A coherence theory of truth) เป็นสาระสำคัญ กล่าวคือ ทฤษฎีนี้ถือว่า การวินิจฉัยอย่างใด อย่างหนึ่ง จะต้องยึดถือเอาประสบการณ์เป็นเกณฑ์ ความถูกต้องของการวินิจฉัยขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ว่า ประสบการณ์ที่ยึดถือเป็นเกณฑ์นั้นเกี่ยวเนื่องอยู่กับประสบการณ์อื่น ๆ หรือไม่ เช่น ข้าพเจ้ายึดถือ ประสบการณ์ที่ข้าพเจ้ามีอยู่ขณะนี้ เป็นเกณฑ์ก็ต้องดูว่า การพิเคราะห์ของข้าพเจ้าเชื่อมร้อยกับการ พิเคราะห์ อื่น ๆ ที่ยึดถือประสบการณ์ที่กว้างกว่าประสบการณ์ของข้าพเจ้าหรือไม่ ถ้าเชื่อมร้อยกัน จึงแสดงว่า การพิเคราะห์ของข้าพเจ้าถูกต้องหรือเป็นจริงมาก แต่จะถูกต้องหรือเป็นจริงมากขึ้นแค่ไหน ต้องพิจารณา ต่อไปว่า ประสบการณ์ชุดนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่กับประสบการณ์ชุดต่าง ๆ ที่กว้างยิ่งขึ้นด้วย และให้เทียบเรื่อย ๆ ขึ้นไป จนถึงระบบเบ็ดเสร็จของประสบการณ์ทั้งมวล ซึ่งเป็นตัวสัจธรรมหรือองค์ สัมบูรณ์ เพราะฉะนั้น ถ้าความรู้ของเราเจริญก้าวหน้าถึงขั้นเป็นอันหนึ่งเดียวกันกับองค์สัมบูรณ์ได้ การพิเคราะห์ของเราก็คงถูกต้องสัมบูรณ์^{๓๑}

๓.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย หรือ วิญญาณกับกาย เป็นปัญหาที่ขบคิดกันมาตั้งแต่ นัก ปรัชญายุคแรก ๆ นักคิดบางคนกล่าวว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกเป็นจิตและสิ่งที่จิตแสดงออกมา สิ่งนั้น เรียกว่า วัตถุ เป็นเพียงสิ่งที่จิตแสดงตัวออกมาเป็นวัตถุจริง ๆ ไม่มีมายาหลอกลวง พวกจิตนิยม โดยมากเมื่อพิจารณาแล้วเหมือนพวกทวินิยมได้ เช่น จิตนิยมเพลโต เพลโตเป็นคนแรกที่ตอบปัญหา จิตกับกาย โดยชี้ให้เห็นว่าจิตสัมพันธ์กับกายในฐานะที่เป็นแบบ (วิญญาณ) ซึ่งประทับลงบนสสารแล้ว ทำให้เกิดมนุษย์ พวกวัตถุนิยมกลับมองเห็นว่า ปัญหาจิตกับกายนั้น เป็นปัญหาสมองกับกายจะถูกกว่า เพราะไม่มีสิ่งที่เรียกว่า จิตที่แตกต่างจากร่างกายจริง ๆ จิตคือสมอง ปัญหาจิตกับกาย คือ ปัญหาว่า สมองสิ่งร่างกายทำงานได้อย่างไร ทุก ๆ อย่างในโลกนี้เนื้อแท้เป็นวัตถุ (ร่างกายก็คือวัตถุอย่างหนึ่ง)

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๓๑} อติศักดิ์ ทองบุญ, อภิปรัชญา, หน้า ๑๑๘.

วัตถุหรือสารเท่านั้นที่มีจริง ความจริงแล้ววัตถุนิยมปฏิเสธปัญหาจิตกับกายเพราะว่าไม่มีจิตอยู่ในฐานะที่แตกต่างจากกาย มีแต่ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสมองกับกาย

ในประเด็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิตนี้ ผู้วิจัยขอนำเสนอทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก สำนักจิตนิยมของกรีกโบราณ คือ เพเลโต และทัศนะของเรอเน เดส์การตส์ นักปรัชญาทวินิยมตะวันตกสมัยใหม่ ซึ่งนักปรัชญาทั้งสองได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายดังกล่าวนี้

๓.๔.๑ ทัศนะของเพเลโต

ตามทัศนะของเพเลโตมีความเชื่อว่า ร่างกายและวิญญาณ ร่างกายเป็นสิ่งที่เทพเจ้าสร้างขึ้นตามความเหมาะสมกับวิญญาณของแต่ละดวง ร่างกายนอกจากจะมีสสารเป็นองค์ประกอบแล้วยังมีองค์ประกอบทางวิญญาณอีก ๒ ระดับ คือ กายวิญญาณและจิตวิญญาณ^{๓๒}

กายวิญญาณ คือ วิญญาณที่ตอบสนองทางกาย เช่น ต้องการปัจจัย ๔ ต้องการพักผ่อน ต้องการหลบหนีภัยอันตราย ต้องการสืบพันธุ์ เป็นต้น เพื่อความอยู่รอดแห่งชีวิตหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง วิญญาณประเภทนี้ก็คือสัญชาตญาณนั่นเอง

จิตวิญญาณ คือ วิญญาณที่ตอบสนองทางจิต เช่น แสดงความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความมุนานะ และความทะเยอทะยาน เป็นต้น

วิญญาณทั้ง ๒ ระดับนี้ เป็นส่วนที่ไม่ใช่เหตุผลและเป็นของร่างกาย จึงไม่เที่ยงต้องสูญสลายตามร่างกายเมื่อตายจาก ส่วนวิญญาณอีกประเภทหนึ่ง คือ เหตุผลวิญญาณ ซึ่งเป็นวิญญาณแท้ไม่สูญสลายไปตามร่างกายและเป็นส่วนสำคัญที่สุดในตัวมนุษย์ วิญญาณประเภทนี้มาจากโลกมโนภาพ ข้อพิสูจน์ในเรื่องนี้คือ คนเราสามารถรู้ถึงความจริงสากลได้โดยการรู้พ้นความจำ เพเลโตได้อ้างถึงเด็กทารกที่ไม่เคยศึกษาวิชาเรขาคณิตมาก่อน และเมื่อถูกถามอย่างเหมาะสมตามลำดับขั้นตอน เด็กน้อยก็สามารถตอบเรขาคณิตได้หรือการที่คนเราประทับใจต่อความงามที่รู้ได้ทางประสาทสัมผัสก็อาจชักนำไปสู่ความประทับใจความงามสากลได้ ก็ในเมื่อความจริงสากลหรือความงามสากลไม่เคยมีอยู่ในโลก เพราะไม่เคยพบเห็นกัน จะมีอยู่ก็แต่ในโลกมโนภาพเท่านั้น ข้อนี้แสดงว่าเหตุผลวิญญาณเคยอยู่ในโลกมโนภาพมาก่อน ส่วนที่ว่าเหตุผลวิญญาณเป็นอมตะนั้น เพเลโตเชื่อว่า เหตุผลวิญญาณไม่มีส่วนประกอบ จึงไม่สามารถแยกออกเป็นส่วน ๆ ได้อีก แล้วจะมีส่วนไหนไว้สำหรับความตายเล่า วิญญาณทำให้ร่างกายมีชีวิต ลำพังแต่ร่างกายหาได้มีชีวิตไม่ ความมีชีวิตแตกต่างกับความไม่มีชีวิตอย่างตรงกันข้าม ก็ในเมื่อวิญญาณเป็นตัวชีวิต แล้ววิญญาณจะสูญสลายไปตามร่างกายทำไมเล่า

^{๓๒} ฟิ้น ดอกบัว, ปวงปรัชญากรีก, หน้า ๑๔๑.

ฉะนั้นจะเห็นว่าเพลโตมองความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับร่างกายไว้ว่า มนุษย์คือวิญญาณที่ใช้ร่างกาย ร่างกายเป็นส่วนหนึ่งของสสารที่มีความเป็นจริง โดยอาศัยความเป็นจริงของร่างกายสากลในโลกแห่งมโนคติ ร่างกายแต่ละร่างจึงมีจุดเริ่มต้น มีจุดจบ มีการเปลี่ยนแปลง เทพประจำโลกช่วยกันปรุงแต่งขึ้นให้เหมาะสมสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ ทั้งนี้โดยปรุงแต่งตามแบบสากลที่มีอยู่ในโลกแห่งมโนคติ วิญญาณถูกโลกสถาปนิกสร้างมาให้เป็นจิตอมตะ วิญญาณแต่ละดวงจึงเป็นจุดเริ่มต้น แต่ไม่มีจุดจบ ดับไม่ได้แต่เปลี่ยนแปลงคุณภาพได้ วิญญาณต้องอาศัยร่างกายเพื่อทำให้ตนเองมีคุณภาพดีขึ้น บริสุทธิ์ขึ้น วิญญาณจึงจุติมาอาศัยอยู่ในร่างกายที่เทพประจำโลกตระเตรียมไว้ให้ วิญญาณจึงมีความสัมพันธ์กับร่างกายในฐานะผู้อาศัยอยู่ในร่างกาย ใช้ร่างกายเป็นเครื่องมือสำหรับจุดมุ่งหมายของตน ในเมื่อร่างกายมีฐานะเป็นเครื่องมือของวิญญาณ ก็ช่วยให้ความสะดวกแก่วิญญาณในหลาย ๆ เรื่อง แต่ในเวลาเดียวกันก็เป็นภาระแก่วิญญาณด้วย เหมือนเครื่องมือโดยทั่วไป เช่น ทำให้วิญญาณรู้สึกอึดอัดที่ไม่ได้ตั้งใจในหลาย ๆ เรื่อง และในบางกรณีร่างกายก็ดึงถ่วงวิญญาณทำให้วิญญาณขาดความคล่องแคล่ว เหมือนคนขับรถได้ประโยชน์จากรถในการเดินทางได้เร็ว แต่ก็สูบบุหรี่ไม่สะดวก กลับไม่ได้ บางครั้งก็ต้องเซ็นรถ เป็นต้น^{๓๓}

๓.๔.๒ ทศนะของเดส์การ์ตส์

เดส์การ์ตส์ได้รับสมญานามว่า เป็นบิดาแห่งปรัชญาสมัยใหม่ที่มีความสนใจปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่เดส์การ์ตส์เห็นว่าสารหรือสิ่งทั้งหลายในเอกภพนี้มีอยู่ ๒ ชนิด ^{๓๔} คือ สิ่งที่เป็นจิตภาพ และสิ่งที่เป็นกายภาพเกิดขึ้นอยู่ในตัวของคนเรา เราเป็นทั้งจิตและกาย เดส์การ์ตส์กล่าวว่า “ข้าพเจ้าเป็นสัตว์คิด (Thinking being) ประสบการณ์ตรงบอกข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าคือจิต การคิดเป็นธรรมชาติของข้าพเจ้า เนื่องจากข้าพเจ้าเป็นสัตว์รู้คิด ข้าพเจ้าจึงไม่สงสัยในเรื่องความมีอยู่ของข้าพเจ้า แต่ข้าพเจ้าพบว่า ข้าพเจ้ามีกายซึ่งจัดเป็นสิ่งที่ทางกายภาพด้วย ภาวะที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงทั้ง ๒ ชนิดนี้ สามารถร่วมกันสร้างเอกภาพ ซึ่งเป็นตัวตนของข้าพเจ้าขึ้นได้อย่างไร การกระทำร่วมกันระหว่างจิตกับกาย ดูจะเป็นไปอย่างเรียบ ๆ ดีแท้ เช่น เมื่อจิตข้าพเจ้าได้รับข่าวไม่ดี หน้าข้าพเจ้าก็พลันซีดเผือดลง เมื่อร่างกายข้าพเจ้าได้รับบาดเจ็บ พลังความคิดของข้าพเจ้าก็สูญเสียไป เหตุการณ์นี้เป็นไปอย่างไรกัน ภาวะชนิดหนึ่งสามารถกระทบภาวะอีกชนิดหนึ่งซึ่งแตกต่างกันโดยสิ้นเชิงได้อย่างไร”^{๓๕}

ตามทศนะนี้ทำให้เข้าใจเหตุผลที่ว่า จิตกับกายต่างกระทบซึ่งกันและกัน ทั้งยังผ่านตัวกลางที่เรียกว่า พิเนียล เป็นต่อมที่มีลักษณะคล้ายผลตันสนอยู่ในสมองทำหน้าที่แลกเปลี่ยนอิทธิพล

^{๓๓} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๘๓.

^{๓๔} อติศักดิ์ ทองบุญ, คู่มืออภิปรัชญา, หน้า ๑๙๐,

^{๓๕} อ้างแล้ว, หน้า ๑๙๐,

กันระหว่างเหตุการณ์ทางจิตภาพกับเหตุการณ์ทางกายภาพ จากปัญหากายกับจิตทำให้เกิดการถกเถียงกันกลายเป็นปัญหาเรื่องความสัมพันธ์จิตกับจิตทำให้นักปรัชญาของโลกตะวันตกได้พากันให้คำตอบต่าง ๆ เช่นนักปรัชญาสำนักสสารนิยม ได้ตอบว่า เมื่อพิจารณาถึงธาตุแท้ของคนแล้วจะพบว่าคนก็คือรูปร่างหรือกายนั่นเอง และกายนี้ก็คือสิ่งที่เกิดจากสสาร แต่ไม่ใช่เกิดได้ง่าย ๆ อย่างเหริยญ กษาปณ์หรือก้อนหิน หากเกิดขึ้นจากการผสมผสานของสารต่าง ๆ อย่างสลับซับซ้อนที่สุด แต่ก็ยังเป็นระเบียบและพร้อมจะทำหน้าที่กันเป็นอย่างดี ทุกส่วนของคนเราที่ทำหน้าที่ของตน อย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องกันมิได้ขาดสูญ เช่น หน้าที่ของสมอง คือ การคิด การรู้สึกสัมผัส (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง) การรู้สึก (สุข ทุกข์ เหนื่อย) และความปรารถนาเป็นต้น ซึ่งเรียกว่า เหตุการณ์ทางจิตภาพ^{๓๖} หน้าที่ของส่วนอื่น เช่น การหมุนเวียนของโลหิต กิจกรรมของสมอง ส่วนมากปรากฏออกมาในลักษณะอย่างคลื่นไฟฟ้าสามารถทราบได้ด้วยการสังเกตการทำงานของสมองว่า สิ่งที่แต่ละคนกำลังคิดอยู่นั้นคืออะไร จากที่กล่าวมามีได้หมายความว่า ทั้งสองจะแตกต่างกันโดยสิ้นเชิงอาจบอกถึงเหตุการณ์ทางจิตภาพได้โดยสังเกตดูเหตุการณ์ทางกายภาพได้ เช่น เด็กไม่สบาย จากการสังเกตทางพฤติกรรมของเด็กที่แสดงออกทางกาย ดังที่เดส์การ์ตส์ได้แยกจิตกับกายเป็นอิสระต่อกันไว้ในหนังสือเมดิเตชัน (Meditation) กล่าวว่า

“ฉันพบแล้วว่า ความคิดเป็นเพียงสิ่งเดียวที่ไม่อาจจะแยกความคิดออกจากฉัน (จิต) ฉันเป็นฉันมีอยู่แน่นอนที่สุด แต่มีอยู่นานเท่าไร ก็ทราบเท่าที่ฉันคิดอยู่ฉันเป็นสิ่งที่อยู่จริง แต่ว่าสิ่งนั้นคืออะไร คือฉันเป็นสิ่งที่คิด เพราะฉะนั้นไม่ใช่การรวบรวมจากอวัยวะต่าง ๆ ที่เรียกว่า ร่างกายมนุษย์”^{๓๗}

จากข้อความนี้ยืนยันถึงความไม่สัมพันธ์ของจิตกับกาย จิตเป็นสารที่ไม่กินที่ คิดได้แล้วอยู่ตามลำพังได้ ส่วนกายก็เป็นสาร เป็นสิ่งที่กินที่ คิดไม่ได้ และอยู่ตามลำพังได้ เขาเห็นว่าสิ่งที่มีอยู่คือสิ่งที่คิดนั่นเอง โดยไม่เกี่ยวกับร่างกายเป็นการแยกกันได้อิสระต่อกัน การแสดงการแยกกันระหว่างกายกับจิตของเดส์การ์ตส์ เขาให้เหตุผลว่า จิตเป็นสิ่งที่เรารู้จักอย่างชัดเจน และกายเป็นสิ่งที่สงสัยได้ เขาได้พูดไว้อย่างชัดเจนในหนังสือเมดิเตชันถึงการที่จิตกับกายสามารถแยกออกจากกัน^{๓๘} ได้ว่า

“เพราะว่าฉันรู้ว่า ทุกสิ่งที่ฉันมีความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้งพระเจ้าสามารถบันดาลให้สิ่งนั้นมีได้ ฉันได้เข้าใจเพียงพอแล้วว่า กายและจิตแยกจากกันอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งจนแน่ใจว่าจิตกับกายแตกต่างกัน และสามารถถูกบันดาลให้ แยกจากกันอย่างน้อยที่สุด โดยพระเจ้าผู้ทรงฤทธาณภาพ

^{๓๖} อติศักดิ์ ทองบุญ, **คู่มืออภิปรัชญา**, หน้า ๑๙๑.

^{๓๗} ประสิทธิ์ ฤกษ์พิศุทธิ์, การตีความความคิดเกี่ยวกับระบบจิต-กาย ของเดส์การ์ตส์, **อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๔๗.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

ทุกประการ และไม่มีอำนาจจะทำให้ฉันตัดสินใจเหล่านี้ให้แตกต่างกันไปจากนี้ เพียงเพราะว่าฉันรู้ว่าฉันมีอยู่จริง และในขณะเดียวกันฉันสังเกตว่า ไม่มีอะไรที่เป็นธรรมชาติของฉัน หรือ สาระัตถะของฉันคือ สิ่งที่คิดและในอีกแง่หนึ่งฉันมีเจตภาพที่กายแตกต่างหากจากฉัน กายเป็นเพียงที่สิ่งกินที่ไม่ใช่สิ่งที่คิดดังนั้น จึงเป็นที่แน่นอนว่า ฉันแตกต่างจากกาย และสามารถมีอยู่โดยปราศจากกาย”

เดส์การ์ตส์ ได้อธิบายต่อไปว่า สิ่งที่เรามีเจตภาพที่ชัดเจนแจ่มแจ้งนั้น พระเจ้าสามารถจะทำให้สิ่งนั้นเป็นไปได้ จากเหตุผลดังกล่าวเราพอที่จะสรุปเหตุผลของเดส์การ์ตส์^{๓๙} ได้ดังนี้

๑. ทุกสิ่งที่เราเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง พระเจ้าสามารถจะทำให้สิ่งนั้นเป็นจริง
๒. เรารับรู้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง ได้ว่า จิตมีอยู่ (สิ่งที่คิด) โดยปราศจากกาย (การกินที่) และเรารับรู้โดยอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งได้ว่า กายอยู่ได้โดยปราศจากจิต
๓. สิ่งสมองสิ่งที่อยู่ได้โดยปราศจากอีกสิ่งหนึ่งได้ สามารถแยกจากกันได้เป็นอิสระต่อกัน
๔. จิตกับกาย เป็นสารที่อยู่ได้ โดยปราศจากอีกฝ่ายหนึ่ง
๕. เพราะฉะนั้น จิตกับกาย แยกจากกันได้อย่างสิ้นเชิง

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายของเดส์การ์ตส์ จิตกับกายเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม ทั้งสองอย่างมีลักษณะที่แตกต่างกัน คือ จิตคิดได้และไม่กินพื้นที่ ส่วนกายคิดไม่ได้แต่กินที่ เมื่อทั้งสองแตกต่างกันอย่างนี้ย่อมที่จะไม่สัมพันธ์กัน แต่ทั้งสองมีปฏิสัมพันธ์กันอยู่ที่สมองเรียกว่าพิเนียล ฉะนั้นสมองเป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับความรู้สึก แต่ไม่ได้เป็นเงื่อนไขเพียงพอที่จะให้เกิดความรู้สึกไปถึงในสมองที่เดส์การ์ตส์พยายามหลีกเลี่ยงที่จะระบุลงไปว่า จุดใดที่เป็นจุดเฉพาะเจาะจงที่จิตทำงานที่สมอง โดยกำหนดเอาจุดต่อพิเนียล โดยเห็นว่าเป็นอวัยวะที่ไม่เป็นคู่ มีเพียงอันเดียวในสมอง จึงน่าจะเป็นจุดที่จิตกับกายพบกันแต่ต่อมาความรู้เรื่องสรีระวิทยา ก้าวหน้าขึ้นจนสามารถยืนยันได้ว่า ต่อพิเนียลไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องความรู้สึก หรือการรับรู้หรือเป็นศูนย์กลางการถ่ายทอดกระแสประสาทอย่างที่เดส์การ์ตส์เข้าใจแต่อย่างใด ดังนั้น ทฤษฎีที่ว่า จิตทำงานที่ต่อพิเนียลมากที่สุดจึงต้องยุติไปแต่ยังคงพูดได้ว่า จิตทำงานที่สมองมากที่สุด โดยไม่ต้องระบุว่าที่จุดโดยจุดหนึ่ง ดังข้อความที่เขากล่าวว่า จิตส่งข่าวไปยังทั่วกายทั้งหมด โดยเฉพาะที่สมอง^{๔๐}

จิตกับกายตามทัศนะของเดส์การ์ตส์ จึงเป็นสิ่งที่ไม่ได้อิงอาศัยกัน เขาแยกความจริงออกเป็น ๒ อย่าง คือ จิต (mind) และวัตถุ (matter) ทั้งสองอย่างเป็นสารที่อิสระต่อกัน เป็นสารที่มีในแง่ของปรัชญา หมายถึง สิ่งที่สามารถดำรงอยู่ได้โดยลำพังตนเองอย่างคงที่ถาวร สาระคือ แก่นแท้ของสิ่งต่าง ๆ คุณสมบัติภายนอกของสิ่งทั้งหลายอาจเปลี่ยนแปลง แต่สารนั้นคงที่ถาวร เดส์การ์ตส์มีทัศนะว่า จิตและวัตถุเป็นสิ่งที่อยู่จริงเป็นอิสระต่อกัน วัตถุภายนอกเป็นสิ่งกินที่ ในขณะที่จิตนั้นมีอยู่

^{๓๙} ประสิทธิ์ ฤกษ์พิศุทธิ์, การตีความความคิดเกี่ยวกับระบบจิต-กาย ของเดส์การ์ตส์, หน้า ๕๑.

^{๔๐} อ้างแล้ว หน้า ๕๑.

ในฐานะที่เป็นสิ่งคิด และไม่กินที่ วัตถุภายนอกจึงเป็นสาเหตุของการรับรู้ของจิต ดังนั้นเมื่อจิตเป็นผู้รับรู้สิ่งภายนอกโลกแห่งวัตถุจึงมีอยู่และแยกออกจากจิตของเรา

๓.๔.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย เป็นเรื่องที่น่าสนใจของผู้ศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้กันมาก เมื่อหลายคนคิดค้น ก็ย่อมได้คำตอบหลากหลายตามสติปัญญาของแต่ละคนไป และในประเด็นนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายในทัศนะของปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไปแล้วในข้างต้นและเมื่อนำมาวิเคราะห์จะเห็นว่า

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย หรือ วิญญาณกับกาย มนุษย์มีจิตที่ใช้ร่างกาย ร่างกายเป็นส่วนหนึ่งของสสารที่มีความเป็นจริง โดยอาศัยความเป็นจริงของร่างกายสากลในโลกแห่งมนคติ ร่างกายแต่ละร่างจึงมีจุดเริ่มต้น มีจุดจบ มีการเปลี่ยนแปลง เทพประจำโลกช่วยกันปรุงแต่งขึ้นให้เหมาะสมสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ ทั้งนี้โดยปรุงแต่งตามแบบสากลที่มีอยู่ในโลกแห่งมนคติ วิญญาณถูกโลกสถาปนิกสร้างมาให้เป็นจิตอมตะ วิญญาณแต่ละดวงจึงมีจุดเริ่มต้น แต่ไม่มีจุดจบ ดับไม่ได้แต่เปลี่ยนแปลงคุณภาพได้ วิญญาณต้องอาศัยร่างกายเพื่อทำให้ตนเองมีคุณภาพดีขึ้น บริสุทธิ์ขึ้น วิญญาณจึงจุติมาอาศัยอยู่ในร่างกายที่เทพประจำโลกเตรียมไว้ให้ วิญญาณจึงมีความสัมพันธ์กับร่างกายในฐานะผู้อาศัยอยู่ในร่างกาย ใช้ร่างกายเป็นเครื่องมือสำหรับจุดมุ่งหมายของตน ในเมื่อร่างกายมีฐานะเป็นเครื่องมือของวิญญาณ ก็ช่วยให้ความสะดวกแก่วิญญาณในหลาย ๆ เรื่อง แต่ในเวลาเดียวกันก็เป็นภาระแก่วิญญาณด้วย เหมือนเครื่องมือโดยทั่วไป เช่น ทำให้วิญญาณรู้สึกอึดอัดที่ไม่ได้ตั้งใจในหลาย ๆ เรื่อง และในบางกรณี ร่างกายก็ดึงถ่วงวิญญาณทำให้วิญญาณขาดความคล่องแคล่ว เหมือนคนขับรถได้ประโยชน์จากรถในการเดินทางได้เร็ว แต่ก็สูบบุหรี่ไม่สะดวก กลับไม่ได้ บางครั้งก็ต้องเซ็นรถ เป็นต้น

๓.๕ เจตจำนงเสรีของจิต

เจตจำนงเสรีจะยึดเอาเจตจำนงหรือแรงจูงใจที่ก่อให้เกิดการกระทำเป็นเกณฑ์ในการตัดสินจริยธรรม เพราะเชื่อว่า ค่านิยมทางจริยธรรมมีอยู่ตายตัวและเป็นจริง ไม่ขึ้นอยู่กับบุคคล สังคม สภาพแวดล้อม เพราะการกระทำที่ดี ไม่ว่าใครจะทำ จะทำที่ใด เมื่อไรจะต้องดีเสมอ เพราะอยู่ที่เจตนาหรือแรงจูงใจในการกระทำนั้นสำคัญที่สุด เพราะในการกระทำจะทำอะไร สิ่งใด ที่ไหน เราจะต้องมีเจตนาตั้งใจในการกระทำนั้น ถ้าไม่มีเจตนา หรือ ความตั้งใจให้เรากระทำ กล่าวคือไม่อยากจะทำหรือทำสักร่างจะทำ จะไม่มีผลอะไรเกิดขึ้นหรือเกิดก็ไม่สมบูรณ์^{๔๑}

^{๔๑} บุญมี แท่นแก้ว, พุทธปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๔๙-๕๐.

ฉะนั้น เจตนาจึงเป็นบ่อเกิดของการกระทำกรรมต่าง ๆ อันเป็นผลต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลโดยทั่ว ซึ่งเจตนาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ตรงกับ เจตจำนงเสรี ในปรัชญาตะวันตก เจตจำนงเสรี (Free Will) เป็นเรื่องเกี่ยวกับมนุษย์โดยเฉพาะการตัดสินใจในการเลือกกระทำสิ่งต่าง ๆ ของมนุษย์มักจะพบกับลักษณะที่ตรงกันข้ามเสมอ ลักษณะแรกเรารู้สึกว่า เรามีเสรีภาพในการตัดสินใจในการกระทำสิ่งต่าง ๆ ในเหตุการณ์หรือสถานการณ์นั้น ๆ ควรทำอะไร จะมีผลอย่างไรเกิดขึ้นกับการเลือกการกระทำเช่นนั้น เช่นนี้จัดเป็นเจตจำนงเสรี ที่ไม่มีใครมาบังคับเรา ลักษณะที่สอง ในเหตุการณ์บางอย่างเรามักคิดว่า เรามีการตัดสินใจเลือกการกระทำแต่ด้วยความเป็นจริงแล้ว เราได้รับอิทธิพลมาจากสิ่งอื่น โดยที่เราไม่รู้ตัว สำหรับประเด็นเรื่องเจตจำนงเสรีของจิตนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องเจตจำนงเสรีของเพลโตและอริสโตเติล นักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม สมัยกรีกโบราณ ดังต่อไปนี้

๓.๕.๑ ทศณะของเพลโต

วิญญาณแต่ละส่วนมีธาตุแตกต่างกัน และบางทีก็ขัดแย้งอย่างตรงกันข้าม นี่เป็นต้นเหตุแห่งการขัดแย้งที่เกิดในจิตใจของมนุษย์ เหตุผลบอกให้เขาทำอย่างนี้ แต่อารมณ์หรือความต้องการส่วนลึกเรียกร้องให้เขาทำสิ่งที่ขัดกับเหตุผล ความขัดแย้งภายในเช่นนี้เนื่องมาจากเหตุที่ว่า วิญญาณแต่ละส่วนมีสมรรถภาพดังกล่าวนั้นได้แก่^{๔๒}

๑. สมรรถภาพแห่งเหตุผล วิญญาณแห่งเหตุผลมีสมรรถภาพในการใช้เหตุผล จึงทำให้มนุษย์สามารถค้นพบเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิตและเกี่ยวเชยตนเองให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายนั้น เหตุผลเป็นที่มาของมโนธรรมในใจ ซึ่งทำให้มนุษย์ได้ชื่อว่าเป็น สัตว์ประเสริฐ

๒. สมรรถภาพแห่งเจตนารมณ์ วิญญาณแห่งเจตนารมณ์มีสมรรถภาพในการสร้างอารมณ์สะท้อนใจต่าง ๆ เช่น ความโกรธ ความรัก และสร้างอุปนิสัยต่าง ๆ เช่น ความกล้าหาญ ความใฝ่สูง เป็นต้น สมรรถภาพวิญญาณส่วนนี้มีลักษณะเป็นกลาง คือสามารถพาคนเราไปสู่เป้าหมายตามที่เหตุผลชักนำ แต่บางครั้งก็พาออกนอกทางตามคำชักจูงของวิญญาณแห่งความต้องการ

๓. สมรรถภาพแห่งความต้องการ วิญญาณแห่งความต้องการมีอำนาจทำให้เกิดความต้องการ ซึ่งเทียบเท่ากับคำว่าสัญชาตญาณในภาษาปัจจุบัน ดังนั้น ความต้องการอาหาร ความต้องการทางเพศ และความต้องการความเพลิดเพลินทางกายอื่น ๆ เกิดมาจากสมรรถภาพของวิญญาณแห่งความต้องการ อำนาจแห่งความต้องการมักจะเดินสวนทางกับอำนาจแห่งเหตุผล นี่เองคือสาเหตุสำคัญแห่งความขัดแย้งภายในจิตมนุษย์

เมื่อพูดถึงอำนาจและความสำคัญกันแล้ว วิญญาณแห่งเหตุผลมีหน้าที่ชักนำและปกครองวิญญาณอีกสองส่วนที่เหลือ ในบทสนทนาเรื่อง **เพโด** เพลโตได้เปรียบเทียบวิญญาณแห่งเหตุผลว่าเป็นนายสารถิผู้ขับรถม้าไปสู่จุดหมายปลายทางที่ตนต้องการ แต่รถม้าั้นเทียมด้วยม้าสองตัว ตัวหนึ่งเป็น

^{๔๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**, หน้า ๑๘๙.

ม้าฉลาดที่ถูกฝึกไว้อย่างดี แค่ว่าสารถือนอกคำสั่งคำเดียวก็วิ่งไปตามทาง ม้าตัวนี้เปรียบได้กับวิญญาณแห่งเจตนารมณ์ ส่วนม้าอีกตัวหนึ่งเป็นม้าพยศที่ไม่ยอมทำตามคำสั่งของนายสารถี มันเอาแต่ใจตัวเอง ม้าตัวที่สองเปรียบได้กับวิญญาณแห่งความต้องการ ตอนนี้เราจะกลับตาวาดภาพได้แล้วว่า นายสารถีผู้ขับรถม้าที่เทียมด้วยม้าเชื่องและม้าพยศเข้าด้วยกัน จะอยู่ในสภาพที่ทุกข์ทรมานเพียงไร เพโลโต้ตอบว่า เราเองนั่นแหละคือนายสารถีคนนั้น

การที่คนเรามีอุปนิสัยต่างกันเกิดจากเงื่อนไขที่ว่า วิญญาณส่วนไหนมีอำนาจมากที่สุดในตัวเรา อุปนิสัยจะมีแนวโน้มไปตามอำนาจหรือสมรรถภาพของวิญญาณส่วนนั้น ถ้าวิญญาณแห่งเหตุผลมีอำนาจที่สุดในบุคคลใด อุปนิสัยบุคคลนั้นจะออกมาในรูปของการรักความรู้ เขาจะชอบศึกษาคณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ หรือปรัชญา หากคนใดมีวิญญาณแห่งเจตนารมณ์เป็นเจ้าเรือน ผู้นั้นจะชอบการเมือง การทหาร ส่วนวิญญาณแห่งความต้องการของผู้ใดมีเสียงแข็งที่สุด ผู้นั้นจะชอบสะสมความมั่งคั่ง

๓.๕.๒ ทักษะของอริสโตเติล

อริสโตเติลเรียกธรรมชาติภายในวิญญาณของมนุษย์ว่า ความสำนึก และเรียกระดับชั้นต่าง ๆ ของความสำนึกว่า สมรรถภาพ หรือ เจตจำนงเสรี สมรรถภาพแห่งวิญญาณของมนุษย์มีระดับชั้นต่าง ๆ ดังนี้^{๔๓}

๑. การรับรู้ทางประสาทสัมผัส (Sense – perception) วิญญาณที่เป็นแบบของมนุษย์ทำให้มนุษย์มีความสามารถในการรับรู้โลกผ่านกายทวาร ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง ซึ่งทวาร ๕ นี้ รับรู้อารมณ์เฉพาะของตนเอง เช่น ตารับได้เฉพาะภาพเท่านั้น ไม่สามารถได้ยินเสียงแทนหูได้ เป็นต้น อริสโตเติลเชื่อว่า คนเราสามารถมองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รสและรู้สิ่งที่มากระทบผิวหนัง เพราะความสามารถของวิญญาณ

๒. สามัญสำนึก หรือ ผัสสระ่วม (Common sense) หมายถึง จุติรวมของความรู้สึก หรือ การรับรู้ร่วมกันของประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เช่น ขณะที่เรานั่งรถที่กำลังเคลื่อนที่เรารู้ว่ารถเคลื่อนที่ได้ด้วยตาและผิวหนัง เป็นต้น สามัญสำนึกเป็นที่ที่ความรู้สึกแต่ละอย่างมาพบกัน มารวมกัน และจัดตัวเข้าเป็นประสบการณ์หน่วยหนึ่ง สามัญสำนึกทำหน้าที่เปรียบเทียบความเหมือน และความแตกต่างกัน ทำหน้าที่เปลี่ยนสิ่งที่ผสมปนเปกันอย่างยุ่งเหยิงของปรากฏการณ์ให้เป็น ประสบการณ์ที่จำกัด และกลมกลืนกัน สภาวะที่เป็นเกณฑ์บอกว่าเป็นผัสสระ่วม ได้แก่ การเคลื่อนที่, การหยุดนิ่ง, รูปทรง, ขนาดและจำนวน ศูนย์กลางที่คอยทำหน้าที่ควบคุมและประสานงาน จนเกิดผัสสระ่วม คือ หัวใจ^{๔๔}

^{๔๓} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ปรัชญากรีก**, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๖๖ - ๑๖๗.

^{๔๔} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), **ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**, หน้า ๑๗๐.

อริสโตเติลเชื่อว่า สามัญสำนึกอยู่ที่หัวใจซึ่งเป็นที่ตั้งของจิตวิญญาณ อาศัยตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง เป็นพื้นฐาน ผัสสระ่วมนี้ทำให้มนุษย์ สามารถรับรู้ จำได้, จินตนาการได้, สามารถลำดับภาพได้ ทำให้รู้สึกพอใจอยากได้หรือทุกข์ใจและเกลียดชัง^{๔๕}

๓. สมรรถภาพทางจินตนาการ (Faculty of imagination) อำนาจที่ทุกคนมีอยู่ในการสร้างจินตภาพ ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากการทำงานภายในอวัยวะที่ยังรับสัมผัสที่คงมีอยู่ต่อไปหลังจากที่วัตถุหยุดกระทำต่อประสาทสัมผัสนั้นแล้ว อริสโตเติลไม่ได้หมายถึง จินตนาการการสร้างสรรค์ของศิลปิน

๔. ความทรงจำ (Memory) สมรรถภาพในระดับนี้เป็นสิ่งเดียวกับจินตนาการ แต่ความทรงจำเป็นจินตนาการที่รู้ว่าภาพแห่งจินตนาการนั้นเป็นสิ่งที่ลอกแบบของความรู้สึกทางผัสสะในอดีต

๕. การระลึกได้ (Recollection) ความสามารถในการปลุกความทรงจำให้กลับคืนมาได้ ซึ่งปกติความทรงจำจะล่องลอยไปในจิตอย่างไร้จุดหมาย

๖. ความสามารถระดับเหตุผลหรือปัญญา (Faculty of reason) สมรรถภาพในระดับนี้ถือว่าเป็นสมรรถภาพพิเศษของมนุษย์ (Specifically human faculty) เหตุผลหรือปัญญาของมนุษย์เป็นภาวะที่ทำให้มนุษย์รู้สิ่งต่าง ๆ ตามลำดับคือ รู้สิ่งสากล (มโนภาพ) รู้ข้อตัดสิน รู้ข้ออ้าง เหตุผล และสามารถรู้ด้วยอรรถตถิญาณได้ด้วยเมื่อไม่ได้อาศัยร่างกายแล้ว^{๔๖} เหตุผลหรือปัญญาของมนุษย์แบ่งออกเป็น ๒ ระดับคือ^{๔๗}

๑) เหตุผลหลัก ได้แก่ ความสามารถแฝงของจิต กล่าวคือ จิตมีอำนาจในการคิดก่อนที่จะคิดจริง ๆ อุปมาเหมือนแผ่นขี้ผึ้งเรียบ ๆ ที่สามารถรับการเขียนได้ แต่ยังไม่เขียน

๒) เหตุผลตื่น ได้แก่ กิจกรรมที่แท้จริงของความคิด หรือ การลงมือคิดจริง ๆ อุปมาเหมือนแผ่นขี้ผึ้งที่กำลังถูกเขียน

เหตุผลทั้ง ๒ ระดับดังกล่าวนี้ในงานนิพนธ์ชื่อ On the Soul ของอริสโตเติล ท่านใช้คำว่า Passive Mind และ Active Mind^{๔๘} นักคิดรุ่นหลังบางท่านใช้คำว่า Potential Reason และ Actual Reason^{๔๙} บางท่านใช้คำว่า Passive intellect และ Active intellect^{๕๐} แต่เมื่อพิจารณาเนื้อความแล้วท่านหมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ เหตุผลหรือปัญญาของมนุษย์

^{๔๕} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๗๗.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

^{๔๗} Stace, W.T., A Critical History of Greek Philosophy, p. 302.

^{๔๘} Aristotle, On the Soul, 429a- 430a, pp. 661-662.

^{๔๙} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๔๖

^{๕๐} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๗๗.

๓.๕.๓ วิเคราะห์เจตจำนงเสรี

มนุษย์มีเสรีภาพ สามารถกำหนดการกระทำของตนเอง ไม่มีพลังภายนอกมากำหนด แม้จะมีเสรีภาพในขอบเขตจำกัด มนุษย์ก็สามารถใช้เสรีภาพนั้นเป็นวิธีการในการพัฒนาตนเอง และทำวัตถุประสงค์ของตนเองให้สำเร็จ

เจตจำนงเสรี หมายถึง การกำหนดตัวเองของบุคคล บุคคลย่อมเลือกการกระทำบางอย่าง ที่เห็นว่าเป็นความดี และจงใจกระทำเพื่อบรรลุถึงความดีของตัวเองนั้น ทั้งการเลือกและเจตนาของ บุคคลนั้นเกิดขึ้นจากตนเอง ไม่มีสิ่งภายนอกมากำหนด การที่บุคคลกำหนดตัวเองเพื่อบรรลุความดี ของตัวเองนี้เรียกว่าเจตจำนงเสรี^{๕๑}

ดังที่เพลโตซึ่งเชื่อว่า ความดี คือ ความรู้ และมนุษย์สามารถเข้าถึงความดีด้วยเหตุผล เพราะเหตุผลนั้นควบคุมการทำงานของความคิดและการกระทำ เหตุผลเป็นสิ่งที่ทำให้บุคคลฉลาด กล้าหาญที่สำคัญคือเหตุผลทำให้เกิดการปลดปล่อยวิญญาณออกจากความทุกข์ทางร่างกาย เหตุผล ทำให้เป็นผู้มีคุณธรรม ชีวิตที่ประกอบไปด้วยเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่มีสติปัญญา มีความกล้าหาญ รู้จัก ควบคุมตนเองให้ระงับอารมณ์ต่ำ ชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ ดังนั้นเหตุผลจึงเป็นความดี สูงสุดและเป็นจุดหมายปลายทางของชีวิต อย่างไรก็ตาม มนุษย์มักจะกระทำการต่าง ๆ ตามความต้องการพื้นฐานของจิตซึ่งมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. ความต้องการที่จะแสวงหาความรู้และรักษาความรู้ ตามความปรารถนาของจิต ภาคปัญญาหรือเหตุผล

๒. ความต้องการที่จะรับใช้ประเทศชาติ ความปรารถนาของจิตภาคน้ำใจ

๓. ความต้องการที่จะได้ใช้สิ่งต่าง ๆ เพื่อความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิต ตามความปรารถนาของจิตภาคตัณหา

มนุษย์กระทำการต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ตนเองปรารถนา แต่ก็ควรที่จะมีเหตุผลเป็น หลักเพราะเหตุผลจะทำให้รู้จักคุณธรรม ในการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้มนุษย์ดำรงอยู่ ในสังคมอย่างมีความสุข คุณธรรมที่ว่่านี้มี ๔ ประการ คือ

๑. ปัญญา (wisdom) เป็นการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยเหตุผล เหมาะสมกับ สถานการณ์และสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะทำให้รู้จักการคาดการณ์ล่วงหน้า มีความระมัดระวัง มีหลักในการตัดสินใจ และมีความสุขรอบคอบ

๒. ความกล้าหาญ (courage) เป็นการป้องกันชีวิตให้พ้นจากสิ่งยั่วยวนใจ มีความ อดทนความกล้าหาญ นับว่าเป็นสิ่งสำคัญเพราะถ้าขาดซึ่งความกล้าหาญก็จะทำให้บุคคลเป็นทาสของ

^{๕๑} อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, **ปรัชญาเบื้องต้น**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย รามคำแหง, ๒๕๒๕), หน้า ๒๒๒.

สิ่งที่ยั่ววนจิตใจและหลงไปตามกระแส นั้น ๆ ซึ่งเพลโตถือว่าความอดทนเป็นลักษณะภายในของ ความกล้าหาญ ความอดทนเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำพาเราฟันฝ่าอุปสรรคไปสู่ความสำเร็จ นอกจากนี้ ความกล้าหาญยังรวมไปถึงการรักความขยัน การตัดสินใจ ความหวัง ความเชื่อ

๓. ความรู้สึกประมาณ (temperance) เป็นการหลีกเลี่ยงจากสิ่งยั่ววนที่เกิดจาก ประสาทสัมผัสหรือความเพลิดเพลินทางวุฒิปัญญา ด้วยการรู้จักใช้เหตุผลพิจารณาถึงความพอดี ไม่ขาดหรือมากเกินไป ควบคุมการได้มาซึ่งมากเกินไปหรือควบคุมการสูญเสียไม่ให้เกิดขึ้นมากไปกว่า นั้นอีกการประมาณนี้จึงเป็นการระงับจิตใจตนเองและการเสียสละ

๔. ความยุติธรรม (justice) หมายถึง การแบ่งปัน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การทำหน้าที่ ของตนเองโดยไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการกิจการของผู้อื่น รวมถึงการมีความรัก ความซื่อสัตย์ ความ เคารพ การรักษาสัญญา สติปัญญา ซึ่งเพลโตถือว่าความยุติธรรมนั้นได้รวมเอาคุณธรรมทั้งหมดเข้าไว้ ด้วยกัน ซึ่งคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันคือการเข้าใจตนเอง

๓.๖ ความเป็นอมตภาพของจิต

ความเป็นอมตภาพของจิต เป็นทัศนะทางปรัชญาที่สำคัญของนักปรัชญาสำนักจิตนิยม เพราะนักปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกทั้งหมดล้วนมีความเชื่อในความเป็นอมตภาพของวิญญาณ ความเป็นอมตภาพของจิตสัมพันธ์กับเรื่องเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย เมื่อคน ๆ หนึ่งตายลง ชีวิตของ เขาสิ้นสุดเพียงนั้นหรือไม่ หรือปัญหาว่าตายแล้วเกิด หรือว่าตายแล้วสูญ ในประเด็นความเป็นอมตภาพ ของจิตนี้ ผู้วิจัยขอนำเสนอทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกกรีกโบราณ คือ เพลโตและอริสโตเติลได้ แสดงทัศนะไว้แตกต่างกันดังนี้

๓.๖.๑ ทัศนะของเพลโต

เพลโตเชื่อว่าวิญญาณแห่งเหตุผลเป็นอมตะ จึงสามารถอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยกายเนื้อ วิญญาณส่วนนี้มีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจ อาจพูดได้ว่า ต้นกำเนิดของวิญญาณอยู่บนสรวงสวรรค์ พระเจ้าทรงสร้างวิญญาณมนุษย์ขึ้นมาแล้วทรงปล่อยให้วิญญาณนั้นเพลิดพินิจมโนคติอยู่ในโลกแห่ง มโนคติ แต่แล้ววันหนึ่งวิญญาณก็ต้องมีอันจุติมาเกิดในกายเนื้อเป็นมนุษย์บนโลกนี้ สาเหตุที่ทำให้ วิญญาณต้องจุติก็คือเชื้อแห่งความไม่มีเหตุผลได้เกิดขึ้นในวิญญาณทั้งนี้ เพราะวิญญาณถูกสร้างจาก มโนคติและสสาร เมื่อมีเชื้อแห่งสสาร วิญญาณจึงเริ่มขาดเหตุผลและขาดความสมบูรณ์ จนต้องตก จากโลกแห่งมโนคติ เพลโตเขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ในบทสนทนาเรื่อง เฟโด ด้วยสำนวนกวีว่า “ยามที่สมบูรณ์เต็มที่และมีปีกแข็งกล้า วิญญาณจะเหินฟ้าสูงขึ้น แต่คราวสูญเสียความสมบูรณ์ วิญญาณปีกหักจำต้องถลาลงมาตั้งหลักบนพื้นปฐพี ถู้อแผ่นดินเป็นเหย้า และสวมเครื่องแบบชาวดิน และวิญญาณกับร่างกายรวมกันได้รับขนานนามว่า สิ่งมีชีวิตที่เป็นมรรตัย” เมื่อสิ่งสถิตอยู่ในร่างกาย วิญญาณลืมมโนคติที่เคยเพ่งพินิจในกาลก่อน โอกาสที่จะได้กลับโลกแห่งมโนคติเมื่อถึงแก่ความตาย

ร่างกายแตกดับ วิญญาณของคนโง่เขลาจะกลายเป็นผีเฝ้าป่าช้าหรือเข้าสิงอยู่ในร่างสัตว์ต่าง ๆ วิญญาณของนักปรัชญาผู้เข้าถึงมโนคติเท่านั้นจะได้กลับสู่สรวงสวรรค์

คำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของเพลโตได้รับอิทธิพลจากคำสอนของลัทธิออริฟิ (Orphism) ซึ่งแพร่หลายอยู่ในสังคมกรีกสมัยนั้น เพลโตนำมาดัดแปลงให้เข้ากับทฤษฎีของตน แต่อย่างไรก็ตาม การเวียนว่ายตายเกิดจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อวิญญาณเป็นอมตะ คือไม่แตกดับไปพร้อมกับกายเนื้อ เพลโตเห็นว่า วิญญาณเป็นอมตะ จึงมีอยู่เที่ยงแท้เป็นนิรันดร์ ดังนั้น คนเราตายแล้วไม่สูญ ร่างกายดับสลายไป แต่วิญญาณยังคงอยู่ต่อไป ความเห็นของเพลโตจัดอยู่ในประเภทสัสสตทิฐิ^{๕๒} ข้อพิสูจน์เรื่องอมตภาพของวิญญาณ เฉพาะมนัสวิญญาณเท่านั้นที่เป็นอมตะ พิสูจน์ด้วยเหตุผลต่อไปนี้

๑. พิสูจน์โดยอ้างญาณปรัชญา สิ่งเหมือนกันย่อมรู้กัน มนัสวิญญาณรู้มโนคติซึ่งเป็นสิ่งนิรันดร์ จึงควรเป็นอมตะเป็นอย่างน้อย ที่ว่าเป็นอย่างน้อย เนื่องจากวิญญาณมีจุดเริ่มต้นและมีการเปลี่ยนแปลงได้ อย่างน้อยที่สุดก็ไม่ควรที่มีจุดจบ เพื่อให้มีส่วนเหมือนมโนคติอย่างน้อยสักแห่ง

๒. พิสูจน์โดยอ้างองค์ประกอบ มนัสวิญญาณไม่มีส่วนประกอบ แยกออกเป็นส่วน ๆ ไม่ได้ จึงไม่อาจจะสลายตัวได้ นอกจากจะสูญหายไปเลย

๓. พิสูจน์โดยอ้างหลักการชีวิต วิญญาณทำให้ร่างกายมีชีวิต เป็นตัวการของชีวิต ตัวการของชีวิตย่อมตรงกันข้ามกับความตาย ดังนั้น วิญญาณจึงตายไม่ได้ เปรียบเหมือนไฟอันเป็นตัวการความร้อนย่อมจะเย็นไม่ได้ เมื่อตายไม่ได้ก็ดับสูญไม่ได้ เนื่องจากวิญญาณไม่มีส่วนประกอบจึงตายโดยการสลายตัวเหมือนร่างกายไม่ได้

๔. พิสูจน์โดยการอ้างจักรวาลวิทยา วิญญาณเป็นผู้ผลักดันให้ร่างกายหรืออวัยวะเคลื่อนที่และเคลื่อนไหว โดยตัวเองไม่ถูกผลักดัน เพราะไม่ใช่สารจะถูกผลักดันไม่ได้ วิญญาณจึงเป็นตัวการเคลื่อนของร่างกาย ผู้เคลื่อนที่ไม่ถูกเคลื่อนย่อมเป็นความเคลื่อนไหวในตัวเอง จึงไม่อาจจะหยุดการเคลื่อนได้ กิจกรรมเคลื่อนของวิญญาณจึงเป็นกิจกรรมนิรันดร์ วิญญาณจึงต้องเป็นสิ่งนิรันดร์ด้วย

๕. พิสูจน์โดยอ้างศีลธรรม การทำดีหรือทำชั่วไม่ได้รับรางวัลหรือถูกลงโทษอย่างยุติธรรมในโลกนี้ ถ้าแล้วจักรวาลมีระเบียบและมีเหตุผลจริง จำเป็นจะต้องมีโลกหน้าให้วิญญาณได้รับรางวัลหรือถูกลงโทษตามความยุติธรรม^{๕๓}

การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ

๑. วิญญาณมีอยู่ก่อน พิสูจน์โดยอ้างว่ามนุษย์เราสามารถรู้สิ่งสากลได้โดยการรื้อฟื้นความจำ เพลโตยกตัวอย่างเด็กทาสที่ไม่ได้เรียนวิชาเรขาคณิตมาก่อนเลย เมื่อถูกถามอย่างถูก

^{๕๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๑๙๒.

^{๕๓} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๕๖ - ๕๗.

ขั้นตอนจะสามารถรู้ทฤษฎีเรขาคณิตได้เอง นอกจากนั้นความใคร่ต่อสิ่งสวยงามที่มีผัสสะได้ สามารถชักนำไปสู่ความชื่นชมความงามสากล แต่ทว่าความรู้สากลก็ดี ความงามสากลก็ดี ไม่เคยมีผู้พบเห็นในโลกนี้ จึงแสดงว่าวิญญาณของมนุษย์มีความรู้สิ่งสากลและเคยชื่นชมความงามสากลมาก่อนเกิด

๒. สาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด เพลโตรับคำสอนของรหัสลัทธิที่เผยแพร่อยู่ในหมู่ชาวกรีกในสมัยนั้นมาอธิบายว่า เพราะวิญญาณอยากทดลองลิ้มรสความพึงพอใจทางผัสสะทำให้เกิดตัณหาและกิเลสขึ้นในจิตใจ เป็นผลให้เกิดความสัมพันธ์กับร่างกาย ต้องจุติลงเกิดในร่างกายเป็นมนุษย์

๓. จุดหมายของการเวียนว่ายตายเกิด เพลโตอธิบายตามคำสอนของรหัสลัทธิต่อไปว่า จุดหมายของการเกิดในร่างกายเป็นมนุษย์ก็เพื่อการชำระตนให้บริสุทธิ์จากตัณหาและกิเลส เมื่อถึงอายุขัยของร่างกายแล้ว หากวิญญาณใฝ่ยังไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้วจากตัณหาและกิเลส วิญญาณนั้นจะต้องเกิดในร่างกายใหม่เป็นมนุษย์ต่อไปจนกว่าจะตัดใจได้หมดสิ้น จึงจะได้ไปอยู่ในโลกแห่งจิตตามเดิม^{๕๔}

๓.๖.๒ ทศนะของอริสโตเติล

ในบรรดาสมรรถภาพทั้งหมดของอริสโตเติล สมรรถภาพด้านประสาทสัมผัส ผัสสะร่วม และจินตนาการทั้งหมดดับสลายไปพร้อมกับร่างกาย เหตุผลแฝงก็ดับสลายไปด้วยเช่นกัน แต่เหตุผลจริงของวิญญาณเป็นอมตะ ดังที่อริสโตเติลกล่าวว่า

“ในความหมายนี้ วิญญาณสามารถแยกจากร่างกายได้ แตกดับไม่ได้ และไม่รวมกับร่างกาย เมื่อวิญญาณถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไข (ร่างกาย) ปัจจุบัน วิญญาณก็ปรากฏตามที่เป็นจริง และไม่มากไปกว่านั้น วิญญาณที่อยู่ตามลำพังนี้เป็นอมตะและมีอยู่นิรันดร์”^{๕๕}

ข้อความที่ยกมานี้มีผู้ตีความไว้เป็น ๒ นัย คือ เซนต์โฮมัส อไควนัส ตีความว่า เหตุผลจริงในปรัชญาของอริสโตเติลเป็นอันเดียวกันกับวิญญาณอมตะในศาสนาคริสต์ อเล็กซานเดอร์แห่งเมืองอะโพโรดิสส์ตี ตีความว่า เหตุผลจริงเป็นอันเดียวกันกับพระเจ้า ซึ่งแทรกสถิตอยู่ในมนุษย์ทุกคน นักปรัชญามุสลิมชื่อ อะเวอรโรส เห็นด้วยกับการตีความนัยนี้

อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะตีความตามนัยใด ผลก็เท่ากันคือ อริสโตเติลถือว่า วิญญาณแห่งเหตุผลเป็นอมตะ ทศนะนี้ดูเหมือนจะขัดแย้งกับทศนะตอนต้นของอริสโตเติลที่ว่า ร่างกายและ

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗ - ๕๘.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

วิญญาณเป็นเอกภาพที่ไม่แยกจากกัน อริสโตเติลต้องการแสดงทัศนะเอกภาพนี้ในเชิงวิทยาศาสตร์ และอิทธิพลของเพลโตที่มีต่ออริสโตเติลทำให้ฝ่ายหลังต้องพูดถึงอมตภาพของวิญญาณจนได้^{๕๖}

วิญญาณของมนุษย์เป็นอมตะในส่วนหนึ่งที่แบ่งภาพมาจากผู้เคลื่อนไหวแรก วิญญาณส่วนนี้เรียกว่า กัมมันตมโนส (active intellect) กัมมันตมโนสเป็นส่วนหนึ่งของผู้เคลื่อนไหวแรกมาก่อนด้วยเหตุผลใดที่ไม่ปรากฏ เพราะอริสโตเติลไม่ได้ชี้แจงไว้ ผู้เคลื่อนไหวแรกแบ่งภาคจิตมาเป็นแบบร่างกายของมนุษย์ เมื่อเป็นแบบของร่างกายมนุษย์ก็ต้องปรับตัวให้ทำการได้ในมนุษย์ จึงทำการรู้อย่างมนุษย์ด้วยสมรรถภาพที่เรียกว่า กษานตมโนส (passive intellect) กษานตมโนสสามารถคิดด้วยเหตุผลดังได้กล่าวมาข้างต้น เมื่อกัมมันตมโนสออกจากร่างกายไป กษานตมโนสก็สูญหายไปพร้อมกับชีวิตมนุษย์ การทำงานของกัมมันตมโนสและกษานตมโนสรวมกันเรียกว่า มโนสวิญญาณ วิญญาณของมนุษย์นอกจากทำงานในรับมโนสวิญญาณแล้ว ยังทำงานในระดับผัสสวิญญาณและระดับชีววิญญาณด้วย ทุกสมรรถภาพจะสูญหายไปพร้อมกับการดับชีพของมนุษย์ ขณะนั้นแบบสาร์ตัสของมนุษย์จะเปลี่ยนจากแบบมนุษย์เป็นแบบศพ ยังเหลือแต่กัมมันตมโนสเท่านั้นที่เป็นอมตะ ออกจากร่างกายแล้วจะกลับเข้าไปรวมเป็นหนึ่งเดียวกับผู้เคลื่อนไหวแรกตามเดิม อมตภาพของวิญญาณจึงมิใช่เป็นอมตภาพของปัจเจกวิญญาณ แต่เป็นอมตภาพของผู้เคลื่อนไหวแรกซึ่งวิญญาณของมนุษย์แต่ละคนเป็นส่วนหนึ่ง^{๕๗}

วิญญาณ เมื่อมนุษย์สิ้นชีพ ความสามารถด้านประสาทสัมผัส ผัสสระรวม จินตนาการทั้งหมดรวมทั้งเหตุผลแฝง จะดับสลายไปพร้อมกับร่างกาย แต่เหตุผลจริงของวิญญาณเป็นอมตะ^{๕๘} ในความหมายนี้ จิต สามารถแยกจากร่างกายได้ ไม่แตกดับและไม่รวมกับร่างกาย เมื่อจิตถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไขปัจจุบัน จิตจะปรากฏตามที่เป็นจริงและไม่มากไปกว่านั้น จิตที่อยู่ตามลำพังนี้ เป็นอมตะมีอยู่นิรันดร์ และถ้าปราศจากจิตก็ไม่มีอะไรที่จะต้องคิด (ในขณะที่จิตในความหมายนี้ไม่แตกดับ จิตหลักกลับเป็นจิตที่ถูกทำลายได้) ฉะนั้นจะเห็นว่าในความเป็นอมตะและคงอยู่นิรันดร์ของวิญญาณแห่งเหตุผลของมนุษย์ โดยเห็นว่าเหตุผลจริงหรือเหตุผลต้นเป็นอมตะแต่เหตุผลแฝงหรือเหตุผลหลักไม่เป็นอมตะ

๓.๖.๓.วิเคราะห์ความเป็นอมตภาพของจิต

มนุษย์มีความเชื่ออย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอมตะ ไม่ใช่แค่เชื่อเรื่องความตายหรือจุดสิ้นสุดของชีวิตเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกลับลักษณะบุคคลที่ส่งต่อบางอย่างผ่านความทรงจำ ฉะนั้นการกำหนดลักษณะทั่วไปของวิญญาณจึงยึดเอาความเชื่อนั้นเป็นกฎ แต่ก็ยังมีการปฏิเสธว่านั่นเป็นแต่ความฝันเท่านั้น เพราะยังเป็นเรื่องลึกลับที่ไม่สามารถตัดสินได้จากผัสสะ แต่อย่างไรก็ตาม ยังมี

^{๕๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*, หน้า ๒๗๔.

^{๕๗} กীরติ บุญเจือ, *แก่นปรัชญากรีก*, หน้า ๘๓.

^{๕๘} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*, หน้า ๒๔๖.

หลักฐานหนึ่งที่ยืนยันความจริงเรื่องความเป็นอมตะได้ ก็คือ ความคงอยู่ของจิตวิญญาณของบุคคล เช่นเดียวกับกฎแรงดึงดูดที่มีอยู่ในธรรมชาติ เพราะเราสามารถสังเกตได้ว่าจิตวิญญาณนั้นไม่อาจทำลายได้ ไม่เหมือนไม้ที่ถูกไฟเผาให้หายไป ความตายจึงไม่ใช่จุดสิ้นสุดของอัตลักษณ์และความทรงจำของเรา แต่ไม่มีอะไรที่มนุษย์จะยืนยันได้ว่าความเป็นอมตะนั้นเป็นจริง ถ้าหลักฐานยังอ่อนอยู่แบบนี้ เราจึงต้องพิจารณาถึงกรณีการให้เหตุผลเหล่านี้กันดูก่อน คือ

๑. การพิจารณาผ่านความเชื่อ

เป็นการเชื่อมโยงลักษณะบางอย่างในอดีต เพื่อตรวจสอบว่ามีบางอย่างในอดีตจริง ทั้งที่ไม่มีข้อเท็จจริงในปัจจุบันรองรับใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะเราอาจสร้างเหตุผลชุดหนึ่งมารองรับเพื่อยืนยันการส่งต่อความทรงจำที่อยู่ในอดีตและทำให้เห็นกระบวนการต่อเชื่อมไปสู่อนาคตได้ ทำให้วิญญาณที่มีความเชื่อแบบนั้นมุ่งหน้าสู่ความเป็นอมตะ อย่างที่ชาวคริสต์เชื่อในพระเจ้าก็มุ่งมั่นเข้าสู่ความเป็นอมตะในอาณาจักรของพระเจ้า

๒. การพิจารณาเรื่องความหวัง

นักจิตวิทยาแนวประสบการณ์รู้ดีว่าทุกคนมีความปรารถนาที่จะทำให้คนเชื่อความคิดเห็นใดก็ตาม อันดับแรกต้องทำให้ตนเองเชื่อก่อนว่ามีความหวัง ความโยเยและความปรารถนาเสียก่อน เพราะความเป็นอมตะนั้นเป็นไปไม่ได้ในทางปฏิบัติ เราต้องตายก่อนจึงจะรู้ได้ แต่เพราะเรากลัวตายทำให้เราพยายามมองหาแนวคิดอะไรบางอย่างที่เป็นที่พึงจึงทำให้เราต้องเชื่อเรื่องความเป็นอมตะเพื่อจะได้หลุดพ้นไปจากความกังวลใจเหล่านี้

ทั้ง ๒ กรณีนี้ทำให้เราเห็นประเด็นที่กล่าวถึงเรื่องความเป็นอมตะผ่านคำว่า “ความเชื่อ” (Belief) และทุกความเชื่อจะนำไปสู่จุดหมายบางอย่างที่เราต้องการอย่างมีเหตุผล สมมติว่าเราจะขึ้นรถไฟที่หัวลำโพงตอนบ่ายสี่โมงเย็นเพื่อไปหาดใหญ่ เราเชื่อว่าเราจะถึงเมืองนั้นเช้าวันถัดไป เราเชื่ออย่างนั้นเพราะเราเคยไปที่หาดใหญ่มาก่อนหรือเราเคยอ่านเกี่ยวกับหนังสือเดินทางหรือเราอาจรู้จากคนที่เคยอยู่ที่นั่น เรื่องเหล่านั้นจึงสอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่เกิดจากประสบการณ์ของเรา เพราะเราอาจเคยจับเวลาและรู้ว่าถ้าเราเดินทาง ๓๐๐ กิโลเมตรจะต้องใช้เวลาเท่าไร ฉะนั้นเมื่อเรารู้ตารางรถไฟที่หัวลำโพงเราก็รู้ว่าเราจะถึงเมืองนั้นได้เพราะว่าเรามีเหตุผลพอที่จะเชื่ออย่างนั้น

แต่ถ้าเราพูดว่าอาทิตย์หน้าเราจะเดินทางไปเชียงใหม่ที่นี่เราจะสามารถพบข้อเท็จจริงที่เชื่อมการเดินทางของเราไปสู่จุดหมายได้ คือเราจะเริ่มคำนวณทางที่เราจะไป เวลาของการเดินทาง เมืองที่เราจะไปถึง สถานที่ วิธีการที่เราจะอยู่ที่นั่น หรือทุกสิ่งทีนำไปสู่ความเชื่ออย่างมีเหตุผลที่ได้ก็เพราะเราเชื่อว่า จะต้องเดินทางจริง ๆ เราจึงพยายามรวบรวมข้อมูลที่จำเป็น เช่นเดียวกับการที่เราจะรู้ว่าจะต้องตาย และการเดินทางครั้งนี้อาจไม่มีจุดสิ้นสุด แต่ถ้าเราเชื่อในความดี

ทางศาสนาและความเชื่อนั้นบอกเราว่ามีดินแดนศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งรอคอยต้อนรับพวกเราหลังจากพวกเราตายไปแล้ว ที่นั่นเราจะได้พบกับญาติและเพื่อน ๆ มากมายที่รอคอยเราอยู่

แต่เรามีความเชื่ออย่างนั้นก่อนจะตายเราจะรู้สึกถึงความเจ็บปวด ความกลัว และความทุกข์ลดน้อยลง และหากใครไม่เชื่อว่ามีชีวิตหลังความตาย คนเหล่านั้นจะพยายามดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ทั้งที่เขาอาจเจ็บปวดเมื่อมีมะเร็งร้ายคอยกัดกินร่างกายเราอยู่ ส่วนคนที่เชื่อความดี ความชั่ว และผลของความดีความชั่วแล้ว เขาจะรู้ดีว่ามีสวรรค์รออยู่ แม้ไม่อาจหาหลักฐานมาพิสูจน์ได้ แต่มีความหวังอย่างเดียวนั่น^{๕๙} ฉะนั้น ในลักษณะความเชื่อเรื่องความเป็นอมตะจึงสัมพันธ์กับเรื่อง ความหวัง กำลังใจ ความกล้าและความสุขโดยเชื่อมโยงกับความเชื่อว่ามีชีวิต อยู่เบื้องหลังความตาย อีกที เพื่อหยุดยั้งความกลัวและความทุกข์ที่มีต่อความตาย

๓. การพิจารณาถึงความจำเป็นทางตรรกะ

นักปรัชญาอย่างโสกราตีส ได้กล่าวถึงประเด็นความเป็นอมตะว่า “การหันเข้ายึดปรัชญาอย่างถูกต้องถ่องแท้ และปฏิบัติตนเพื่อเตรียมจะตายให้พร้อม นี่คือการปฏิบัติเพื่อความตาย ... จิตจากไปสู่โลกอันมองไม่เห็น ไปสู่เทพ สู่แดนแห่งอมตะและปัญญา เมื่อถึงที่นั่น จิตย่อมได้เสวยสุขตลอดไป ย่อมพ้นเสียจากความผิดพลาด และความเป็นทาสของมนุษย์”^{๖๐} ในวัฒนธรรมแบบกรีกจิตวิญญาณได้ถูกพิจารณาภายใต้ลักษณะเดียวกับลมหายใจว่าเป็นชีวิต หรือพลังงานชีวิตที่มีอยู่ทั่วร่างกาย ตามทัศนะของเพลโต ถือว่าวิญญาณเป็นพื้นฐาน มีลักษณะเฉพาะและรับรู้ เป็นสิ่งที่มีคุณสมบัติที่แบ่งแยกไม่ได้ ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นอมตะโดยความเป็นอมตะ เป็นความจำเป็นทางตรรกะของวิญญาณ เพลโตเชื่อว่าวิญญาณเป็นอมตะ^{๖๑}

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตกับความตาย

นักคิดทางศาสนาอย่างฟิลิปส์ ได้เสนอทัศนะเกี่ยวกับความหมายของชีวิตที่เป็นอมตะ ในหนังสือเล่มหนึ่งชื่อ Death and Immortality โดยเขาได้พัฒนาแนวคิดที่ว่าชีวิตที่เป็นอมตะนั้นไม่ใช่แนวคิดแบบโลก ๆ แต่แนวคิดนี้ไข่มุ่งไปที่ความคิดแบบอมตะในทางศาสนา ซึ่งหมายถึงความเป็นอนันต์ของเวลาที่ไม่จบสิ้น วิทเคนสไตร์น ได้โต้แย้งว่า “ความตายไม่ใช่เหตุการณ์ในชีวิต เราไม่ได้

^{๕๙} Clarence Darrow, “The Myth of the Soul”, in **Philosophy and Contemporary Issues**, ed. By John R.Burr and Milton Goldinger, Ninte Edition, (New Delhi: Private Limited., 2008), p.422-423.

^{๖๐} เพลโต, **โสกราตีส**, แปลโดย ส.ศิริรักษ์, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๕๓), หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

^{๖๑} Ran Nath Sharma, **Problems of Philosophy**, Second Revised Edited. Meerut: Kedra Nath Ram Nath & Co. Raja Ram David. The Problem of Universals in Indian Philosophy. 2nd revised, (Delhi: Motilal Baranasidass Publishers, 2001), p.195.

มีชีวิตเพื่อมีประสบการณ์ต่อความตาย”^{๖๒} ตามความหมายนี้ เราจึงไม่สามารถมีประสบการณ์ต่อความตายได้ หรือมีประสบการณ์บนสมมติฐานที่เชื่อมต่อกับชีวิตภายหลังจากตายได้

ฉะนั้น เหตุการณ์นี้จึงกลายเป็นประสบการณ์ที่อยู่ในความรู้สึกของเราเท่านั้น แต่ฟิลิปส์วิเคราะห์เรื่องกิจกรรมและความสัมพันธ์ของมนุษย์กับความเป็นอมตะ โดยอ้างว่าเป็นธรรมชาติของความสัมพันธ์ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของเราและช่วยขยายแนวคิดนี้ไปที่อยู่บนฐานการอยู่ร่วมกับพระเจ้า ไม่ใช่เป็นการหนีจากความเป็นมนุษย์หลังจากตายไปแล้ว

เขาเสนอว่า “ความเป็นอมตะของวิญญาณไม่ได้ถูกสร้างขึ้น ไม่ใช่เกี่ยวกับความมีอยู่หลังความตาย ทั้งหมดเป็นผลมาจากการสมมติเพื่อแบกรับชีวิตหลังความตาย และสร้างการมีส่วนร่วมของเรากับพระเจ้า เช่นมีความรักแบบเทพเจ้าเป็นต้น และสิ่งที่ทำให้บุคคลมีชีวิตเป็นอมตะอยู่กับความรักของพระเจ้านั้นคือ ความเป็นอมตะของวิญญาณโดยอ้างอิงถึงสถานะของปัจเจกบุคคลในความสัมพันธ์กับความจริงของพระเจ้าที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นแนวทางที่ว่าแนวคิดของความเป็นอมตะของวิญญาณและของชีวิตอมตะจะเป็นไปด้วยกัน”^{๖๓} แนวคิดนี้เป็นไปในลักษณะสัมพันธ์กันระหว่างชีวิตกับความตาย และวิญญาณกับความเป็นอมตะ โดยเราอาจปฏิเสธไม่ได้ว่าทั้งหมดนี้ยังคงอาศัยความเชื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการอธิบายเบื้องหลังความตาย

ขณะเดียวกันก็มีเหตุผลที่พอจะเชื่อได้ว่าความตายนั่นอาจไม่ใช่จุดจบของทุกสิ่ง แต่เป็นการเปลี่ยนมุมมองหรือทัศนคติที่เคยมองชีวิตให้ต่างออกไปเท่านั้น เช่นหากเราเคยมองเห็นต้นไม้ในท่ามกลางแสงสว่าง ที่นี่เราลองจินตนาการของคนที่ตาบอดเขาจะเห็นต้นไม้ได้อย่างไร โดยเราอาจจินตนาการถึงภาพต้นไม้ไปต่าง ๆ นานา และการจินตนาการนั้นอาศัยอะไรเป็นพื้นฐาน ก็มาจากความเชื่อเดิมและมุมมองเก่า ๆ มาขยายต่อ ฉะนั้น วิญญาณและความเป็นอมตะในปรัชญาของตะวันตกจึงตั้งบนฐานความเชื่อและการใช้เหตุผล เพื่อใช้ในการประกอบจิ๊กซอว์ชีวิตของเราบนความเชื่อที่ว่า “ความตายไม่ใช่สิ้นสุดของชีวิต”

๓.๗ สรุป

คำว่า “จิตนิยม” ชาวจิตนิยม เชื่อว่า จิตเป็นความจริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น ถือว่าคุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูก ความผิด จิตมีลักษณะเป็นนิรันดรมีอยู่จริง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่สมมติขึ้น ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ตัดสิน จิตนิยมมี ๓ แบบ คือ (๑) จิตนิยมแบบกรีกโบราณ โดยเฉพาะของเพลโต (๒) จิตนิยมแบบประสบการณ์ของเบอร์กเลย์ ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ (๓) จิตนิยมแบบเยอรมันสมัยใหม่และรูปแบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กัน

^{๖๒} พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี, ปัญหาปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร:มูลนิธิหทัยธรรม, ๒๕๖๐), หน้า ๘๗.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

ชาวจิตนิยม ถือว่า คุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูกต้อง ความผิด จิตมีลักษณะเป็นนิรันดร์ และไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าโลกของสสารจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม เพราะจิตมีลักษณะสมบูรณ์ และเชื่อว่า มนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกาย ซึ่งเป็นสสาร และจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นออสสาร มนุษย์มีการริเริ่ม เหตุว่าสสารทั่วไป เช่น ก้อนหิน ไม่มีริเริ่ม พวกมันมีการเปลี่ยนแปลงหรือเคลื่อนไหว คือ จิตวิญญาณในแง่ที่ว่า มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด มีอารมณ์ สามารถเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิตวิญญาณ มนุษย์มีความรู้สึกขัดแย้ง

จิต เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งในโลก เป็นพื้นฐานที่สำคัญของสิ่งทั้งหลาย แม้ว่ามนุษย์เราจะประกอบด้วยร่างกาย และจิตวิญญาณ แต่ส่วนที่สำคัญเป็นตัวบงการร่างกายหรือเป็นการบังคับให้ร่างกายแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมานั้นคือ จิต

ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต ร่างกายอยู่ภายใต้การบังคับของจิต การแสดงออก พฤติกรรม และนิสัยใจคอของมนุษย์ ขึ้นอยู่กับที่จิต เป็นผู้สั่ง ให้เป็นไปภาคต้นหา ความอยาก เป็นความต้องการทางร่างกาย ส่วนที่ควบคุมร่างกาย เรียกอีกอย่างหนึ่ง ความมีระเบียบ ความกล้าหาญ ความมีเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ ภาคเหตุผล มีสติปัญญามาแต่กำเนิด เป็นส่วนที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉาน จิตหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่จริง เป็นเนื้อสารทางจิต แต่เป็นเพียงรูปแบบที่จัดระบบ ร่างกาย วิญญาณทำหน้าที่ ๒ อย่าง กายกับจิต เป็นสิ่งที่อยู่จริงและเป็นคนละอย่างกัน กายเป็นสสาร หรือรูปธรรม จิตเป็นออสสาร หรือเป็นนามธรรม แต่ทั้งสองอย่างมีปฏิสัมพันธ์กัน พร้อมทั้งคุณสมบัติทุกอย่างของมัน ไม่ว่าจะเป็นปฐมภูมิและทุตติภูมิ ล้วนขึ้นอยู่กับการรับรู้ของจิต พร้อมกับวัตถุ จึงไม่ได้มีความจริงเป็นในตัวเอง เป็นแต่เพียงความคิดของจิตมนุษย์เท่านั้น

เจตจำนงเสรีหรือเสรีภาพ สามารถกำหนดการกระทำของตนเอง ไม่มีพลังภายนอกมา กำหนด แม้จะมีเสรีภาพในของเขตจำกัด มนุษย์สามารถใช้เสรีภาพนั้นเป็นวิธีการในการพัฒนาตนเอง และทำวัตถุประสงค์ของตนเองให้สำเร็จ มนุษย์มีเสรีภาพนั้นทางปรัชญาตะวันตกมีความเชื่อว่า พระเจ้าหรือความสมบูรณ์ทางศีลธรรมถือเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ฉะนั้นชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญาณอันเป็นสาร์ตละด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นและลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองและความควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุด

ความแท้จริงมีเพียงจิตดวงเดียว เรียกว่า สิ่งสมบูรณ์ แบ่งออกเป็น ๓ ระยะคือ จิตดั้งเดิม เป็นจิตบริสุทธิ์ จิตขัดแย้ง ซึ่งแสดงตัวออกมาเป็นสสาร และจิตสังเคราะห์ เป็นสสารสำนึกตัวเองว่า เป็นจิต จิตหรือวิญญาณเป็นอนันตะ ไม่จำกัด แต่มีอยู่ในโลกไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะอาศัยอยู่ในร่างกายที่ถูกจำกัด วิญญาณจะทำหน้าที่สมบูรณ์ก็ต่อเมื่อตายไปแล้ว

บทที่ ๔

เปรียบเทียบจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

ปัญหาเรื่องจิตหรือวิญญาณ เป็นปัญหาสำคัญอีกปัญหาหนึ่งในปรัชญา ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นปัญหาที่ลึกลับ มีดรามามากกว่าเรื่องอื่น ๆ เพราะมนุษย์เป็นสภาวะที่แตกต่างจากวัตถุ แตกต่างจากพืช และแตกต่างจากสัตว์ ทั้งนี้เพราะมนุษย์มีจิตหรือมีวิญญาณ จิตเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ เพราะเป็นจิตที่คิด และก็ถูกยอมรับว่า จิตที่รู้คิด เป็นจุดเริ่มของความรู้ และเป็นจุดกำเนิดของวิชาการต่าง ๆ รวมทั้งการพัฒนาความรู้ต่าง ๆ ที่กำลังจะเกิดขึ้น ก็เป็นผลมาจากการทำงานของจิต^๑ สิ่งที่น่าสนใจที่นักปรัชญาต้องการตอบข้อสงสัยให้กับตนเองกับคำถามว่า จิตหรือวิญญาณของมนุษย์คืออะไร จิตมีความสัมพันธ์กับร่างกายอย่างไร จิตมีเสรีภาพหรือมีเจตจำนงเสรี ในการตัดสินใจเลือกการกระทำ มีเสรีอย่างแท้จริงไหม ตลอดถึงว่า จิตจะเป็นอย่างไร เมื่อร่างกายดับสูญลง ปัญหาสำคัญของจิตมี ๔ ประเด็น คือ ปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติของจิต ปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย ปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี และปัญหาเรื่องอมตภาพของจิต ซึ่งผู้วิจัยจะได้เปรียบเทียบให้เห็นทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับทัศนะของปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก อรรถาธิบายเป็นลำดับสืบไปดังนี้

๔.๑ เปรียบเทียบความหมายของจิต

จิต ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท จิต มาจากธาตุ จิต (Citta) แปลว่า คิด จิต จึงมีความหมายว่า ความคิด สภาพนึกคิด ใจธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือ วิญญาณ^๒ การรับรู้ทั้งภายนอกและภายในอยู่เสมอ มีบทวิเคราะห์ว่า จินตตติ จิตต อารมมณฺ วิชานาตติ อตฺถเญ ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะคิดหรือรู้อารมณ์^๓

ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือการนึกคิดนี้ ได้แก่ การตามรู้อารมณ์ที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๕ คือ รูปผ่านเข้ามาทางตา เสียงผ่านเข้ามาทางหู กลิ่นผ่านเข้ามาทางจมูก รสผ่านเข้ามาทางลิ้น และ สัมผัสผ่านเข้ามาทางกาย นอกจากนี้จิตยังนำเอาอารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางปัญจทวารมาปรุงแต่ง และ

^๑ วิโรจน์ นาคชาตรี, **ปรัชญาจิต**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๗), หน้า ๑.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๙.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

นึกคิดไปตามอารมณ์อีกด้วย อารมณ์ประเภทหลังนี้เรียกว่าธรรมารมณ์^๔ ซึ่งการรู้อารมณ์ของจิตนี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) การรู้แบบสัญญา คือจำได้เช่นจำได้ว่า สีดำ สีขาว คนนั้น คนนี้ ผู้ชาย และผู้หญิง เป็นต้น (๒) การรู้แบบปัญญา คือรู้ตามความจริง เช่นรู้ว่า สิ่งนั้นดี สิ่งนี้ชั่ว เป็นต้น (๓) การรู้แบบวิญญาน คือการรู้อารมณ์ที่เกิดตามทวาร ๖ เช่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งที่ถูกต้อง ภาย และรู้ธรรมารมณ์ เป็นต้น

คำว่า จิต นั้นมีคำที่เป็นไวยากรณ์แก่กันมากมายโดยเราอาจเข้าใจศัพท์ที่ใช้เหล่านี้ในความหมายของคำว่าจิตได้เช่นกัน คือ คำว่า มโน มนัส หทัย มนินทรีย์ และวิญญาน เป็นต้น ซึ่ง อาจจะไม่ใช่คำที่มีความหมายตรงกันอย่างสมบูรณ์แต่ในบางโอกาสก็สามารถใช้แทนกันได้ดังปรากฏ ในพระพุทธรพจน์ที่ว่า

“ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ปล่อยกิ่งไม้ นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโน บ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน”^๕

จากการที่คำว่าจิตนั้นมีไวยากรณ์ที่สามารถนำมาใช้ได้หลายคำที่นอกเหนือจากคำว่าจิต มโน วิญญานแล้วในคัมภีร์ธัมมสังคณีแสดงคำที่มีความหมายเดียวกับคำว่า “จิต” ไว้ถึง ๑๐ คำ ดังนี้

๑. จิต คือ ธรรมชาติที่คิดอารมณ์
๒. มโน คือ ธรรมชาติที่น้อมไปหาอารมณ์
๓. หทัย คือ ธรรมชาติของจิตที่เก็บรวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน
๔. มานัส คือ ธรรมชาติที่มีฉันทะ หมายถึงความพอใจภายในจิต
๕. ปณฺทระ คือ ธรรมชาติที่มีลักษณะผ่องใส
๖. มนายตนะ คือ ธรรมชาติที่ต้องเข้าไปอาศัยอายตนะอันเป็นเครื่องติดต่อ หรือ เชื่อมต่อ อารมณ์ที่มากกระทบ
๗. มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง
๘. วิญญาน คือ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์
๙. วิญญานขันธ คือ ธรรมชาติที่มีวิญญานเป็นเหตุปัจจัยประกอบ

^๔ บุญทัน มูลสุวรรณ, พระไตรปิฎกสำหรับพระนวกะและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เล่ม ๙, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช), ๒๕๓๙, หน้า ๕.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

๑๐. มโนวิญญาณธาตุ คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์^๖

ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จิต คือ สภาวะนามธรรมไม่มีตัวตนที่มองเห็นหรือสัมผัสได้แต่แสดงออกให้รู้ว่ามีอยู่ได้โดยทางความรู้สึก การจำได้หมายรู้ การนึกคิด และการรับรู้อารมณ์ดังกล่าวโดยจิตนั้นจะมีสภาวะที่มนุษย์ไม่อาจจะมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าแต่สามารถที่จะรู้ได้จากการแสดงออกของจิตผ่านทางพฤติกรรมทางกายนั่นเอง

ส่วนความหมายของจิตตามทัศนะนักปรัชญาตะวันตก เริ่มจากเพลโต อริสโตเติล ซึ่งมีทัศนะว่า จิตหรือวิญญาณ มีลักษณะเป็นธาตุหรือทรัพย์ทางจิต (Soul Substance) มีความหมายตรงกับคำว่า “วิญญาณธาตุ” ธาตุที่เป็นวิญญาณโดยตรง จิตนิยมนี้เห็นว่า วิญญาณเป็นธาตุทางจิตมีปรากฏตัวในรูปของความคิด (Thinking) ความรู้สึก (Feeling) และความตั้งใจ (Willing) พฤติกรรมวิญญาณเช่นนี้เป็นแบบระดับต่ำ ในระดับสูง จิตปรากฏตัวในลักษณะแห่งวิจารณ์ญาณ (Rational) เพลโต แบ่งโลกนี้เป็น ๒ ฝ่าย คือ

๑. ฝ่ายวิญญาณ มีสภาวะเป็นสัจจะภาวะ เป็นนิรันดร์ หรือเป็นอนิจจัง

๒. ฝ่ายวัตถุ มีสภาวะเป็นมายาภาวะ เป็นวัตถุ หรืออนิจจัง

แม้อริสโตเติล มิได้เห็นด้วยกับแนวความคิดทั้งหมดของเพลโต แต่ก็ยอมรับว่าวิญญาณเป็นต้นกำเนิดหรือรูปแบบของสสาร มันมิได้ถูกจำกัดอยู่ในร่างกาย วิญญาณเป็นผู้จัดระบบ หรือควบคุมระบบทางร่างกายและปรากฏอยู่กับพืช สัตว์ และมนุษย์ ตามระดับต่าง ๆ แก่นแท้ของมันมีสภาวะเป็นวิจารณ์ญาณ หรือความมีเหตุผล เป็นอมตะ นิรันดร์ และนิรันดร์

นอกจากนี้ ยังมีนักปรัชญายุคใหม่หลายท่าน เช่น เบิร์กเลย์ ต่างก็ยอมรับแนวความคิดข้างต้นโดยถือว่า วิญญาณมีสภาวะเป็นธาตุแท้ของจิตอย่างหนึ่ง นอกเหนือไปจากรูปธรรม มันมีคุณสมบัติพิเศษ คือ การคิด สำนึก และรับรู้สิ่งภายนอก มันเป็นธาตุแท้ในมันเอง อิมมานูเอล คานต์ ยอมรับความมีอยู่ของวิญญาณใน ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะที่เป็นปรมาตม์ เป็นวิญญาณสูงสุด ไม่มีตัวปรากฏให้สัมผัส

๒. ลักษณะที่เป็นสมมติภาวะ หรือ โลภะภาวะ เป็นวิญญาณที่รับรู้สิ่งภายนอกทั่วไป

โดยที่นักปรัชญาจิตนิยมตะวันตกพูดถึงวิญญาณที่มีสภาวะเป็นปรมาตม์ ว่าเป็นภาวะสูงสุดเป็นตัวรู้หรือปรากฏตัวมันเหมือนการรับรู้ทั่วไป แต่มันเป็นต้นกำเนิดของการมีประสบการณ์ของเราอย่างไรก็ตามแนวความคิดดังกล่าวนี้ เป็นการยอมรับทั่วไปว่าวิญญาณมีลักษณะเป็นธาตุแท้และเป็นต้นกำเนิดโดยตรงของพฤติกรรมทางจิตทุกอย่าง ขณะเดียวกันก็เห็นว่า มันเป็นสัจจะภาวะต้นกำเนิดทุก

^๖ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), *จิตวิทยาในพระอภิธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ๑๕.

อย่างด้วย ความคิดสายนี้มีลักษณะเป็นจิตนิยม ซึ่งเราจะพบความคิดนี้คล้ายกับปรัชญาอินเดียสาย พระเวท ซึ่งยอมรับภาวะแห่งอาตมันและปรมาตมันโดยตรง

ฉะนั้นจิตนิยม โดยทั่วไปคือ ลัทธิที่ถือว่าความจริงแท้หรือความจริงสูงสุด เป็นจิตหรือ อสสาร ซึ่งมีอยู่นิรันดร์ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เมื่อแยกลักษณะของจิตนิยมออกพิจารณาจะ ได้ดังต่อไปนี้

ชาวจิตนิยม เชื่อว่า จิตเป็นความแท้จริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ ของจิตเท่านั้น กล่าวคือ เนื้อแท้ของโลกเป็นอสสาร

ชาวจิตนิยม เชื่อเรื่องพระเจ้า ความเป็นอมตภาพของวิญญาณ พระเจ้าสร้างและ บันดาลความเป็นไปตลอดถึงความสิ้นสุดของสรรพสิ่ง

ชาวจิตนิยม ถือว่าคุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูกต้อง ความผิด เป็นต้น จะต้องมีความอยู่จริง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่สมมติขึ้น ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ตัดสิน อสสาร หรือจิตมีลักษณะเป็นนิรันดร์ (Eternal) และไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าโลกของสสารจะเปลี่ยนแปลง ไปอย่างไรก็ตามเพราะจิตมีลักษณะสมบูรณ์

เพื่อให้งานวิจัยเป็นเอกภาพและเข้าใจความหมายของจิต ทั้งสองทัศนะได้ง่ายขึ้น สามารถสรุปเปรียบเทียบได้ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบความหมายของจิต

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. จิต ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท จิต มา จากธาตุ จิต (Citta) แปลว่า คิด จิต จึงมีความหมายว่า ความคิด สภาพนึกคิด ใจธรรมชาติ ที่รู้อารมณ์ หรือ วิญญาณ การรับรู้ทั้งภายนอก และภายในอยู่เสมอ	๑. จิตหรือวิญญาณ มีลักษณะเป็นธาตุหรือทรัพย์สินทางจิต (Soul Substance) มีความหมายตรงกับคำว่า “วิญญาณธาตุ” วิญญาณเป็นธาตุทางจิตมี ปรากฏในตัวในรูปของความคิด (Thinking) ความรู้สึก (Feeling) และความตั้งใจ (Willing) พฤติกรรม
๒. คำว่า มโน มนัส หทัย มินินทรีย์ และวิญญาณ ศัพท์ที่ใช้เหล่านี้ในความหมายของคำว่าจิต เป็น ไวยาจน์แก่กัน	๒. เพทนาการ มโนภาพ จิตนาการ เจตจำนง เจตนา สัญชาตญาณ ความคิดและพิชาน
๓. เป็นธาตุรู้หรือธาตุคิด มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปตามองค์ประกอบหรือปัจจัยต่าง ๆ ที่เรียกว่า เจตสิก	๓. จิตเป็นกระแสแห่งความคิด (Stream of Consciousness) จิตเป็นความแท้จริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น กล่าวคือ เนื้อแท้ของโลกเป็นอสสารหรือจิต

๔. จิตเป็นปรมัตถธรรม เป็นสิ่งที่มีอยู่ด้วยตัวเอง ยากที่จะเข้าใจได้ด้วยการนึกคิดหรือการคาดคะเน	๔. มีสภาวะเป็นสัจจะภาวะ เป็นนิรันดร์ หรือเป็น อนิจจัง วัตถุเป็นมายาภาวะ หรืออนิจจัง
๕. ในพระพุทธพจน์ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่ง เกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน	๕. คุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความ งาม ความถูก ความผิด เป็นต้น จะต้องมีอยู่จริง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่สมมติขึ้น ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับความพอใจของ ผู้ตัดสิน

๔.๒ เปรียบเทียบประเภทของจิต

การแบ่งประเภทของจิตตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกเพื่อเปรียบเทียบกัน เนื่องด้วยบริบทแห่งการตีความค่อนข้างแตกต่างกันทั้งโดยภาษาและสภาพแวดล้อม พุทธปรัชญาเถรวาทแบ่งจิตออกเป็น ๓ ประเภทย่อย ๆ คือ ๑. กุศลจิต หรือโสภณจิต จิตในฝ่ายดีงาม ๒. อกุศลจิต จิตในฝ่ายชั่วเป็นอกุศลธรรม ๓. อัปายาทจิต เป็นจิตกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว และยังมีจิตชั้นสูงที่เป็นกิริยาจิตที่ไม่มีการปรุงแต่งอีกต่อไป เช่น จิตของพระอรหันต์ เป็นต้น การสร้างและการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ จำนวนมากมาย จิตยังสามารถจำแนกเป็นประเภท โดยแบ่งเป็นหมวดหมู่ใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ จิตโดยนัย และจิตโดยภูมิเกิด ดังนี้

จิตโดยนัย เมื่อจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะของตนแล้ว จำแนกเป็นนัยต่าง ๆ ได้ ๖ นัยดังนี้ ๑. ขาติเภทนัย คือ ขาติสกุลของจิตทั้ง ๔ ประเภทนี้ นิยมเรียกกันแต่เพียงโดยย่อว่า กุศล อกุศล วิบาก และ กิริยา ๒. ภูมิเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยภูมิ จิตที่แยกโดยภูมินี้มี ๔ ภูมิ คือ ๑) กามภูมิ หรือกามาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ ๒) รูปภูมิ หรือรูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภพ ๓) อรูปภูมิ หรือ อรูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภพหรือระดับจิตของผู้ได้อรูปฌาน ๔) โลกุตระภูมิ ระดับจิตของพระอริยบุคคลผู้พ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น ๓. โสภณเภทนัย คือ การแยกจิตเป็นประเภทโสภณและอโสภณมี ๒ อย่างคือ ๑) โสภณจิต จิตที่ดีงาม ๒) อโสภณจิต จิตที่นอกจากโสภณจิต ๔. โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกทั้ง ๓ และที่พ้นจากโลกมี ๒ ประเภท คือ ๑) โลกียจิต คือ จิตที่เป็นไปในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก ๒) โลกุตระจิต คือ จิตที่พ้นจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓ หรือจิตที่เหนือโลก ๕. เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่ประกอบด้วยเหตุและไม่ประกอบด้วยเหตุมี ๒ ประเภท คือ ๑) สเหตุจิต จิตที่ประกอบด้วยเหตุ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ๒) อเหตุจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วย โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ๖. เวทนาเภทนัย คือ การแยกจิตออกโดยการเสวยอารมณ์ ตามเวทนาทั้ง ๕ ดังนี้ ๑) สุขเวทนา การเสวยความสุขทางกาย ๒) ทุกขเวทนา การเสวยความทุกข์ทางกาย ๓) โสมนัสสเวทนา การเสวย

ความสุขทางใจ ๔) โทมนัสสเวทนา การสวดยความทุกข์ทางใจ ๕) อุเบกขาเวทนา การสวดยอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

จิตโดยภูมิเกิด ตามแนวที่พระอนรุทธาจารย์ได้แสดงไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นการแสดงถึงความเป็นไปของจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิต่าง ๆ มีกามภูมิ เป็นต้นเมื่อจำแนกโดยภูมิแล้วประกอบด้วย กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต

ส่วนปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกเมื่อว่าโดยอรรถแล้ว ก็พอแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. จิตขั้นผัสสะ เป็นจิตที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ลักษณะคุณสมบัติเชิงเดี่ยวของสสารอันเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจโลกและชีวิต ๒. จิตขั้นประจักษ์ เป็นระดับขั้นที่จิตมีสมรรถนะขึ้นมาอีกชนิดหนึ่งคือทำหน้าที่ในการตีความและแยกแยะประสบการณ์ชีวิตและข้อเท็จจริงได้ (๒ ประเภทนี้เรียกว่าจิตหยาบ) ส่วนจิตประเภทที่ ๓ คือจิตขั้นมโนคติ คือจิตที่มีสมรรถนะถึงขั้นสามารถวิเคราะห์วิจารณ์องค์ความรู้และนำไปประยุกต์ใช้ได้ (จิตประเภทนี้เรียกว่าจิตละเอียด) จิตนิยมตะวันตกยังได้จำแนกจิตหรือวิญญาณออกเป็น ๒ ส่วนใหญ่ คือ ๑. วิญญาณเหตุผล (Rational Soul) เป็นวิญญาณที่จุติจากโลกแห่งมโนคติมาประจำอยู่ในกายเนื้อ พระเจ้าทรงสร้างวิญญาณส่วนนี้ให้เป็นอมตะ ๒. วิญญาณไร้เหตุผล (Irrational Soul) เป็นวิญญาณที่ประจำอยู่กับร่างกาย เกิดดับพร้อมกับร่างกาย จึงไม่เป็นอมตะ เทพเจ้าเป็นผู้สร้างร่างกายและวิญญาณส่วนนี้ของมนุษย์ จิตหรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่ ๓ ส่วนหรือ ๓ ภาค คือ จิตภาคค้นหา จิตภาคน้ำใจ และจิตภาคปัญญา ซึ่งจิตแต่ละภาคนั้นเป็นสิ่งที่ควบคุมร่างกายของมนุษย์ ๆ เท่านั้นที่มีจิตครบทั้ง ๓ ภาค ส่วนสัตว์มีจิตสองส่วนแรกเท่านั้น ในขณะที่พืชมีจิตภาคค้นหาอย่างเดียว สิ่งที่ทำให้มนุษย์ต่างจากสัตว์ คือ เหตุผลเพราะมนุษย์เท่านั้นที่มีจิตภาคปัญญา ดังตารางด้านล่างนี้

ตารางเปรียบเทียบ

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. ชาติเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตออกเป็นชาติสกุล คือ จิตนี้เมื่อจำแนกโดยชาติสกุลแล้ว ก็มี ๔ ชาติคือ ๑) กุศลชาติ จิตฝ่ายกุศล ความดี, ความงาม ๒) อกุศลชาติ จิตฝ่ายอกุศล ความชั่ว, ความเลว ๓) วิบากชาติ จิตที่เป็นวิบาก คือผลของการที่จิตเสวยวิบากกรรมที่ได้กระทำไว้ ๔) กิริยาชาติ จิตที่เป็นกิริยา คือ การกระทำการกรรมนั่นเอง	๑. จิตขั้นผัสสะ (Sensation) คือการที่เรารับรู้ในคุณสมบัติของวัตถุที่อยู่เฉพาะหน้าโดยผ่านทางความรู้สึก หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการคุ้นเคย (Acquaintance) กับวัตถุ ความรู้ประเภทนี้ต้องเกิดขึ้นกับตนเองไม่อาจอธิบายให้เข้าใจกันได้ เราสามารถรู้จักธรรมชาติอันเป็นพื้นฐานของโลก คุณสมบัติเชิงเดี่ยว (Simple Quality) ของสสารและความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านี้โดยการคุ้นเคยเท่านั้น

๒. ภูมิภพ คือ การแยกประเภทของจิตโดยภูมิ จิตที่แยกโดยภูมินี้มี ๔ ภูมิ คือ ๑) กามภูมิ หรือ กามาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ ๒) รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภพ หรือระดับจิตของผู้ได้รูปฌาน ๓) อรูปภูมิ หรือ อรูปาวจรภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปภพ หรือระดับจิตของผู้ได้อรุณ ๔) โลกุตตรภูมิ ระดับจิตของพระอรหันต์ ผู้พ้นจากโลกียภูมิ ๓. โสภณภพ คือ การแยกจิตเป็นประเภทโสภณ และอโสภณ มี ๒ อย่างคือ ๑) โสภณจิต จิตที่ดีงาม ๒) อโสภณจิต จิตที่นอกจากโสภณ และแยกจิตออกโดยโลกภพ คือ การแยกจิตเป็นประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกทั้ง ๓ และที่พ้นจากโลก มี ๒ ประเภทคือ ๑) โลกียจิต คือ จิตที่เป็นไปในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก และอรูปโลก ๒) โลกุตตรจิต คือ จิตที่พ้นจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓ หรือ จิตเหนือโลก	๒. จิตขั้นประจักษ์ (Perception) จิตขั้นประจักษ์ คือการที่จิตมีความรู้เกี่ยวกับวัตถุที่ปรากฏเฉพาะหน้าโดยตรงโดยมีผัสสะเป็นส่วนหนึ่งของการประจักษ์เสมอไป อาจกล่าวได้ว่าขณะที่ผัสสะมีบทบาทในการคู่เคียงกับข้อเท็จจริง การประจักษ์ก็มีบทบาทในการรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริง สิ่งที่เราคุ้นเคยด้วยเป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏต่อเรา และเรารับมันเข้ามา แต่เมื่อเรารู้คุ้นเคยกับผัสสะบ่อยครั้ง จิตของเราได้กระทำมากไปกว่าการได้รับ คือ การคิด พบว่ามันมีความสัมพันธ์กับผัสสะอื่น ๆ ทำความเข้าใจสังเกตเพิ่มเติม เปรียบเทียบ และวิเคราะห์ การกระทำนี้ก็คือการประจักษ์ ๓. จิตขั้นมโนคติ (Conception) มโนคติ คือ “การกระทำของเราในการให้ความหมายแก่หัวข้อในการสนทนาเพื่อให้ความแจ่มชัดและแน่นอน ความคิดที่เป็นผลของมโนคตินั้นเรียกว่า “มโนภาพ” (Concept) มโนคติเป็นหน้าที่ของจิตในการให้ความหมายแก่สิ่งเฉพาะโดยแยกส่วนหนึ่งส่วนใดของประสบการณ์ออกจากกระแสของประสบการณ์ทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการทำ ความเข้าใจและสื่อความหมาย
---	---

๔.๓ เปรียบเทียบธรรมชาติและลักษณะของจิต

๔.๓.๑ ธรรมชาติและลักษณะของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

ในประเด็นเรื่องธรรมชาติและลักษณะของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทแล้วในประเด็นนี้ต้องแยกการอธิบายออกเป็นสองส่วนคือ ส่วนที่เป็นลักษณะและส่วนที่เป็นธรรมชาติของจิตดังกล่าวนี้

ธรรมชาติของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นสังขารธรรมหรือนามธรรม (Abstract) เป็นธรรมที่ปรุงแต่งได้ และมีลักษณะเกิดดับอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายจนดูเหมือนว่าจิตนั้น

ดำรงอยู่อย่างนั้นอย่างไม่เคยดับเลยและเป็นที่รับรู้หรือได้ยินได้ฟังมาว่า จิต คือธาตุรู้หรือจิตคือ ธรรมชาติรู้แต่ธรรมชาติของจิตเองหาได้เป็นเพียงแค่นี้เพียงอย่างเดียวไม่แต่มีอย่างอื่น ๆ ที่เป็น ธรรมชาติของจิตด้วยเมื่อมีผัสสะและจิตออกรู้ไปในทวารต่าง ๆ แล้ว จิตจะปรุงแต่งธรรมใดธรรมหนึ่ง ขึ้นมาด้วยคือเวทนา ไม่ว่าจิตนั้นจะประกอบไปด้วยปัญญาหรือวิชาล้วนแต่ต้องปรุงแต่งเวทนา ขึ้นมาด้วยทั้งนั้น อันเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของจิต

จิตหรือวิญญาณเกิดขึ้นด้วยการรับรู้ของมนุษย์ จิตทำหน้าที่สำคัญ คือ การรับรู้เป็น ศูนย์กลางของจิต การมีความรู้สึก การบันทึกสิ่งที่จิตรับรู้ไว้ให้คงอยู่หรือมีสัญญา การปรุงแต่งจิต อาจจะมีปรากฏออกมาหลายอย่างเช่น การใช้เหตุผล การสร้างความสำนึก การรับรู้ของจิตจะเริ่มจาก ผัสสะต่อไปก็จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นและจิตจะรับรู้ไว้เป็นภาพสัญญา มีการกำหนด รู้และยึดอารมณ์เป็นจุดเดียว ในขณะเดียวกันก็มีองค์ประกอบจิตอื่น ๆ เกิดขึ้นมาสนับสนุน การรับรู้ จะเป็นการรับรู้ที่ดีหรือชั่ว เป็นกลาง ๆ ขบวนการของจิตจะเป็นขณะสืบต่อเป็นสายของการรับรู้ของ มนุษย์ในสายของการรับรู้ที่เกิดขึ้น จิตเกิดขึ้นมาทำหน้าที่ของจิต จิตเป็นศูนย์กลางที่สำคัญในฐานะ เป็นตัวนำในการกระทำและการพูด จิตคือความเป็นมนุษย์ มนุษย์เป็นผลผลิตของจิตและวัตถุทั้งสอง ฝ่ายไม่ใช่อะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงแม้จิตมีชื่อเรียกมากมาย แต่โดยลักษณะของจิตมีธรรมชาติเดียว คือ รู้อารมณ์ รู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น อารมณ์ทางตา (เห็น) อารมณ์ทางหู (ได้ยิน) อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น) อารมณ์ทางลิ้น (รับรส) อารมณ์ทางกาย (สัมผัส) อารมณ์ทางใจ (นึกคิด)

อารมณ์ คือ ธรรมชาติสิ่งที่จิตรู้ สัตว์ทั้ง ๓๑ ภูมิ ที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่นั้นต้องมีจิตในการ รู้อารมณ์ สัตว์ที่ไม่มีจิตมีเพียงอสัญญสัตว์ในรูปพรหมภูมิ หรือที่เรียกว่า พรหมลูกฟัก สิ่งอื่น ๆ นอกจากสัตว์ใน ๓๑ ภูมินี้ เช่น สิ่งของวัตถุ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ไม่มีจิต เพราะไม่มีการรับรู้อารมณ์^๗

จิตมีธรรมชาติการรับรู้อารมณ์ ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังพระบรมศาสดา สัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสทรงตรัสยืนยันว่า

จิตเป็นธรรมชาติกลีบกลอกเร็วมาก สักหน่อยจะเป็นอันตรายแก่พรหมจรรย์ของเราก็ได้ พวกนักเลงนิมนต์ว่า ขอท่านมาเถิดขอรับ พวกข้าพเจ้าจักถวายเงิน ทอง นา สวน โค ทาส ทาสี แก่ท่าน จะยกลูกสาวให้เป็นภรรยาท่านหรือจะนำสตรีอื่นมาให้เป็นภรรยาของท่าน ในเรื่องนั้น

^๗ นฤมล มารคแนน, **หลักพุทธจิตวิทยาเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒.

ถ้าภิกษุจะคิดอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตเป็นธรรมชาติกลับกลอกเร็วนัก สักหน่อยจะเป็นอันตรายแก่พรหมจรรย์ของเราได้ พึงหลีกไปเสีย ไม่ต้องอาบัติ แต่พรราชาด^๘

จิตมีธรรมชาติเกิดดับเพื่อรับอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๖ อยู่ตลอดเวลา ดังปรากฏความว่า ครั้งนั้น พระโสณะบรรลุประอรหัตแล้ว ได้กล่าวคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้าข้า จิตของภิกษุ นั้นอันอารมณ์ไม่ทำให้เจือติดอยู่ได้ เป็นธรรมชาติตั้งมั่นไม่หวั่นไหวและภิกษุ นั้นย่อมพิจารณาเห็นความคิดแล้วความดับของจิตนั้น แม้หากสัททอารมณ์ที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยโสต แม้หากคันธอารมณ์ที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยฆานะ แม้หากรสอารมณ์ที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยชีวนา แม้หากโผฏฐัพพอารมณ์ที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยกาย แม้หากธรรมารมณ์ที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยมโน ผ่านมาสู่คลองใจของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วโดยชอบอย่างนี้ ก็ไม่ครอบงำจิตของภิกษุ นั้นได้เลย จิตของภิกษุ นั้นอันอารมณ์ ไม่ทำให้เจือติดอยู่ได้ เป็นธรรมชาติตั้งมั่นไม่หวั่นไหวและภิกษุ นั้นย่อมพิจารณาเห็นความเกิด และความดับของจิตนั้น^๙

ฉะนั้นลักษณะธรรมชาติของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท มีลักษณะธรรมชาติเดียวคือ รู้อารมณ์ จิตเป็นอารมณ์อยู่เสมอ เกิดขึ้นเร็ว ดับเร็ว และมีความเป็นอนิจจัง ความไม่เที่ยงตลอดเวลา พร้อมกันจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทยังสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ แยกตามชาติประเภท ทำให้เกิดอกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต รวมเป็น ๘๙ ดวง คุณลักษณะและส่วนที่เป็นภูมิประเภททำให้เกิดเป็น กามวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต รวมเป็น ๑๒๑ ดวง คุณลักษณะซึ่งมีผลให้จิตเป็นอกุศลบ้าง เป็นกุศลบ้าง จนถึงกุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลกไม่ต้องวนเวียนในสังสารวัฏอีกต่อไป^{๑๐}

ลักษณะของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท มีลักษณะสำคัญ ๒ ประเภท คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ ดังกล่าวนี้

๑. สามัญญลักษณะ ประกอบไปด้วยลักษณะ ดังต่อไปนี้

- ๑) ทูรณคม์ ไปได้ไกล
- ๒) เอกจร เทียวไปผู้เดียว
- ๓) อสรีร ไม่มีสรีระ
- ๔) คุหาสย มีถ้ำเป็นที่อาศัย

๒. วิเสสลักษณะ ประกอบไปด้วยลักษณะ ดังต่อไปนี้

^๘ พระมหาเจี๊วงสรวง ดาษไธสง, “แนวคิดเรื่องวิญญาณในพุทธศาสนาเถรวาท”, ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕), หน้า ๕๒.

^๙ อ้างแล้ว, หน้า ๕๒.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๕๖.

- ๑) ผนุทนฺตํ ดินรน
- ๒) จปัลลํ กวัดแกว่ง
- ๓) ทุรกขํ รักษาไว้ยาก
- ๔) ทุนนิวารยํ ห้ามได้ยาก
- ๕) ทุนนิคคหํ ข่มได้ยาก
- ๖) ลุหนํ เป็นธรรมชาติที่เบา
- ๗) กามนิปาตินํ หมกมุ่นในอารมณ์ที่น่ารัก^{๑๑}

นอกจากนี้จิตในพุทธปรัชญาเถรวาทยังเป็นจิตที่มีลักษณะธรรมชาติเป็น อนิจจัง คือ ความเปลี่ยนแปลงทุกขณะหรือกล่าวได้ว่า จิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดดับแต่ละขณะนั้นนิยมเรียกว่า ดวงจิตเกิดดับขณะหนึ่งจิตเป็นจิต ๑ ดวง จิตแต่ละขณะเกิดเร็วที่สุดดังที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็วจนเปรียบเทียบกับอะไรไม่ได้ง่าย และทรงแบ่งช่วงเวลาที่เกิดดับแต่ละขณะออกเป็น ๓ ระยะ^{๑๒} คือ

- ๑) อุปปาทะ ระยะที่จิตเกิดขึ้น
- ๒) ฐิตี ระยะที่จิตดำรงอยู่
- ๓) ภังคะ ระยะที่จิตดับ

การเกิดขึ้นของจิตแต่ละดวงแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ จิตดวงเก่าที่เกิดขึ้นแล้วดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป เพื่อให้จิตดวงใหม่เกิดสืบต่อไป การสืบทอดนี้เรียกว่า สันตติ^{๑๓}

ฉะนั้น ลักษณะธรรมชาติของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท แยกตามชาติประเภท ทำให้เกิด อุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต และส่วนที่เป็นภูมิประเภท ทำให้เกิดเป็น กามวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต จากทั้งสองประเภทยังแสดงออกถึงลักษณะของจิต ได้แก่ สามัญญลักษณะ คือ ทูรณมํ (ไปได้ไกล) คุหาสยํ (มีถ้าเป็นที่อาศัย) อสรีรํ (ไม่มีสรีระ) เอกจรํ (เที่ยวไปผู้เดียว) และวิเสสลักษณะ คือ ผนุทนฺตํ (ดินรน) จปัลลํ (กวัดแกว่ง) ทุรกขํ (รักษาไว้ยาก) ทุนนิวารยํ (ห้ามได้ยาก) ทุนนิคคหํ (ข่มได้ยาก) ลุหนํ (ธรรมชาติที่เบา) กามนิปาตินํ (หมกมุ่นในอารมณ์) และจิตเป็นอนิจจัง

^{๑๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓ - ๓๗/๓๕ - ๓๗.

^{๑๒} อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๘๔/๙,

^{๑๓} พระมหาธีรวัฒน์ ธีรวัฒนเมธี (พันธ์ศรี), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตกับกายในปรัชญาของเรเน เดส์การ์ตส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๙.

๔.๓.๒ ธรรมชาติลักษณะของจิตตามทัศนะปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

ลักษณะธรรมชาติของจิตตามทัศนะปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก มีลักษณะธรรมชาติของจิตหรือวิญญาณ ที่แท้จริงของมนุษย์ คือ มนัสวิญญาณ วิญญาณระดับนี้มีความมีอยู่เป็นเอกเทศ ไม่มีร่างกายก็อยู่ได้ และอยู่ได้สะดวกสบายกว่าอยู่ในร่างกายเสียด้วย แต่ที่ต้องจติมาอยู่ในร่างกายก็เพราะต้องการฝึกฝนตนให้บริสุทธิ์มีคุณภาพสูงขึ้น เหมือนทองคำต้องถูกหลอมเพื่อให้เนื้อบริสุทธิ์ขึ้น ถ้าถูกหลอมอย่างถูกวิธีก็จะบริสุทธิ์ขึ้นตามความมุ่งหมาย ถ้าหลอมไม่ถูกวิธีอาจจะบริสุทธิ์น้อยลงไปก็ได้ วิญญาณจะบริสุทธิ์ขึ้นหรือไม่แล้วแต่ความมุ่งมั่นของตนเอง ถ้าวิญญาณมุ่งมั่นเอาจริงเอาจังที่จะชนะตัณหาและกิเลสของร่างกายได้อย่างเด็ดขาด ตนเองก็จะแข็งแกร่งเข้าถึงมโนคติอย่างสมบูรณ์ ออกจากร่างกายไปแล้วไม่ต้องมาเกิดอีก เพราะมีคุณภาพสมบูรณ์สูงสุดและจะเข้าร่วมตัวกับมโนคติดีหรือไม่ หรืออยู่ในสภาวะเช่นไร เฟลด์มีได้กล่าวไว้ เป็นเรื่องที่ศิษยานุศิษย์จะตีความต่อไป วิญญาณดวงใดมิได้เอาจริงเอาจังกับการทำตนให้บริสุทธิ์อย่างแท้จริง ยังอ่อนข้อต่อตัณหาและกิเลสของร่างกายอยู่ ไม่สามารถชนะอุปสรรคได้อย่างเด็ดขาด วิญญาณดวงนั้นไม่มีคุณภาพสมบูรณ์สูงสุดยังต้องมาเกิดในร่างกายซ้ำอีก และมีโอกาสทำตนให้บริสุทธิ์ต่อไปถ้าหากต้องการจะทำตัวให้บริสุทธิ์ ซึ่งก็จะต้องอยากในฐานะเป็นจิต เพราะจิตย่อมต้องไฝหาสภาวะอุดมการณ์ จะเรียกว่าเป็นสัจชาตญาณของจิตก็ได้ ที่ไม่ทำก็เพราะกำลังใจไม่เข้มแข็งเท่านั้น

เมื่อมนัสวิญญาณ หรือ วิญญาณแท้ เข้ามาอาศัยอยู่ในร่างกาย ก็ย่อมจะต้องประสานงานกับวิญญาณเทียม ๒ ระดับของร่างกาย ทำให้วิญญาณปรากฏให้เห็นเป็นสมรรถภาพ ๓ ระดับ คือ

๑. สมรรถภาพระดับมนัส
๒. สมรรถภาพระดับราคะ
๓. สมรรถภาพระดับอภิขมา

สมรรถภาพทั้ง ๓ ต้องทำการร่วมกัน แต่มิใช่ว่าจะโอนอ่อนตามกันเสมอไป เพราะ ๓ สมรรถภาพเป็นการแสดงออกของวิญญาณ ๓ ระดับซึ่งทำหน้าที่ต่างกัน มนัสวิญญาณเปรียบเหมือนคนขับรถยนต์ ต้องรู้จักควบคุมพวงมาลัย บางครั้งเหยียบคันเร่งแต่รถพุ่งไม่ทันใจก็ต้องยอมรับสภาพ บางครั้งหักพวงมาลัยไม่ทันความต้องการก็ต้องยอมรับสภาพเช่นกัน คนขับรถจึงมีหน้าที่ต้องดูแลให้ทุกส่วนอยู่ในสภาพเรียบร้อยและใช้ความระมัดระวังในขณะขับขี่^{๑๔}

^{๑๔} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), หน้า ๕๖.

๔.๓.๓ วิเคราะห์ความเหมือนและความต่างลักษณะธรรมชาติของจิต

ความเหมือน

ตามทัศนะปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก จิต คือ ผู้คิด มาจากประสบการณ์ที่เกิดจากความสงสัยและความคิดที่เป็นสาระัตถะของจิต ยังมีจิตที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งคือจิตที่มีมาแต่กำเนิด (Innate idea) ไม่ใช่มาแต่ประสบการณ์และไม่ได้มาจากจินตนาการ สาระัตถะของจิต เช่น ความรู้สึก ความคิด ความพอใจ ความเต็มใจ จินตนาการ ข้อความในประเด็นนี้ตรงกันกับพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะจิตคือ ความคิด การรับรู้ มีการรับอารมณ์ที่ผ่านมาและสร้างความคิดหรือจินตนาการใหม่อันเป็นปกติของชีวิตมนุษย์แต่จิตที่มีมาแต่กำเนิดเป็นจิตที่บริสุทธิ์ชัดเจนของปรัชญาจิตนิยม แต่ในพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวว่า จิตของคนที่เกิดมามีลักษณะประภัสสรคือความบริสุทธิ์ แต่เมื่อมีกิเลสเข้ามาก็ทำให้จิตเศร้าหมอง จิตทั้งสองฝ่ายในแง่นี้เหมือนกันคือสภาวะของจิตคือการรับรู้ ความคิดหรือเป็นธาตุที่รู้คิด

เมื่อกล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะธรรมชาติของจิตที่มีความเหมือนกันดังกล่าวนี

๑. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม เป็นนามธรรม
๒. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะของการรับรู้ อารมณ์
๓. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีการเปลี่ยนแปลงและ สืบต่อกันตลอดเวลา
๔. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม ไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีกลิ่นที่ ซึ่งต่างจากสิ่งรูปธรรมทั้งหลาย

ความแตกต่าง

จิตตามทัศนะของปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม คือ ผู้คิด ผู้คิดเป็นผลมาจากความสงสัย เมื่อความสงสัยที่เป็นประกอบด้วยความสมเหตุสมผลตามหลักเรขาคณิตก็คือว่ามีอยู่จริงดังประโยคที่ว่า I think therefor, I am ความคิดจึงเป็นสภาวะทุกอย่างของจิต จิตของเขาจึงมีสภาวะที่เป็นความคิดถูกสร้างขึ้นโดยพระเจ้า เมื่อมีการพิสูจน์โดยการเชื่อมโยงความคิดใช้ความพิจารณาเหตุผล เขาจึงเชื่อว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้มีอยู่จริง มิใช่เพราะประสาทสัมผัสแต่ความคิดให้เป็นเช่นนั้น ความรู้จึงเกิดจากความคิดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ จิตในปรัชญาสำนักจิตนิยม เป็นการพิสูจน์หาความมีอยู่ของจิต มีลักษณะที่เป็นสาร คิดได้ อยู่ตามลำพัง ไม่เปลี่ยนแปลง

สำหรับพุทธปรัชญาเถรวาท จิต คือ สภาวะที่มีการรับรู้ คิด รู้สึก เปลี่ยนแปลงเร็วกว่ากาย ไม่ใช่สารหรืออัตตา กิณที่ ไม่ใช่ผู้คิด เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นไปตามเหตุปัจจัยสืบทอดกัน

มีแต่การคิดและการรู้สึกถึงตัวผู้คิดนั้น เป็นการสืบทอดของกระบวนการเดียวกัน เป็นความคิดต่าง ขณะกันเท่านั้น จิตจึงเป็นศูนย์กลางของชีวิตมนุษย์ ควบคุมกาย กายจะเศร้าหมองผ่องแผ้วก็ขึ้นอยู่กับ จิตบันดาลสุขและทุกข์ให้แก่มนุษย์ ถึงทุกข์จะเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ แต่ถ้ามีผู้ควบคุมจิตได้ก็สามารถทำให้มีความสุขทางใจ และส่งผลไปถึงร่างกายด้วยการจะรู้อะไรจริงต้องอาศัยประสาทสัมผัส เป็นบ่อเกิดแห่งความจริงและนำไปสู่สัจธรรมขั้นสูงสุดได้ จิตจึงเป็นแกนกลางของชีวิต และต้องอาศัย กายไม่ใช่แยกออกจากกันไม่มีใครสร้าง การเกิดดับของจิตมีทุกขณะสืบทอดกันเป็นสันตติ จิตเริ่มจากการรับรู้ธาตุทางปรากฏการณ์ผสมผสานข้อมูลที่ได้รับนั้นดูแนวเหตุผลของข้อมูลต่อไปว่า สอดคล้อง และมีความเป็นไปได้ จิตสามารถที่จะส่งการเป็นเจตนาและอื่น ๆ ได้ อาจเป็นความจงใจ กระบวนการของจิตจึงมีความวิจิตรพิสดาร จิตในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงละเอียดมากที่สุด ไม่ใช่สสาร กิณที่ และไม่ใช่ ผู้คิด เพราะจิตอยู่ในสภาวะที่เกิดสืบทอดกันเป็นกระบวนการของนามธรรมและรูปธรรมทั้งเป็นเหตุปัจจัยกัน

เมื่อกล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะธรรมชาติของ จิตที่แตกต่างกัน ดังกล่าวนี้

๑. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นสภาวะที่เป็นภาพรวม ไม่ได้มองว่าจิต เป็นของเฉพาะบุคคล ลักษณะของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเกิดขึ้นได้กับใครก็ได้ ส่วนปรัชญา จิตนิยม มองลักษณะของจิตเป็นลักษณะของบุคคล มีการเปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ ความคิด และการแสดงออกเป็นของเฉพาะบุคคล

๒. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมีธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยม มองจิตในลักษณะรู้อารมณ์เฉพาะบุคคล

๓. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมีการดำเนินไปทั้งในอดีต ปัจจุบันและ อนาคต ในลักษณะของการรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยม การดำเนินไปของจิต คือ การแสดงออก เปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ และมีความอิสระ

๔. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท มีการดำเนินไปด้วยอาการที่มีทั้ง ดี ชั่ว หรือ เฉย ๆ ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่มีองค์ประกอบให้เกิด ดี ชั่ว หรือ เฉย ๆ ส่วนปรัชญาจิตนิยมมองว่า จิตมีการดำเนินหรือการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการมีเหตุผลมีอยู่ทั่วไปสำหรับทุก ๆ ชีวิต

๕. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเกี่ยวเนื่องด้วยสิ่งที่มีมากระทบทางอายตนะ ทำให้เกิดสภาวะการรับรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยมกล่าวว่า จิต มีอิสระ สิ่งที่ผ่านมา มาจาก ประสบการณ์ส่วนตัวของเรา

๖. จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอนิจจัง^{๑๕} ส่วนปรัชญาจิตนิยม จิตเป็นชุดของการเคลื่อนที่ทั้งหมดของชีวิตและพื้นฐานของการเคลื่อนที่ต้องมาจากสิ่งนิรันดร์
สรุปเปรียบเทียบได้ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบธรรมชาติของจิต

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. เป็นสังขารธรรมหรือนามธรรม (Abstract) เป็นธรรมที่ปรุงแต่งได้ และมีลักษณะเกิดดับอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นสภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงและสืบทอดกันตลอดเวลา	๑. จิตเป็นลักษณะของบุคคล มีการเปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ ความคิด และการแสดงออกเป็นของเฉพาะบุคคล รู้อารมณ์เฉพาะบุคคล การดำเนินไปของจิต คือ การแสดงออก เปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ และมีความอิสระ
๒. สามารถรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน อดีตอนาคตได้นั้นคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ เกิดดับที่ละดวง ไม่มีรูปร่างเป็นแต่เพียงพลังงานและอาศัยอยู่ในร่างกาย เพื่อที่จะสามารถควบคุมร่างกายให้ไปพร้อมกับจิตได้	๒. จิต คือ ผู้คิด มาจากประสบการณ์ที่เกิดจากความสงสัยและความคิดที่เป็นสารถะของจิต ยังมีจิตที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งคือจิตที่มีมาแต่กำเนิด (Innate idea) ไม่ใช่มาแต่ประสบการณ์และไม่ได้มาจากจินตนาการ
๓. ไม่มีสรีระร่างกาย รูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีการกินที่ เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่ไม่มองเห็น สัมผัสด้วยกายไม่ได้ ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีกลิ่น รสสัมผัสใดๆแต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริงเป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไปตามกฎธรรมชาติ	๓. ลักษณะธรรมชาติของจิตหรือวิญญาณที่แท้จริงของมนุษย์ คือ มโนวิญญาณ วิญญาณระดับนี้มีความมีอยู่เป็นเอกเทศ ไม่มีร่างกายก็อยู่ได้ จิตเป็นชุดของการเคลื่อนที่ทั้งหมดของชีวิตและพื้นฐานของการเคลื่อนที่ต้องมาจากสิ่งนิรันดร์
๔. จิต ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์ จิต ชื่อว่า หทัย เป็นสภาวะอยู่ภายใน จิต ชื่อว่า ปันพระ เพราะบริสุทธิ์มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ อย่างเดียว	๔. ชาวจิตนิยมเชื่อว่า จิตเป็นความจริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น ถือว่าคุณค่าเป็นสิ่งที่อยู่จริง มีลักษณะเป็น

^{๑๕} พระมหาธีรวัฒน์ ธีรวฒนเมธี (พันธ์ศรี), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตกับภายในปรัชญาของเรเน เดส์การ์ตส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท”, หน้า ๓๘.

โดยสภาวะจึงเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ และจิต ชื่อว่า มนายนะ เพราะเป็นที่ย่อยอาศัยเป็นบ่อเกิดเป็นที่ประชุมและเหตุจริง	นิรันดร์ และไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าโลกของสสารจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตามเพราะจิตมีลักษณะสมบูรณ์
๕. รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ การเกิดขึ้นของจิต คือ วิญญาณชั้นจะเกิดขึ้นโดยไม่มีคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ไม่ได้ เพราะจิตเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย ดังนั้น จิตและเจตสิก จะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอิงอาศัยกันและกัน	๕. จิตมีกระบวนการใช้และคิดในลักษณะของการมีเหตุผล ซึ่งเป็นกระบวนการที่มีอยู่ทั่วไปสำหรับทุก ๆ ชีวิต เป็นสภาวะที่มีอิสระ สิ่งที่ผ่านมาเข้าสู่การรับรู้ของจิตมาจากประสบการณ์ส่วนตัวของเรา

๔.๔ เปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

ทัศนะเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายนั้น เป็นสิ่งที่ถกเถียงกันและเป็นปัญหาค้นมานานแสนนาน เนื่องจากนักปรัชญาตะวันตกหลายคนพยายามที่จะอธิบายให้เห็นถึงความที่กายกับจิตแตกต่างกัน เมื่อมองในแง่ความจริงทั้งสองอย่างแตกต่างกันอยู่แล้ว แต่จิตกับกายเป็นส่วนประกอบของมนุษย์ และภายในตัวมนุษย์ก็มีสิ่งลึกลับอันเป็นนามธรรมอาศัยอยู่ ทำหน้าที่เสมือนนายบัญชาร่างกาย บางท่านมีทัศนะว่าจิตเป็นสาร จิตมีตัวตน ไม่มีการเกิดดับ บางท่านมีทัศนะว่า จิตเป็นเพียงส่วนที่ทำหน้าที่สมอง^{๑๖}

จะเห็นว่า นักปรัชญาตะวันตกยังมีความคิดเรื่องจิตกับกายแตกต่างกันเสมอ ไม่ว่าจะเป็นนักสสารนิยมซึ่งก็มองถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายส่วนที่แสดงออกมาทางด้านจิตภาพ เช่น ความรู้สึกต่าง ๆ การคิด การสัมผัสต่าง ล้วนเป็นการทำงานที่สมอง ส่วนนอกนี้ที่แสดงถึงการเจริญเติบโตของร่างกายทำงานของอวัยวะทุกส่วนเปรียบเสมือนกับเครื่องจักรกล เรียกว่าทางกายภาพ แต่การที่จะพิสูจน์ทั้งสองได้จำเป็นต้องอาศัยเหตุการณ์ทางกายและเหตุการณ์ทางจิต เช่น ถ้าเรารู้สึกตัวร้อน ซึ่งแสดงออกทางร่างกายส่วนที่รู้สึกคือเหตุการณ์ทางจิตภาพ จะรู้สึกเหมือนเป็นไข้ นั่นเอง พวกสสารนิยมจึงเชื่อว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ทางจิตไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกต่าง ๆ ก็เป็นการทำงานของสมองเท่านั้น และเป็นการทำงานที่สลับซับซ้อน จิตไม่มีอยู่จริง^{๑๗} แต่สำหรับพวกทวินิยม

^{๑๖} พระมหาธาราเชนทร์ ธมฺมาโม (ธาดูเงิน), การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๖.

^{๑๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เท็กซ์แอนด์เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๕๐.

พวกนี้แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างจิตกับกายซึ่งมองดูจะแยกออกจากกันได้อย่างอิสระไม่ขึ้นตรงต่อกันและมีอยู่จริงสัมพันธ์กันในรูปต่าง ๆ เช่น ลัทธิอันตรกิริยานิยม พวกนี้มีทัศนะที่ว่า จิตกับกายต่างก็มีอยู่จริงเท่ากัน มีอิทธิพลต่อกายหรือเมื่อเดินทางไปในที่ร้อนอบอ้าว จะรู้สึกหงุดหงิด แสดงให้เห็นว่า กายมีอิทธิพลต่อจิต พวกลัทธิชนานานิยม มีทัศนะว่า จิตกับกายมีพฤติกรรมคู่ขนานและสอดคล้องกันไม่เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ระหว่างปรากฏการณ์ทางกายกับทางจิตแต่ก็เกิดขึ้นอย่างสมดุลกัน^{๑๘} เพราะมีพระเจ้าเป็นผู้ชี้ให้เป็นไปตามที่กำหนด ผู้วิจัยเห็นว่า การที่พวกทวินิยมบอกว่า จิตกับกายต่างกันนั้นเป็นเรื่องที่ชัดเจนอยู่แล้ว เพราะจะเห็นได้ว่า จิตกับกายนั้นทำงานอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกัน เช่น เรารู้สึกหิวน้ำความรู้สึกหิวก็คือ จิต ความต้องการเป็นจิต แต่ส่วนที่ได้รับคือกาย

๔.๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะว่า จิตกับกายหรือนามรูปทั้งสองอยู่ด้วยกันแยกออกจากกันไม่ได้ และนามรูปก็คือ ชันธ์ ๕ ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปคือร่างกาย (รูป) ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนาม กายเป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์ เช่น ไม่รู้รูป ไม่รู้เสียง ไม่รู้กลิ่น ไม่รู้ถึงสิ่งที่มาถูกต้องกายและไม่รู้สิ่งที่คิดถึงทางใจ (ธรรมารมณ์) จิตซึ่งเป็นนามธรรมเป็นธรรมชาติรับรู้อารมณ์เช่น รู้รูป รู้เสียง รู้รส สิ่งที่มากระทบ และความนึกคิดทางจิต กายจึงไม่เป็นจิต จิตก็ไม่ใช่กาย ไม่ได้เหมือนกันเลย^{๑๙} กายกับจิตจึงมีธรรมชาติที่แตกต่างกัน แต่ทั้งสองก็มีความสัมพันธ์กันอยู่อย่างใกล้ชิด อาศัยกันค้ำจุนเกื้อหนุน เมื่อสิ่งหนึ่งแตกสลายไปอีกสิ่งหนึ่งก็ดับสูญไปเช่นกัน ในลหิตทิกาสูตรได้กล่าวว่า กายนี้เป็นที่อยู่ของจิต จิตนี้มีถ้าเป็นที่อาศัย คำว่า ถ้าหมายถึง หทัยวัตถุ ซึ่งอยู่ในรูป ๒๘ ที่เป็นส่วนประกอบของกาย จิตกับกายหรือนามรูปยังไม่มีเหตุแห่งลมหายใจเข้าออก เปรียบเสมือนเตาสุบของช่างทองที่สุบเข้าอยู่ ลมก็อาศัยการสุบและความหมายที่ควรแก่การกระทำของบุรุษ ลมหายใจเข้าออกจึงต้องอาศัยกายกับจิตประกอบกัน^{๒๐} อธิบายกระบวนการของการเกิดขึ้นของจิตและวัตถุต่อเนื่องกัน สิ่งที่กายรับรู้ คือสิ่งที่จิตรับรู้ หรือสิ่งที่จิตรับรู้คือ สิ่งที่ร่างกายสัมผัสกับสิ่งนั้น ทั้งจิตและกายต่างก็มีความสำคัญด้วยกัน และอิงอาศัยกันรวมกันเป็นชีวิต ถ้ามีร่างกายหรือจิตเพียงอย่างเดียวก็ไม่สามารถเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้เพราะจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกาย และร่างกายก็เป็นไปตามความรู้สึกนึกคิดของจิตใจเช่นกัน อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่ากายกับจิตมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ความสัมพันธ์กันนี้มองได้หลาย

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔

^{๑๙} โสภณ ศรีภักดาพร, “การศึกษาวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตใจพุทธปรัชญา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยหน้า, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐๐.

^{๒๐} วิสุทธรรคแปล, ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

ลักษณะ ทั้งในแง่ของหน่วยมูลฐานที่ทำให้เกิดชีวิต ทั้งในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน และในแง่ของการส่งผลกระทบต่อกัน

แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทแล้ว สามารถกล่าวได้ว่ามนุษย์ทุกคนนั้นมีสิ่งที่สำคัญที่สุดคือจิตและมีร่างกายเป็นสิ่งสำคัญอันดับรองลงมา ซึ่งทั้งจิตและร่างกายที่ประกอบอยู่ด้วยกันนั้นทำให้มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิต การประกอบอยู่ด้วยกันของทั้งสองนี้เรียกว่าขันธ ๕^{๒๑} คือ (๑) รูปขันธ (๒) เวทนาขันธ (๓) สัญญาขันธ (๔) สังขารขันธ (๕) วิญญาณขันธ

ความรู้สึก ความจำ การปรุงแต่ง และการรู้แจ้งในอารมณ์นั้นเป็นการทำงานของจิต สามารถแสดงออกได้ทางร่างกาย (รูป) ดังนั้นทั้งจิตและร่างกายจึงมีอิทธิพลต่อกัน และสิ่งสำคัญก็คือ จิต เป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาให้เกิดปัญญาจนกระทั่งค้นพบกับสัจธรรมที่แท้จริง คือ นิพพาน

๔.๔.๒. ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามทัศนะปรัชญาสำนักจิตนิยม

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย เป็นเรื่องที่น่าสนใจของผู้ศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้กันมาก เมื่อหลายคนคิดค้น ก็ย่อมได้คำตอบหลากหลายตามสติปัญญาของแต่ละคนไป และในประเด็นนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายในทัศนะของปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไปแล้วในข้างต้นและเมื่อนำมาวิเคราะห์จะเห็นว่า

ร่างกายเป็นส่วนหนึ่งของสสารที่มีความเป็นจริง โดยอาศัยความเป็นจริงของร่างกายสากลในโลกแห่งมโนคติ ร่างกายแต่ละร่างจึงมีจุดเริ่มต้น มีจุดจบ มีการเปลี่ยนแปลง เทพประจำโลกช่วยกันปรุงแต่งขึ้นให้เหมาะสมสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ ทั้งนี้โดยปรุงแต่งตามแบบสากลที่มีอยู่ในโลกแห่งมโนคติ วิญญาณถูกโลกสถาปนาสร้างมาให้เป็นอมตะ วิญญาณแต่ละดวงจึงมีจุดเริ่มต้น แต่ไม่มีจุดจบดับไม่ได้ แต่เปลี่ยนแปลงคุณภาพได้ วิญญาณต้องอาศัยร่างกายเพื่อทำให้ตนเองมีคุณภาพดีขึ้น บริสุทธิขึ้น วิญญาณจึงจุติมาอาศัยอยู่ในร่างกายที่เทพประจำโลกเตรียมไว้ให้ วิญญาณจึงมีความสัมพันธ์กับร่างกายในฐานะผู้อาศัยอยู่ในร่างกาย ใช้ร่างกายเป็นเครื่องมือสำหรับจุดมุ่งหมายของตน ในเมื่อร่างกายมีฐานะเป็นเครื่องมือของวิญญาณ ก็ช่วยให้ความสะดวกแก่วิญญาณในหลาย ๆ เรื่อง แต่ในเวลาเดียวกันก็เป็นภาระแก่วิญญาณด้วย เหมือนเครื่องมือโดยทั่วไป เช่น ทำให้วิญญาณรู้สึกอึดอัดที่ไม่ได้ตั้งใจในหลาย ๆ เรื่อง และในบางกรณี เป็นต้น

เดส์การ์ตส์ เป็นพวกทวินิยม ให้ทัศนะว่า กาย กับ จิต เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงและเป็นคนละอย่างกัน กาย เป็น สสาร หรือรูปธรรม ส่วนจิต เป็นอสสาร หรือเป็นนามธรรมแต่ทั้งสองอย่างมีปฏิสัมพันธ์กัน กล่าวคือ กิจกรรมของกายก่อให้เกิดกิจกรรมของจิต และกิจกรรมของจิตก็ก่อให้เกิดกิจกรรมทางกาย เพราะทั้งกายและจิตมีความจริงเท่ากัน และมีอิทธิพลต่อกัน ที่เรียกลักษณะเช่นนี้ว่า

^{๒๑} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๒๗๙/๒๒๗.

“อันตรกิริยานิยม” (Interactionism) เช่น เมื่อเรารู้สึกกลัว หัวใจก็จะเต้นแรง แสดงว่าจิตมีอิทธิพลต่อกาย หรือเมื่ออยู่ในห้องที่ร้อนอบอ้าว จะรู้สึกหงุดหงิด แสดงว่ากายมีอิทธิพลต่อจิต อีกอย่างหนึ่ง ความรู้สึกเสียใจ ทำให้น้ำตาไหล แสดงว่าจิตมีอิทธิพลต่อกายหรือมีติดบอดมือ ทำให้เกิดความเจ็บปวด แสดงว่ากายมีอิทธิพลต่อจิตเหล่านี้ เป็นต้น เดส์การตส์ได้พิสูจน์ความมีอยู่ของจิต ด้วยทฤษฎีความสงสัย^{๒๒} ตามมูลบท กล่าวคือ

๑. ข้าพเจ้ามีความสงสัย (I doubt)
๒. เมื่อข้าพเจ้าสงสัย ก็ต้องมีผู้สงสัย (I doubt, therefore, doubter exists)
๓. เมื่อมีผู้สงสัย ก็จะต้องมีผู้คิด (Doubter exists, therefore, thinker exists)
๔. เพราะฉะนั้น ผู้คิดก็ต้องมีอยู่ (Therefore thinker exists) คำว่า “ผู้คิด” ในที่นี้ หมายถึง “จิต” จึงเป็นสิ่งที่ต้องมีอยู่ ดังที่เดส์การตส์ได้สรุปไว้ว่า “ข้าพเจ้าคิด ข้าพเจ้าจึงมีอยู่” (I think, therefore, I am)

๔.๔.๓ เปรียบเทียบความเหมือนและความต่างความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

ในประเด็นของความสัมพันธ์กันระหว่างจิตกับกาย หรือ นามกับรูป ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม มีความเหมือนและความแตกต่างกันดังกล่าวนี้

ปรัชญาจิตนิยม มีทัศนะความเชื่อว่า ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายนั้น จิตกับกาย แยกออกจากกัน มีลักษณะที่ตรงกันข้าม คือ จิตคือผู้คิด มีสสารัตถะของจิตคือความคิดไม่กินที่ อยู่ได้ตามลำพังตนเองเหมือนกัน ส่วนกายเป็นสิ่งที่คิดไม่ได้ อยู่ได้ตามลำพังตนเอง กายมาจากพระเจ้า เพราะพระเจ้าไม่ได้หลอกลวงเรา ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายเป็นแบบปฏิสัมพันธ์อยู่ที่ต่อมพิเนียล การแยกกันระหว่างจิตกับกายแสดงให้เห็นถึงการไม่มีความสัมพันธ์กัน แต่ทั้งสองเป็นสารสัมพันธ์ของพระเจ้า

พุทธปรัชญาเถรวาท มีทัศนะความเชื่อว่า ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย (นามกับรูป) นั้นเป็นส่วนประกอบของกันและกัน กายและจิตอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ความสัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย ดังปรากฏในหลักปฏิจจสมุปบาท และแยกออกจากกันไม่ได้ มีกระบวนการที่เป็นเหตุผลของกันและกัน แม้แต่การกระทำที่แสดงออกมาก็เห็นได้ชัด เช่น เวลาดีใจ น้ำตาก็จะสดขึ้น ในขณะที่เดียวกันถ้ามีความโกรธ สีหน้าก็จะบูดบึ้ง เศร้าหมอง เป็นต้น ฉะนั้นจิตกับกายในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ความสัมพันธ์ของจิตกับกายตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นปัจจัยของกันและกัน มีการอิงอาศัยกันทั้งสอง คำจุนกันมีลักษณะที่อยู่ด้วยตนเองไม่ได้ ต้องมีปัจจัยอื่นมาประกอบกันดังในหลักการของปฏิจจสมุปบาทที่ว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

^{๒๒} กীরติ บุญเจือ, แก่นปรัชญากรีก, หน้า ๖๑.

เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ซึ่งการที่จะพิสูจน์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นเรื่องที่สามารถจะพิสูจน์ให้เห็นได้ เพราะจิตกับกายเป็นนามธรรมกับรูปธรรม แม้นามธรรมจะไม่สามารถจับต้องได้แต่ก็สามารถกำหนดรู้ได้ ส่วนรูปธรรมเป็นสิ่งที่จับต้องสัมผัสได้ แต่ที่เราเข้าใจก็คือ จิตกับกายล้วนต้องอาศัยกันเป็นปัจจัยของกันและกัน ไม่ได้แยกจากกันแต่เป็นการอาศัยในการแสดง เช่น จิตรับรูปรูปทางตาคือเห็นรูปที่สวยงามแล้วต้องการสัมผัส พฤติกรรมก็จะเกิดขึ้น หรือ เวลาเรามีเรื่องทุกข์ใจ จิตรับรู้ จะแสดงออกมาทางกาย เช่น อาการเศร้าโศก ร้องไห้ สีหน้าไม่สดใส เมื่อพิจารณาอีก ๆ จะเห็นกระบวนการของจิตกับกายเป็นไปตามเหตุและปัจจัยที่สืบทอดต่อกันเป็นหลักที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทจึงไม่มีปัญหาในเรื่องการพิสูจน์เรื่องนี้สรุปเปรียบเทียบได้ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. มนุษย์ทุกคนนั้นมีสิ่งที่สำคัญที่สุดคือจิตและมีร่างกายเป็นองค์ประกอบของชีวิต ทั้งจิตและร่างกายที่ประกอบอยู่ด้วยกันนั้นทำให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ องค์ประกอบของชีวิตคือนาม(จิต)และรูป(ร่างกาย) เรียกว่าขันธ ๕ คือ ๑) รูปขันธ ๒) เวทนาขันธ ๓) สัญญาขันธ ๔) สังขารขันธ ๕) วิญญาณขันธ ขันธ ๕ นี้กล่าวคือ รูปและนาม	๑. วิญญาณกับกาย มนุษย์มีจิตที่ใช้ร่างกายร่างกายเป็นส่วนหนึ่งของสสารที่มีความเป็นจริง โดยอาศัยความเป็นจริงของร่างกายสากลในโลกแห่งมโนคติ ร่างกายแต่ละร่างจึงมีจุดเริ่มต้น มีจุดจบ มีการเปลี่ยนแปลง เทพประจำโลกช่วยกันปรุงแต่งขึ้นให้เหมาะสมสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ
๒. กายกับจิตมีธรรมชาติที่แตกต่างกัน แต่ทั้งสองก็มีความสัมพันธ์กันอยู่อย่างใกล้ชิด อาศัยกันค้ำจุนเกื้อหนุน เมื่อสิ่งหนึ่งแตกสลายไปอีกสิ่งหนึ่งก็ดับสูญไปเช่นกัน ในลัทธิทีกาสูตรได้กล่าวว่า กายนี้เป็นที่อยู่ของจิต จิตนี้มีถ้าเป็นที่อาศัย คำว่า ถ้า หมายถึง หทัยวัตถุ	๒. วิญญาณจึงมีความสัมพันธ์กับร่างกายในฐานะผู้อาศัยอยู่ในร่างกาย ใช้ร่างกายเป็นเครื่องมือสำหรับจุดมุ่งหมายของตน ในเมื่อร่างกายมีฐานะเป็นเครื่องมือของวิญญาณ ก็ช่วยให้ความสะดวกแก่วิญญาณในหลาย ๆ เรื่อง แต่ในเวลาเดียวกันก็เป็นภาระแก่วิญญาณด้วย
๓. กายและจิตเป็นปัจจัยของกันและกัน มีการอิงอาศัยกันทั้งสอง คำจุนกันมีลักษณะที่อยู่ด้วยตนเองไม่ได้ ต้องมีปัจจัยอื่นมาประกอบกันดังในหลักการของปฏิจจสมุปบาท เพราะวิญญาณเป็น	๓. จิตกับกาย มีลักษณะที่ตรงกันข้าม จิตคือผู้คิด มีสารถะของจิตคือความคิดไม่กินที่ ส่วนกายเป็นสิ่งที่คิดไม่ได้ อยู่ได้ตามลำพังตนเอง กายและจิตมาจากพระเจ้า ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับ

ปัจจัยให้เกิดนามรูป เป็นต้น	กายเป็นแบบปฏิสัมพันธ์ แต่ทั้งสองเป็นสารสัมพันธ์ของพระเจ้า
๔. กระบวนการของจิตกับกายเป็นไปตามเหตุ และปัจจัยที่สืบทอดต่อกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท โดยมีความเป็นอิสระคือดำรงด้วยตนเอง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นเหตุและปัจจัยให้ดำเนินสืบเนื่องต่อไป	๔. เดส์การ์ดส์ เป็นพวกทวินิยม ให้ทัศนะว่า กายกับ จิต เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงและเป็นคนละอย่างกัน กาย เป็น สสาร หรือรูปธรรม ส่วนจิต เป็นอสสาร แต่ทั้งสองอย่างก็อิงอาศัยและเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน

๔.๕ เปรียบเทียบเจตจำนงเสรีของจิต

เจตจำนงเสรี หมายถึง การกำหนดตัวเองของแต่ละบุคคล บุคคลย่อมเลือกการกระทำบางอย่างที่เห็นว่าเป็นความดี และจงใจกระทำเพื่อบรรลุถึงความดีของตัวเองนั้น ทั้งการเลือกและเจตนาของบุคคลนั้นเกิดขึ้นจากตนเอง ไม่มีสิ่งภายนอกมากำหนด การที่บุคคลกำหนดตัวเองเพื่อบรรลุความดีของตัวเองนี้เรียกว่าเจตจำนงเสรี^{๒๓}

๔.๕.๑ เจตจำนงเสรีตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

ตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเจตจำนงเสรีหรือเจตนา คือ การตัดสินใจเลือกที่จะกระทำหรือไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เจตนาที่จะกระทำอะไรในสิ่งนั้น ๆ คือ จุดหมายเพราะการกระทำใดที่มีผลดีก็ทำตาม ชั่วก็ตาม จะมีบุญหรือบาป เป็นผลตอบสนองในการกระทำนั้น ๆ นั่นก็เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ผู้กระทำได้อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ในเมื่อผู้นั้นยังมีความใคร่ ความปรารถนา ความต้องการอยู่อีกอย่างไม่รู้จบ นี่จึงเป็นวิญญูของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกิเลสตัณหาอยู่ การกระทำที่ดีจึงเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความดีสูงสุดแก่ทั้งปัจเจกชนและคนทั่วไปเพราะความสุขคือสิ่งที่มีลักษณะสำคัญเป็นความดีสูงสุด การกระทำที่ดี หรือที่ถูกจึงเป็นการกระทำที่เป็นไปเพื่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และความสุขดังกล่าวนี้ ก็คือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความสุขสมบูรณ์ด้วยศีลธรรม ความรู้แจ้งในเรื่องธรรมชาติของสรรพสิ่ง ความหลุดพ้นของจิต และความสมบูรณ์ทางจิต เป็นต้นนั่นเอง การกระทำดีที่เป็นไปเพื่อความดีสูงสุดของปัจเจกชนอีกประเภทหนึ่งนั่นก็คือ ความเห็นชอบ คิดชอบ พุดชอบ กระทำชอบ เลี่ยงชัพชอบ พยายามชอบ มีสติชอบ มีสมาธิชอบ เป็นต้น ส่วนการกระทำที่ผิดหรือไม่ดีก็คือการกระทำที่ขัดขวางมิให้เกิดความรู้ในสิ่งที่เป้นเป้าหมายสูงสุดทั้งส่วนตนและส่วนของผู้อื่นนั่นเอง^{๒๔} นี่จึง

^{๒๓} อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, *ปรัชญาเบื้องต้น*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕), หน้า ๒๒๒.

^{๒๔} วศิน อินทสระ, *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด*, (กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐.

เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้นั้นยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารต่อไปเรื่อย ๆ เพราะจิตยังเต็มไปด้วยมูลกิเลส คือ โภคะ โทสะ และโมหะ

หากเมื่อบุคคลหมดราคะ โทสะ โมหะ ก็หมดกรรม หากอธิบายอย่างนี้จึงจะเป็นเรื่องกรรม เรื่องกรรมตีกรรมชั่วนั้นมิใช่ในศาสนาทั่วไป ในส่วนของพุทธปรัชญาเถรวาทแล้วจะต้องพูดถึงเรื่องหมดกรรม ไม่ใช่พูดถึงเรื่องกรรม แล้วเป็นไปตามกรรม เพราะทัศนะดังกล่าว ถ้าพุทธปรัชญาเถรวาทจะแปลกออกไป คือ ต้องพูดถึงเรื่องหมดกรรม สัพพกมมกขยํ ปตฺโต ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรมทั้งปวง^{๒๕} ฉะนั้น จุดหมาย ปลายทางของตัวเจตนา จึงมีอยู่สองอย่างคือ เจตนาที่ยังมีความต้องการหรือมีกิเลสอยู่ ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายชั่ว ส่วนนี้จะทำให้ผู้นั้นนั้น ยังต้องตกอยู่ภายใต้ การเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารต่อไป ส่วนผู้ที่หมดเหี่ยวในความคิด ความชั่วแล้ว ผู้นั้นก็ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก เพราะเมื่อสันดานยัง เป็นสิ่งที่ค้นหาและทวิภูฏาอาศัยอยู่ได้ ความหวั่นไหวก็ยังมีอยู่ เมื่อสันดานเป็นสิ่งที่ค้นหาและทวิภูฏา ไม่อาศัยอยู่ได้ ความหวั่นไหวก็ไม่อาจมี เมื่อความหวั่นไหวไม่มีความระงับแห่งจิตย่อมมี เมื่อความระงับแห่งจิตมีความโน้มไปทางใดทางหนึ่งของจิตย่อมไม่มี เมื่อความโน้มไปทางใดทางหนึ่งของจิตไม่มี การมาการไปก็ไม่มี การจุติและการเกิดขึ้นใหม่ก็ไม่มี เมื่อการจุติและการเกิดขึ้นใหม่ไม่มี ก็ไม่มีการปรากฏในโลกนี้ ไม่มีการปรากฏในโลกอื่น ไม่มีการปรากฏในระหว่างแห่งโลกทั้งสองนั้นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์^{๒๖} อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาอันมีรากฐานมาจากตัวเจตนาที่เป็นตัวบรรจจสรสร้างความเป็นไปของจิต ให้มีความสลับซับซ้อน ความหลากหลาย ความลุ่มลึก ความละเอียด จนไม่สามารถที่จะพรรณนาคุณสมบัติของจิตที่พ้นจากสังขตธรรม คือ เข้าสู่พระนิพพานได้ และจุดสำคัญของพุทธปรัชญาเถรวาทสอนให้ฟังตนเอง “พระพุทธเจ้าช่วยให้เราฟังตนเอง เพราะการฟังตนเองเราสามารถมีอิสระ เพราะฉะนั้นหลักพุทธศาสนาจึงมาถึงแก่นแท้ที่สูงที่สุด คือ วิมุตติ ความหลุดพ้น เป็นอิสระ”^{๒๗} หรือการเข้าสู่พระนิพพาน ประเภทของนิพพานในคัมภีร์พุทธปรัชญาดั้งเดิมคือ อิติวุตตะกะ ได้กล่าวถึงนิพพานว่ามีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ยังมีอุปาทิ หรือ เบญจขันธ์เหลืออยู่
๒. อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ไม่มีอุปาทิเหลือ หมายถึง ความดับกิเลสโดยไม่มีส่วนเหลือ คือไม่มีกิเลสใด ๆ หลงเหลืออยู่ในจิต อีกนัยหนึ่งหมายถึง การดับกิเลสพร้อมทั้งดับเบญจขันธ์คือชีวิต^{๒๘}

^{๒๕} พุทธทาส, วาทะธรรมว่าด้วยพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้อยทอง, มปป), หน้า ๔๖-๔๘.

^{๒๖} ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๒๐๔/๑๖๑.

^{๒๗} พุทธทาส, วาทะธรรมว่าด้วยพุทธศาสนา, หน้า ๓๒.

^{๒๘} ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

ฉะนั้น จุดหมายของเจตนา ก็คือผลต่อการกระทำของมนุษย์มีอยู่ ๒ วิธี คือ วิธีที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร อันเป็นโลกียธรรม ๑ วิธีที่หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้นั้นก็คือการเข้าสู่พระนิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ๑^{๒๙}

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า เจตจำนงเสรีหรือเจตนาในพุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่ามนุษย์เรามีธาตุแห่งความริเริ่ม ในความริเริ่มนี้จึงมีสิ่งที่มาผลักดันหรือบงการการกระทำนั้นก็คือเจตนา พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า เจตนาที่เป็นไปในก่อนกระทำ กำลังกระทำอยู่ หรือหลังการกระทำที่ประกอบกับทวาร อายตนะ เป็นต้น จะเกิดเป็นผลของการกระทำทั้งที่เป็นการกระทำที่ดีหรือที่ชั่วก็ตาม อันส่งผลให้มนุษย์ต้องรับกรรมที่ตนเองได้ทำไปแล้วตั้งแต่อดีตเกี่ยวเนื่องมาจนถึงปัจจุบันและส่งผลไปถึงอนาคต ตามความหนักเบา ของเจตนาที่แรงกล้าหรืออ่อนกำลัง และการที่มนุษย์ไม่สามารถปฏิเสธสิ่งที่ตนเองทำลงไปได้นั้นก็คือข้อจำกัดของมนุษย์ที่ยังติดเนื่องอยู่กับความดีและความชั่ว แต่สิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งไม่ปรากฏในหลักคำสอนของศาสนาใด ๆ ในโลกนั้น คือ การที่มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมตนเองจนสามารถอยู่เหนือกิเลสเหนือกรรมได้ท่านเรียกว่า พระอรหันต์

๔.๕.๒ เจตจำนงเสรีตามทัศนะปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม

มนุษย์มีเสรีภาพ สามารถกำหนดการกระทำของตนเอง ไม่มีพลังภายนอกมากำหนด แม้จะมีเสรีภาพในขอบเขตจำกัด มนุษย์ก็สามารถใช้เสรีภาพนั้นเป็นวิธีการในการพัฒนาตนเอง และทำวัตถุประสงค์ของตนเองให้สำเร็จ และแนวคิดแห่งความเชื่อที่ว่ามนุษย์มีเสรีภาพนั้นทางปรัชญาตะวันตกมีความเชื่อว่า พระเจ้าหรือความสมบูรณ์ทางศีลธรรมถือเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี แนวคิดแบบของเพลโต เริ่มต้นที่ธรรมชาติมนุษย์ว่ามีจำกัด ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ฉะนั้นชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญาณอันเป็นสาระัตถะด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นและลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองและความควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุด

เพลโตจึงเชื่อว่า ความดี คือ ความรู้ และมนุษย์สามารถเข้าถึงความดีด้วยเหตุผล เพราะเหตุผลนั้นควบคุมการทำงานของความคิดและการกระทำ เหตุผลเป็นสิ่งที่ทำให้บุคคลฉลาด กล่าวหาญที่สำคัญคือเหตุผลทำให้เกิดการปลดปล่อยวิญญาณออกจากความทุกข์ทางร่างกาย เหตุผลทำให้เป็นผู้มีคุณธรรม ชีวิตที่ประกอบไปด้วยเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่มีสติปัญญา มีความกล้าหาญ รู้จักควบคุมตนเองให้ระงับอารมณ์ต่ำ ชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ ดังนั้นเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุดและเป็น

^{๒๙} ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญาตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๔.

จุดหมายปลายทางของชีวิต อย่างไรก็ตาม มนุษย์มักจะกระทำการต่าง ๆ ตามความต้องการพื้นฐานของจิตซึ่งมีอยู่ ๓ ประการ^{๓๐} คือ

๑. ความต้องการที่จะแสวงหาความรู้และรักษาความรู้ ตามความปรารถนาของจิตภาคปัญญาหรือเหตุผล
๒. ความต้องการที่จะรับใช้ประเทศชาติ ความปรารถนาของจิตภาคน้ำใจ
๓. ความต้องการที่จะได้ใช้สิ่งต่าง ๆ เพื่อความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตตามความปรารถนาของจิตภาคตัณหา

มนุษย์กระทำการต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ตนเองปรารถนา แต่ก็ควรที่จะมีเหตุผลเป็นหลักเพราะเหตุผลจะทำให้รู้จักคุณธรรม ในการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้มนุษย์ดำรงอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข คุณธรรมที่ว่ามี ๔ ประการ^{๓๑} คือ

๑. ปัญญา (wisdom) เป็นการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยเหตุผล เหมาะสมกับสถานการณ์และสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะทำให้รู้จักการคาดการณ์ล่วงหน้า มีความระมัดระวัง มีหลักในการตัดสินใจ และมีความสุขรอบครอบ

๒. ความกล้าหาญ (courage) เป็นการป้องกันชีวิตให้พ้นจากสิ่งยั่วยวนใจ มีความอดทนความกล้าหาญ นับว่าเป็นสิ่งสำคัญเพราะถ้าขาดซึ่งความกล้าหาญก็จะทำให้บุคคลเป็นทาสของสิ่งที่ยั่วยวนจิตใจและหลงไปตามกระแส นั้น ๆ ซึ่งเพลโตถือว่าความอดทนเป็นลักษณะภายในของความกล้าหาญ ความอดทนเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำพาเราฟันฝ่าอุปสรรคไปสู่ความสำเร็จ นอกจากนี้ความกล้าหาญยังรวมถึงการรักความขยัน การตัดสินใจ ความหวัง ความเชื่อ

๓. ความรู้สึกระมาณ (temperance) เป็นการหลีกเลี่ยงจากสิ่งยั่วยวนที่เกิดจากประสาทสัมผัสหรือความเพลิดเพลินทางวุฒิปัญญา ด้วยการรู้จักใช้เหตุผลพิจารณาถึงความพอดีไม่ขาดหรือมากเกินไป ควบคุมการได้มาซึ่งมากเกินไปหรือควบคุมการสูญเสียไม่ให้เกิดขึ้นมากเกินไป นั่นคือการประมาณนี้จึงเป็นการระงับจิตใจตนเองและการเสียสละ

๔. ความยุติธรรม (justice) หมายถึง การแบ่งปัน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การทำหน้าที่ของตนเองโดยไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการของผู้อื่น รวมถึงการมีความรัก ความซื่อสัตย์ ความเคารพ การรักษาสัญญา สติปัญญา ซึ่งเพลโตถือว่าความยุติธรรมนั้นได้รวมเอาคุณธรรมทั้งหมดเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันคือการเข้าใจตนเอง

^{๓๐} วิโรจน์ นาคชาตรี, **ปรัชญาจิต**, หน้า ๓๐.

^{๓๑} อ้างแล้ว, หน้า ๓๐.

๔.๕.๓ ความเหมือนและความต่างของเจตจำนงเสรี

พุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าเจตจำนงเสรี คือ เจตนาในการตัดสินใจเลือกที่จะกระทำและไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เจตนาทำอะไร สิ่งนั้นคือจุดหมาย มีอยู่ ๒ วิธี คือ วิธีที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารอันเป็นโลกียธรรม และ วิธีที่หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ นั่นก็คือ การเข้าสู่นิพพานอันเป็นโลกุตตรธรรม ส่วนปรัชญาจิตนิยมนั้นเจตจำนงเสรีคือ ความสมบูรณ์ทางศีลธรรมที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญานอันเป็นสารัตถะด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นและลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองและความควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุด

ความเหมือน

๑. การที่มนุษย์มีเจตนา มีเจตจำนงเสรี มีอิสระ มีความเป็นตัวของตัวเอง ที่จะเลือกทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามความปรารถนาของตน ความดี ความชั่ว เป็นของเฉพาะตัว ซ้ำหากกันไม่ได้ที่จะเลือกทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ตามความคิดของตนเอง นั้นเป็นเพราะว่าบุคคลมีสำนึก รู้จักคิด มีความรู้สึกจึงมีเสรีภาพในการกระทำโดยที่ไม่มีใครมาบงการ การกระทำของตนเอง และมนุษย์ก็ไม่อยู่ภายใต้เทวบัญชา นี่จึงเป็นการแสดงถึงความเป็นตัวของตัวเอง มีความเป็นอยู่ของตัวเอง แต่เนื่องด้วยมนุษย์ไม่อาจจะอยู่คนเดียวได้ การกระทำของแต่ละคนย่อมที่จะมีผลกระทบกระเทือนถึงเสรีภาพของผู้อื่น เนื่องด้วยมนุษย์มีเสรีภาพที่จะเป็น และมีเสรีภาพที่จะไม่เป็น แต่เสรีภาพในที่นี้ต้องอยู่ในสถานการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและเป็นเสรีภาพที่เป็นเจตจำนงของตน

๒. ในระดับความเป็นไปของการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมโลกนี้ ย่อมมีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวเนื่องกันกับบุคคลอื่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในเมื่อเป็นเช่นนี้ การกระทำทุกอย่างจะต้องส่งผลกระทบต่อผู้อื่นอย่างแน่นอน และการกระทำเช่นนี้ก็จะต้องมีสิ่งที่เป็นต้นตอของการกระทำ นั่นก็คือตัวเจตนา ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม ต่างก็มีแนวคิดที่คล้ายกันตรงที่ ตัวเจตนาเป็นตัวการที่สำคัญที่บันดาลให้มนุษย์ทำสิ่งต่าง ๆ ได้ จนเกิดผลที่ตามมา โดยพุทธปรัชญากล่าวว่าการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาก็คือ กรรม เมื่อมีกรรมก็ต้องมีวิบากหรือผลของการกระทำตามมา แต่ทางปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมเรียกจุดนี้ว่า ความสมบูรณ์ทางศีลธรรม ฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างเจตนาของพุทธปรัชญาเถรวาทกับเจตจำนงเสรีของปรัชญาจิตนิยมนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามีความหมายที่คล้าย ๆ กัน แต่มีวิธีการหรือกระบวนการของการอธิบายที่ใช้ภาษาที่แตกต่างกัน ซึ่งถ้าเปรียบเทียบแนวคิดของปรัชญาจิตนิยมกับพุทธปรัชญาเถรวาทในระดับนี้ก็สามารถเทียบได้กับหลักคำสอนที่ยังเป็นในระดับโลกียธรรม คือการกระทำอันยังให้อยู่ร่วมกันอย่างเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน รู้จักหน้าที่ของตน และกล้ารับผิดชอบในสิ่งที่ตนเองได้เลือกทำไปแล้วอย่างเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ

อันเป็นหลักการที่ทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตให้เป็นอยู่อย่างผาสุกในโลกนี้ ฉะนั้น เจตนาเป็นตัวบงการที่สำคัญในการบันดาลให้มนุษย์ทำสิ่งต่าง ๆ จนเกิดผลตามมา

ความต่าง

๑. ในระดับของการกระทำหรือกรรมที่เป็นโลกุตรธรรม ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาจิตไม่ให้ผูกมัดกับการกระทำที่มีความยึดติดในสิ่งที่ตนเองได้ทำไปแล้วนั้นว่าสิ่งใดมาตอบแทนผลการกระทำนั้น ไม่ว่าจะมีความสุขเป็นกำไรหรือมีทุกข์เป็นสิ่งที่ตอบสนอง พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า กิริยา การกระทำที่สักว่าทำ เป็นการกระทำของบุคคลผู้ไม่มีเยื่อใยในความดีและความชั่ว คือผู้ที่ทำโดยไม่หวังสิ่งตอบแทนอันเป็นคุณลักษณะของการพัฒนาตนของมนุษย์ ส่วนปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกกล่าวถึง การกระทำที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคมให้ประสบแต่ความสงบสุขในวิถีของมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์กันตลอดเวลาอันเป็นหลักการที่เป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ในการให้ความหมายของปรัชญาจิตนิยม พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าเป็นเพียงโลกียธรรม

๒. มีกระบวนการอธิบายที่มีความแตกต่างกัน เพราะเจตนาของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีกระบวนการที่สลับซับซ้อนอันนับเนื่องด้วยเจตนาที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง แต่ต้องอาศัยปัจจัยอื่น ๆ อีกหลาย ๆ อย่างเป็นองค์ประกอบจึงจะเป็นเจตนาที่ก่อเป็นกรรมอันสมบูรณ์ได้ และเจตนาที่เป็นตัวการสำคัญในการกำหนดการกระทำของมนุษย์ให้อยู่ภายในสิ่งที่ดีหรือสิ่งที่ชั่วได้ ที่เป็นเช่นนั้นเนื่องจากเจตนาที่ถูกปรุงแต่งด้วยกิเลสตัณหาหรือปรุงแต่งด้วยปัญญา สภาวะใดสภาวะหนึ่งในสังขารธรรมทั้งสองนี้ ย่อมส่งผลต่อการกระทำของมนุษย์ให้เป็นไปในฝ่ายดีและฝ่ายชั่วได้ ส่วนเจตจำนงเสรีเป็นการแสดงออกของบุคคลที่มีได้กล่าวถึงกระบวนการความเป็นไปของจิตว่ามีความเป็นไปอย่างไร มีวิถีจิตเป็นอย่างไร แต่ก็ได้กล่าวแต่ความเป็นไปของเสรีภาพที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับเจตจำนง ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในการเลือกเดินว่า มนุษย์จะเลือกเดินทางไหนก็ได้ ในเมื่อมนุษย์มีเจตจำนงเสรีอย่างเต็มเปี่ยมที่จะเลือก เมื่อเลือกแล้วมนุษย์ก็ต้องรับผิดชอบต่อการเลือกของตนนั้น ซึ่งทางพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าการเลือกของปรัชญาจิตนิยมนั้นก็เป็นการกระทำ ที่มีผลคือความรับผิดชอบ ซึ่งเป็นหลักการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป มิได้กล่าวถึงกระบวนการความเป็นไปของเจตจำนงว่ามีความเป็นมา มีเหตุจูงใจอะไรมาผลักดันการกระทำของมนุษย์ให้เป็นไปในรูปแบบของการรับผิดชอบผลการกระทำเหมือนกันกับพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปเปรียบเทียบได้ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบเจตจำนงเสรี

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. เจตนาทำอะไรสิ่งนั้น คือ จุดหมาย เพราะการกระทำใดที่มีผลดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จะมีบุญหรือบาป เป็นผลตอบสนองในการกระทำนั้น ๆ พุทธปรัชญาถือการกระทำที่จะเป็นกรรมได้นั้นต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา เจตนาจึงเป็นตัวกำหนดการกระทำของมนุษย์ว่าเป็นการกระทำที่ดี (กุศล) หรือการกระทำที่ไม่ดี (อกุศล) หรือการกระทำที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว	๑. โดยทั่วไปปรัชญาตะวันตกจะคิดที่มนุษย์ไม่มีเสรีภาพที่จะสามารถกำหนดการกระทำของตนเอง มีพลังภายนอกคือพระเจ้ามากำหนดความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ แต่อย่างไรก็ตามมนุษย์ยังมีเสรีภาพในขอบเขตจำกัด มนุษย์ก็สามารถใช้เสรีภาพนั้นเป็นวิธีการในการพัฒนาตนเอง และทำวัตถุประสงค์ของตนเองให้สำเร็จ และแนวคิดแห่งความเชื่อที่ว่ามีเสรีภาพนั้นทางปรัชญาตะวันตกมีความเชื่อว่า พระเจ้าหรือความสมบูรณ์ทางศีลธรรมถือเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี
๒. เจตจำนงเสรีหรือเจตนาในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่ามนุษย์เรามีธาตุแห่งความริเริ่ม ในความริเริ่มนี้จึงมีสิ่งที่มาผลักดันหรือบงการการกระทำนั้นก็คือ เจตนา พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า เจตนาที่เป็นไปในก่อนกระทำ กำลังกระทำ อยู่ หรือหลังการกระทำ ที่ประกอบกับทวารอายิตระ เป็นต้น จะเกิดเป็นผลของการกระทำ ทั้งที่เป็นการกระทำที่ดีหรือที่ชั่วก็ตาม อันส่งผลให้มนุษย์ต้องรับกรรมที่ตนเองได้ทำไปแล้วตั้งแต่อดีตเกี่ยวเนื่องมาจนถึงปัจจุบันและส่งผลไปถึงอนาคต ตามความหนักเบา ของเจตนาที่แรงกล้าหรืออ่อนกำลัง	๒. ปรัชญาจิตนิยมนั้นเจตจำนงเสรีคือ ความสมบูรณ์ทางศีลธรรมที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญาณอันเป็นสาระดีด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นและลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองและความควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลหรือปัญญาจึงเป็นความดีสูงสุด
๓. การกระทำหรือกรรมที่เป็นโลกุตรธรรม ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาจิตไม่ให้ผูกมัดกับการกระทำที่มีความยึดติดในสิ่งที่ตนเองได้ทำไปแล้วนั้นว่าสิ่งใดมาตอบแทนผลการกระทำนั้นไม่ว่าจะมีสุขเป็นกำไรหรือมีทุกข์เป็นสิ่งที่ตอบสนอง พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า กิริยา	๓. ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตกกล่าวถึง การกระทำที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคมให้ประสบแต่ความสงบสุขในวิถีของมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์กันตลอดเวลาอันเป็นหลักการที่เป็นไปในปัจจุบัน มนุษย์สามารถที่จะเข้าถึงสภาวะที่สมบูรณ์สูงสุดได้โดยผ่านความกรุณาของพระเจ้า

การกระทำที่สักว่าทำ เป็นการกระทำของบุคคล ผู้ไม่มีเยื่อใยในความดีและความชั่ว คือผู้ที่ทำ โดยไม่หวังสิ่งตอบแทนอันเป็นคุณลักษณะของ การพัฒนาตนของมนุษย์	ซึ่งเป็นผู้ทดสอบเจตจำนงเสรีของมนุษย์
--	--------------------------------------

๔.๖ เปรียบเทียบความเป็นอมตภาพของจิต

๔.๖.๑ ความเป็นอมตภาพของจิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

พุทธปรัชญาเถรวาท ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นอมตภาพของจิตหรือวิญญาณ เพราะจิตในทางพุทธปรัชญาเป็นสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปอยู่ตลอดเวลา มีความเปลี่ยนแปลงไปตามหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขังและอนัตตา แต่พุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงสิ่งที่เป็นอมตะอย่างเดียวนั้นคือพระนิพพาน โดยพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงหลักปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ ดำรงอยู่ โดยถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ สังขตธรรมและอสังขตธรรม ปรมัตถธรรม ๓ อย่างแรกจัดเป็นสังขตธรรมที่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ขณะที่ปรมัตถธรรมประการที่ ๔ คือ พระนิพพานเป็นอสังขตธรรม ที่ไม่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง แต่ก็ยังตกอยู่ภายใต้หลักอนัตตา ความเป็นอมตะผ่านหลักธรรมคือความไม่ประมาท “ความไม่ประมาท เป็นทางเครื่องถึงอมตนิพพาน ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย คนผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย คนเหล่าใดประมาทแล้วย่อมเป็นเหมือนคนตายแล้ว”^{๓๒} โดยในอรรถกถาอธิบายเพิ่มว่า ความไม่ประมาทว่าเป็นยอดแห่งธรรม พระนิพพานถือว่าไม่แกไม่ตาย เพราะมีธรรมชาติไม่เกิด สัตว์ทั้งหลายย่อมถึงคือย่อมบรรลุมตะด้วยความไม่ประมาทนี้ เหตุฉะนั้น ความไม่ประมาทนี้จึงชื่อว่า เป็นอุบายเครื่องบรรลุมตะ ส่วนสภาวะแห่งการประมาทคือการปล่อยสติหรือมีสติหลงลืม โดยคนที่ประมาทย่อมมีการเกิด เมื่อเกิดก็ต้องแก่ต้องตายไปตามลำดับ ฉะนั้น ความประมาทจึงเป็นทางแห่งความตาย คือ ย่อมนำเข้าหาความตาย การเวียนว่ายของสัตว์ผู้ประมาทจึงกำหนดไม่ได้ แต่ของผู้ไม่ประมาทกำหนดได้^{๓๓} จากคำอธิบายข้างต้น ความหมายของอมตะในที่นี้จึงมุ่งให้เห็นลักษณะความเป็นจริงที่แยกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน กล่าวคือ

๑. จิต เจตสิก รูป เรียกว่า สังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง โดยจิต เจตสิก รูปนี้เรียกอีกอย่างว่า ชันธ หรือนามรูป ในอภิธรรมปิฎกได้อธิบายถึงลักษณะความจริงดังกล่าวโดยเชื่อมโยงกันในลักษณะไหลต่อเนื่องกัน เป็นเหตุปัจจัยต่อกันตามแนวคิดของปฏิจจสมุปบาทว่า

^{๓๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๑๓.

^{๓๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๐๔-๓๐๗.

“การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใดนี้ เรียกว่า สังขารเกิดเพราะ อวิชชาเป็นปัจจัย จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใดนี้เรียกว่าวิญญาณเกิดเพราะ สังขารเป็นปัจจัย นาม ๑ รูป ๑ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม ความเกิดขึ้นแห่ง จักขายตะ ความเกิดขึ้นแห่งโสตายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งฆานายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งชีวหายตนะ ความเกิดขึ้นแก่กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่ รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็น สมุฏฐานนี้เรียกว่า รูปนาม และรูปดังกล่าวมานี้ เรียกว่า นามรูป เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์นี้เรียกว่า นาม มโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไปนี้เรียกว่า รูป นามและรูป ดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่านามรูป आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย จิต มโน มานัส ฯลฯ มโน วิญญาณธาตุที่สมกันอันใด นี้เรียกว่า आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ आयตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใดนี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่าความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๓๔}

๒. นิพพาน เรียกว่า อสังขตธรรม คือ ความจริงที่ไม่มีเหตุปัจจัยหรือไม่มีปัจจัยอะไร ประชุมแต่ง เป็นโลกุตระธรรม^{๓๕} โดยความหมายของนิพพานในที่นี้เป็นการสร้างความหมายที่ตรงกันข้าม กับสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัย ในที่นี้คือกุศลธรรมและอกุศลธรรม อาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนธรรมที่ทำให้ดับ (นิพพาน) คือ มรรคที่เป็นโลกุตระ^{๓๖}

จากความหมายทั้ง ๒ นี้ ในพุทธปรัชญาเถรวาทความเป็นอมตภาพของวิญญาณถูก ปฏิเสธทั้ง ๒ มิติ กล่าวคือ

๑) มิติของสังสารวัฏ ความเป็นอมตะจากการที่วิญญาณนั้นเป็นสังขตธรรม คือมีการไหลไป ต่อเนื่องไม่ขาดสายจนเกิดการเกิดตายไม่สิ้นสุด เป็นความเป็นอมตะของการเกิด แก่ เจ็บ ตายอยู่อย่างนี้ไม่จบสิ้น ที่เรียกว่า สังสารวัฏ ที่เหล่าสัตว์ทั้งหลายผู้หมุนเวียนอยู่อย่างนั้นไม่สิ้นสุด^{๓๗}

๒) มิติของพระนิพพาน การบรรลุนิพพานด้วยการหยุดการเกิด แก่ เจ็บตาย ไม่เข้าสู่วงจรแห่งการเกิดในสังสารวัฏอีก แต่สภาวะแห่งความเป็นอมตะของนิพพานคือความว่างเปล่า ไม่มีตัวตน ในแก่นนี้พพานเป็นจุดหมายของการก้าวพ้นจากการเกิด แต่นิพพานไม่ใช่สภาวะที่เป็น อมตะที่เป็นการเข้าถึงความสมบูรณ์สูงสุดที่เรียกว่าพรหมณ์อย่างที่ปรัชญาอินเดียสำนักอัสติกะให้ค่านิยามถึงความเป็นอมตะ เพราะนิพพานไม่ใช่สภาวะที่มนุษย์บรรลุถึงความสมบูรณ์ดังกล่าว แต่เป็น

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๐๘/๑๔๘-๑๕๐.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๐๓/๕๑๕.

^{๓๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๗๖-๒๓๕-๒๓๖.

^{๓๗} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๐/๒๒๒.

การหลุดพ้นทุกอย่าง จึงไม่มีแม้แต่ความสมบูรณ์ที่ว่ำนั้นด้วย ฉะนั้น ความเป็นอมตะของนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเป็นอนัตตาหรือสุญญตาคือความว่างเปล่าและปราศจากตัวตนในทุกมิติ

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ความเป็นอมตภาพของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทมีเฉพาะสภาวะจิตที่เข้าสู่พระนิพพานเท่านั้น หากจิตนั้นยังอยู่ภายใต้การครอบงำของอาสวะกิเลสจิตนั้นก็ยังไม่มีความเป็นอมตะ ฉะนั้น หากพิจารณาจากหลักการนี้ ความเป็นอมตะจึงมีอยู่ แต่พุทธปรัชญาไม่ได้พิจารณาในแง่จิตหรือวิญญาณที่เป็นอมตะ กลับมองว่าสภาวะจิตที่เข้าถึงพระนิพพานเท่านั้นที่มีความเป็นอมตะ เป็นความอมตภาพที่เป็นอนัตตาคือความไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ เป็นสุญญตาความว่างเปล่า

๔.๖.๒ ความเป็นอมตภาพของจิตตามทัศนะนักปรัชญาสำนักจิตนิยม

มนุษย์มีความเชื่ออย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอมตะ ไม่ใช่แค่เชื่อเรื่องความตายหรือจุดสิ้นสุดของชีวิตเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกลับลักษณะบุคคลที่ส่งต่อบางอย่างผ่านความทรงจำ ฉะนั้น การกำหนดลักษณะทั่วไปของวิญญาณจึงยึดเอาความเชื่อนั้นเป็นกฎ แต่ก็ยังมีการปฏิเสธว่ำนั้นเป็นแต่ความฝันเท่านั้น เพราะยังเป็นเรื่องลึกลับที่ไม่สามารถตัดสินได้จากผัสสะ แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีหลักฐานหนึ่งที่ยืนยันความจริงเรื่องความเป็นอมตะได้ ก็คือ ความคงอยู่ของจิตวิญญาณของบุคคล เช่นเดียวกับกฎแรงดึงดูดที่มีอยู่ในธรรมชาติ เพราะเราสามารถสังเกตได้ว่าจิตวิญญาณนั้นไม่อาจทำลายได้ ไม่เหมือนไม้ที่ถูกไฟเผาให้หายไป ความตายจึงไม่ใช่จุดสิ้นสุดของอัตลักษณ์และความทรงจำของเรา แต่ไม่มีอะไรที่มนุษย์จะยืนยันได้ว่าความเป็นอมตะนั้นเป็นจริง ถ้าหลักฐานยังอ่อนอยู่แบบนี้ เราจึงต้องพิจารณาถึงกรณีการให้เหตุผลเหล่านี้กันดูก่อน คือ

๑. การพิจารณาผ่านความเชื่อ เป็นการเชื่อมโยงลักษณะบางอย่างในอดีตเพื่อตรวจสอบว่ามีบางอย่างในอดีตจริงทั้งที่ไม่มีข้อเท็จจริงในปัจจุบันรองรับใด ๆ ทั้งสิ้น

๒. การพิจารณาเรื่องความหวัง ความเชื่อเรื่องความเป็นอมตะจึงสัมพันธ์กับเรื่องความหวัง กำลังใจ ความกล้าและความสุขโดยเชื่อมโยงกับความเชื่อว่ามีชีวิต อยู่เบื้องหลังความตายอีกที เพื่อหยุดยั้งความกลัวและความทุกข์ที่มีต่อความตาย

๓. การพิจารณาถึงความจำเป็นทางตรรกะ วัฒนธรรมแบบกรีกจิตวิญญาณได้ถูกพิจารณาภายใต้ลักษณะเดียวกับลมหายใจว่าเป็นชีวิตหรือพลังงานชีวิตที่มีอยู่ทั่วร่างกาย วิญญาณเป็นพื้นฐาน มีลักษณะเฉพาะและรับรู้ เป็นสิ่งที่มีคุณสมบัติที่แบ่งแยกไม่ได้ จึงเป็นความจำเป็นทางตรรกะของวิญญาณ

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตกับความตาย วิญญาณและความเป็นอมตะในปรัชญาของตะวันตกจึงตั้งบนฐานความเชื่อและการใช้เหตุผล เพื่อใช้ในการประกอบจิ๊กซอว์ชีวิตของเราบนความเชื่อที่ว่า “ความตายไม่ใช่สิ่งที่สิ้นสุดของชีวิต”

ฉะนั้นจากการพิจารณาด้วยเหตุผลในข้างต้นจึงทำให้เข้าใจถึงความเป็นอมตภาพของจิต หรือ วิญญาณตามทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมว่า จิตหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่ตายจะคงอยู่ต่อไปหลังจากร่างกายตายแล้ว นักปรัชญาหลายคนได้ให้เหตุผลเรื่องอมตภาพของวิญญาณไว้ดังนี้

๑. เพลโต ให้เหตุผลเชิงอภิปรายสำหรับความเป็นอมตภาพของวิญญาณไว้ว่า

- ๑) วิญญาณเป็นสิ่งเชิงเดี่ยว แบ่งแยกให้ย่อยลงอีกไม่ได้วิญญาณจึงไม่แตกสลาย และเป็นอมตะ
- ๒) พระผู้เป็นเจ้าผู้สร้างวิญญาณเป็นผู้มีความกรุณา ไม่ให้วิญญาณแตกดับและไม่ให้สิ้นผลแห่งการกระทำของตน วิญญาณจึงเป็นอมตะ
- ๓) วิญญาณเป็นหลักของชีวิตจะคงอยู่เพื่อก่อกำเนิดชีวิตใหม่ วิญญาณจึงเป็นอมตะ
- ๔) วิญญาณเป็นสิ่งมีเหตุผล เหตุผลเป็นสิ่งที่ไม่ตายหรือเป็นอมตะ
- ๕) วิญญาณมีอยู่ก่อนร่างกาย จึงต้องมีอยู่หลังจากร่างกาย
- ๖) วิญญาณเคยอยู่ในโลกแห่งความคิดมาก่อน เมื่ออุบัติในร่างกายแล้ว จึงมีความหวงระลึกถึงโลกแห่งความคิดได้ อย่างเลื่อนรางเมื่อร่างกายตายแล้ว วิญญาณจะกลับไปสู่โลกแห่งความคิดอีก และรวมกับความคิดซึ่งเป็นสิ่งนิรันดร์ นี่เป็นการแสดงว่าวิญญาณเป็นอมตะ

๒. อริสโตเติล ให้เหตุผลว่า วิญญาณประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ ส่วนที่ทำหน้าที่รับรู้ ส่วนที่บังคับร่างกายให้ทำพฤติกรรมและส่วนที่มีเหตุผล วิญญาณส่วนที่มีเหตุผลแบ่งเป็น ๒ คือ เหตุผลที่หยุดหนึ่งกับเหตุผลที่ทำหน้าที่ วิญญาณส่วนที่ทำหน้าที่รับรู้ ส่วนที่บังคับร่างกายให้ทำพฤติกรรมและส่วนที่มีเหตุผลที่หยุดหนึ่งต้องตายไปพร้อมกับร่างกาย เพราะขึ้นอยู่กับร่างกาย วิญญาณส่วนที่มีเหตุผลที่ทำหน้าที่เท่านั้นเป็นอมตะ เพราะเหตุผลส่วนนี้เป็นกัมมันตภาพล้วน ๆ และเป็นอันเดียวกันกับพระผู้เป็นเจ้า อริสโตเติลไม่เชื่อในอมตภาพของบุคคล แต่เชื่อในอมตภาพของเหตุผล

๓. เบิร์กเลย์ ให้เหตุผลว่า วิญญาณเป็นหนึ่ง เป็นสิ่งเชิงเดี่ยวแบ่งแยกไม่ได้ และเป็นสิ่งไม่มีร่าง วิญญาณจึงเป็นอมตะ ส่วนร่างกายเป็นสารประกอบ แบ่งแยกได้และเป็นสิ่งมี ร่างกายจึงแตกดับ เบิร์กเลย์อนุมานอมตภาพของวิญญาณ จากการที่วิญญาณเป็นสิ่งเชิงเดี่ยว แบ่งแยกไม่ได้ และไม่มีร่างเช่นเดียวกับเพลโต แต่เขาถือว่าพระผู้เป็นเจ้าสร้างวิญญาณผู้สร้างวิญญาณจะทำลายวิญญาณเสียก็ได้ ถ้าพระองค์ปรารถนา

๔.๖.๓ ความเหมือนและความต่างของความเป็นอมตภาพ

ความเหมือน

ในประเด็นเรื่องความเหมือนกันของความเป็นอมตภาพของจิต ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและกลุ่มปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม มีความเห็นเหมือนกัน เพราะเชื่อว่า ชีวิตมนุษย์

ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิต เมื่อร่างกายสลายหรือตาย จิตหรือวิญญาณก็ยังอยู่ไม่สูญสลายตามร่างกาย เพราะจิตยังดำรงอยู่ จิตก็ไปหาร่างใหม่อยู่ หรือไปเกิดใหม่ หรืออยู่ในสภาพที่ไม่มีร่างกาย เป็นต้น

ความต่าง

ในประเด็นเรื่องความแตกต่างกันนั้น ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก มองประเด็นความเป็นอมตภาพเหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันนั้น คือ วิธีการหรือแนวทางการเป็นอมตะที่ต่างต่างกันดังกล่าวนี

ปรัชญาสำนักจิตนิยม บอกว่า วิญญาณ เป็นอมตะและเป็นสิ่งที่มีการรับรู้ซึ่งอยู่ในร่างกายของมนุษย์ ทำให้ชีวิตมนุษย์เริ่มต้นขึ้น และทำให้ตัวเองเป็นอมตะ กล่าวคือ เป็นการสืบต่อความมีอยู่ภายหลังจากร่างกายได้ตายลงไป โดยร่างภาคนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุของวงจรชีวิต แต่วิญญาณจะไม่เปลี่ยนแปลง โดยวิญญาณนั้นถูกมองว่ามาจากพระเจ้า ร่างกายที่เคลื่อนไหวนั้นล้วนมีสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุเป็นสาระอยู่ภายในคือ ใจ (Mind) ที่สำคัญตามทัศนะปรัชญาตะวันตกถือว่าใจเป็นฐานรองรับเอาวิญญาณหรือเป็นอุปกรณ์ของวิญญาณ โดยวิญญาณจะทำหน้าที่ได้ก็ด้วยอาศัยร่างกายและทำให้เกิดการผกผันระหว่างใจกับกายกลายเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิดขึ้นมา และอะไรก็ตามที่เกิดจากการกระทำของบุคคลนั้นจึงจะต้องเป็นความรับผิดชอบของวิญญาณ ซึ่งคุณค่าทางศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมจะมุ่งไปที่ผลอันเกิดจากการกระทำเหล่านั้น โดยที่เพลโตถือว่า วิญญาณไม่สามารถตายได้ด้วยเหตุผลง่าย ๆ ว่าความตายเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมสลายและความเสื่อมสลายนั้นเป็นไปได้สำหรับวัตถุที่มีการประกอบกันอย่างซับซ้อน ไม่ใช่วัตถุที่เป็นพื้นฐานง่าย ๆ ทั่วไป วิญญาณที่เป็นอมตะจะต้องเป็นฐานของความรู้ที่สมบูรณ์และความรู้ทั่วไปซึ่งถูกจำกัดอยู่ในเวลาและพื้นที่ ตามทัศนะของเพลโตความรู้ทางประสบการณ์มีข้อจำกัด ส่วนความรู้สมบูรณ์และสูงสุดนั้นเชื่อมกับวิญญาณเท่านั้น ซึ่งมีเหตุผลสนับสนุนความเป็นอมตภาพของวิญญาณ คือ

๑. รูปแบบความดีและประสบการณ์ทางวัตถุที่ไม่จำกัดด้วยเวลา คือ เมื่อทำดีและทำชั่วแล้วจะได้รับผลในอนาคต

๒. วิญญาณจะอดทนและอยู่ได้อย่างยาวนานกว่าทุกสิ่ง ซึ่งแตกต่างจากร่างกาย

๓. ความเป็นอมตะได้ถูกแปลความหมายว่าเป็นกระบวนการที่วิญญาณเดินทางไปสู่ความมีเสรีภาพในที่สุด ซึ่งในหลักใหญ่ ๆ ของทฤษฎีเกี่ยวกับความเป็นอมตะของวิญญาณจะเป็นอย่างเดียวกับความเชื่อในเรื่องความคงทนและความต่อเนื่องของชีวิตที่เชื่อมต่อกัน

พุทธปรัชญาเถรวาท มองต่างออกไป โดยถือว่าวิญญาณไม่มีตัวตนทุกอย่างเป็นขั้นที่รวมกันอยู่ชั่วขณะด้วยอำนาจความอยาก (ตัณหา) จึงทำให้เกิดคำถามว่า (ถ้าไม่มีตัวตนที่ข้ามกาลเวลาได้แล้ว และในการเกิดใหม่ทำให้เชื่อว่า “ตัวเรา” ไม่เคยทำอะไรมาก่อนเลย” ซึ่งกรณีปัญหา

นี้นักคิดบางคนวางทฤษฎีไร้ตัวตน (Non-self theory) ขึ้นว่า “การสร้างทฤษฎีนี้ขึ้นได้มุ่งที่จะรวมคำสอนเกี่ยวกับอนัตตากับความเชื่อว่ามีตัวตนอันเป็นสัจชาตญาณผ่านประสบการณ์หรือความจริงสุดท้ายการรวม ๒ แนวคิดนี้ไม่อาจเข้ากันได้ทำให้เกิดเป็นแนวคิดเรื่องภวังควิญญาณ” ซึ่งแสดงให้เห็นรูปแบบของความคิดเกี่ยวกับตัวตน (Self) ทุกรูปแบบในทางทฤษฎีและความคิดเหล่านั้นล้วนบอกให้รู้ถึงความไม่มีอยู่ของตนเอง (Non-self)” โดยลักษณะดังกล่าวเป็นเรื่องของการเข้าใจว่าร่างกายนี้ไม่มีอะไรอย่างอื่น นอกจากความว่างเปล่าและกระแสที่ไหลต่อจนไม่มีความเป็นตัวตนอยู่ในนั้น ดังข้อความว่า

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ครอบงำ การงานตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนี้ย่อมโน้มน้าวจิตไปเพื่อญาณทัสนะ เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้มีรูปร่าง ประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดแต่มารดาบิดาเติบโตขึ้นแล้ว ข้าวสุกและขมรส ไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดพื้น มีอันทำลายและกระจัดกระจายเป็นธรรมดา และวิญญาณของเรานี้ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนิ่องอยู่ในกายนี้ ภิกษุใดรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นควรหรือที่จะกล่าวว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่าชีพอ่างหนึ่งสรีระอย่างหนึ่ง บรรพชิตทั้งสองนั้นกล่าวว่า ภิกษุใดรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นไม่ควรจะกล่าวว่า ชีพก็อันนั้น เรารู้อย่างนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่าชีพอ่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่ง เรารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ เราจึงมิได้กล่าวว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่าชีพอ่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่ง”^{๓๘}

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นว่า ความเป็นอมตภาพของจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นลักษณะของภาวะที่เป็นมากกว่าสิ่งที่เป็น ฉะนั้น หากพิจารณาจากหลักการนี้ ความเป็นอมตะจึงมีอยู่ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้พิจารณาในแง่จิตว่าเป็นอัตตาหรือตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นอมตะ กลับมองไปที่สภาวะจิตที่เข้าถึงสภาวะธรรมที่เป็นอนัตตากล่าวคือพระนิพพานต่างหากที่เป็นอมตะ

ตารางเปรียบเทียบความเป็นอมตภาพของจิต

พุทธปรัชญาเถรวาท	ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก
๑. พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้กล่าวถึงอมตภาพของจิต แต่มองว่าจิตมีลักษณะ การเกิดดับ และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีเพียงจิตที่เข้าถึงพระนิพพานที่เป็นอมตะ ฉะนั้น หากพิจารณาจากหลักการนี้ ความเป็นอมตะจึงมีอยู่ แต่พุทธปรัชญา	๑. วิญญาณ เป็นอมตะและเป็นสิ่งที่มีการรับรู้ซึ่งอยู่ในร่างกายของมนุษย์ ทำให้ชีวิตมนุษย์เริ่มต้นขึ้น และทำให้ตัวเองเป็นอมตะ กล่าวคือ เป็นการสืบต่อความมีอยู่ภายหลังจากร่างกายได้ตายลงไป โดยร่างกายนั้น

^{๓๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๕/๒๐๓.

ไม่ได้พิจารณาในแง่ความมีตัวตนที่เป็นอมตะ กลับมองไปที่ธรรมที่เป็นอนัตตาที่เป็นอมตะ	จะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุของวงจรชีวิต แต่วิญญูณจะไม่เปลี่ยนแปลง โดยวิญญูณนั้นถูกมองว่ามาจากพระเจ้า
๒. พุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวถึง ความเป็นอมตะผ่านหลักธรรมคือ ความไม่ประมาท “ความไม่ประมาท เป็นทางเครื่องถึงอมตนิพพาน ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย คนผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย คนเหล่าใดประมาทแล้วย่อมเป็นเหมือนคนตายแล้ว	๒. วัฒนธรรมแบบกรีกจิตวิญญูณได้ถูกพิจารณาภายใต้ลักษณะเดียวกับลมหายใจว่าเป็นชีวิตหรือพลังงานชีวิตที่มีอยู่ทั่วร่างกาย วิญญูณเป็นพื้นฐาน มีลักษณะเฉพาะและรับรู้ เป็นสิ่งที่มีคุณสมบัติที่แบ่งแยกไม่ได้ จึงเป็นความจำเป็นทางตรรกะของวิญญูณ
๓. จิต เจตสิก รูป เรียกว่า สังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง โดยจิต เจตสิก รูปนี้เรียกอีกอย่างว่า ชันธ์ หรือนามรูป ในอภิธรรมปิฎกได้อธิบายถึงลักษณะความจริงดังกล่าวโดยเชื่อมโยงกันในลักษณะไหลต่อเนื่องกัน เป็นเหตุปัจจัยต่อกันตามแนวคิดของปฏิจจสมุปบาท	๓. จิตนิยม ให้เหตุผลเชิงอภิปรัชญาในความเป็นอมตภาพของวิญญูณไว้ว่าวิญญูณเป็น สิ่งเชิงเดี่ยว พระผู้เป็นเจ้าของวิญญูณเป็นผู้มีความกรุณา วิญญูณเป็นหลักของชีวิตจะคงอยู่เพื่อก่อกำเนิดชีวิตใหม่ วิญญูณเป็นสิ่งมีเหตุผล เหตุผลเป็นสิ่งที่ไม่ตายวิญญูณมีอยู่ก่อนร่างกาย จึงต้องมีอยู่หลังจากร่างกาย วิญญูณเคยอยู่ในโลกแห่งความคิดมาก่อน วิญญูณประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ ส่วนที่ทำหน้าที่รับรู้ ส่วนที่บังคับร่างกายให้ทำพฤติกรรมและส่วนที่มีเหตุผล พระผู้เป็นเจ้าของวิญญูณผู้สร้างวิญญูณจะทำลายวิญญูณเสียก็ได้ ถ้าพระองค์ปรารถนา
๔. อสังขตธรรม คือ ความจริงที่ไม่มีเหตุปัจจัยหรือไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่ง เป็นโลกุตระธรรม โดยความหมายของนิพพานในที่นี้เป็นการสร้างความหมายที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัย ในที่นี้คือกุศลธรรมและอกุศลธรรม อาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ ส่วนธรรมที่ทำให้ดับ (นิพพาน) คือ มรรคที่เป็นโลกุตระ	๔. ความเป็นอมตะเป็นกระบวนการที่วิญญูณเดินทางไปสู่ความมีเสรีภาพในที่สุด ซึ่งในหลักใหญ่ ๆ ของทฤษฎีเกี่ยวกับความเป็นอมตะของวิญญูณจะเป็นอย่างเดียวกับความเชื่อในเรื่องความคงทนและความต่อเนื่องของชีวิตที่เชื่อมต่อกัน

๕. ความเป็นอมตะของนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเป็นสถานะที่เป็นอนัตตาหรือสูญญตา ความว่างเปล่าจากตัวตนในทุกมิติ	๕. ความคงอยู่ของจิตวิญญาณของบุคคล เช่นเดียวกับกฎแรงดึงดูดที่มีอยู่ในธรรมชาติ ความตายจึงไม่ใช่จุดสิ้นสุดของอัตลักษณ์และความทรงจำของเรา มนุษย์จะยืนยันได้ว่าความเป็นอมตะนั้นเป็นจริงต้องพิจารณาถึงกรณีการให้เหตุผล ผ่านความเชื่อ เรื่อง ความหวัง และทางตรรกะ
--	--

๔.๗ บทสรุป

จากตารางการเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทปรัชญากับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ดังกล่าวทำให้พอสรุปได้ว่า ปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก เชื่อเรื่องของวิญญาณ (Soul)^{๓๙} โดยสอนว่าแม้เราจะมี ความสงสัยว่าวิญญาณมีอยู่จริงหรือไม่ก็ตาม แต่ความสงสัยนี้จะจบลงตรงที่ ทำไมมนุษย์ถึงมีความชัดเจนในจิตเมื่อคิดถึงพระเจ้า และรู้จักพระเจ้าในเมื่อมนุษย์บางคนไม่เคยเห็นด้วยซ้ำ แต่มนุษย์ก็เชื่อว่าพระเจ้าอยู่ในจิตใจอยู่ตลอดเวลา ความมีอยู่ของพระเจ้าเป็นความชัดเจนของมนุษย์เหนืออื่นใดและพึงพาได้ จึงสรุปว่า จิตหรือวิญญาณก็ต้องมีอยู่จริง วิญญาณของมนุษย์เราเริ่มแรกจุติมาจากสรวงสวรรค์ของพระผู้เป็นเจ้า^{๔๐}

ทางด้านพุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่า วิญญาณ (Consciousness) หรือจิตนั้นไม่ได้มีใครเป็นผู้สร้าง (The Creator) หรือเนรมิตขึ้นมา แต่วิญญาณหรือจิตนั้นอาศัยเหตุปัจจัยจึงเกิดขึ้นได้ แบ่งตามทางที่เกิดวิญญาณ มี ๖ อย่างคือ

๑. อาศัยรูปกระทบตา เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาณ
๒. อาศัยเสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า โสตวิญญาณ
๓. อาศัยกลิ่นกระทบจมูก เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ฆานวิญญาณ
๔. อาศัยรสกระทบลิ้น เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
๕. อาศัยโผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า กายวิญญาณ
๖. อาศัยธรรมเกิดกับใจ เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาณ^{๔๑}

^{๓๙} ทวี ผลสมภพ, **ปรัชญาศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๒๒.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔.

^{๔๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **นวโกวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๗๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๗.

เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงความเป็นจริง (Reality) ของจิต หมายความว่า เรากำลังศึกษาจิตในฐานะเป็นสิ่งที่ เป็นจริงเชิงภววิทยา (Ontologically Real) คือเป็นสิ่งที่มียู้อย่างแท้จริงเหมือนร่างกายมียู่ ไม่ใช่มีอยู่แบบสมมติ ตามหลักพุทธปรัชญาจิตถือว่าเป็นปรมาณู คือเป็นสิ่งที่มียู่จริง ไม่ใช่จินตนาการ (Imagination)

จิตในพุทธปรัชญา มีลักษณะเป็นนามธรรม (Abstract) ที่เกิดดับตลอดเวลา ทำหน้าที่รับรู้ รู้สึก คิด จำ เป็นต้น^{๔๒} เป็นฐานของชีวิต การรู้สึกตัว การรู้สึกสัมผัสและการนึกคิดต่าง ๆ แต่ไม่มีลักษณะเป็นตัวตน (Person) อัตตาหรืออาตมัน (Self) ซึ่งเป็นลักษณะของวิญญาณ (Soul) ในทัศนะของนักคิดบางคนและเป็นลักษณะของจิตในศาสนาอื่น ๆ จิตตามนัยพุทธปรัชญา จึงมีลักษณะต่างจากจิตที่เป็นสสาร (Substance) อย่างหนึ่งในปรัชญาตะวันตก เพราะนักปรัชญาตะวันตกที่เชื่อว่า จิตเป็นสสารอย่างหนึ่งนั้น จะเห็นว่าจิตมีลักษณะเป็นตัวตน (Person) ไม่มีการเกิดดับ และจิต (Mind) นี้จะเป็นอันเดียวกับวิญญาณ (Soul) แต่บางคนเห็นว่า จิตกับวิญญาณต่างกัน ส่วนทางพุทธปรัชญาจะถือว่า ทั้งจิตและวิญญาณก็คือสิ่งเดียวกัน แต่มีลักษณะเป็นนามธรรมที่เกิดดับ ไม่ใช่ตัวตนที่ถาวร (Permanent Self) จึงนิยมใช้คำว่า Consciousness แทนคำว่าจิต ในภาษาอังกฤษ เพื่อไม่ให้สับสนกับ Mind ที่หมายถึงจิตในทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก

นักปราชญ์ตะวันตกหลายท่านมีความเห็นแตกต่างกันเกี่ยวกับสภาพของจิต โดยเห็นว่าจิตเป็นสสาร มียู้อย่างแท้จริง เป็นสิ่งเดียวกับวิญญาณ จิตมีอยู่จริงแต่เป็นเพียงกิจกรรมอย่างหนึ่งของวิญญาณ จิตเป็นเพียงการทำงานของสมอง จิตและวิญญาณที่เป็นตัวตนหรือเป็นเนื้อหาของจิตจริง ๆ นั้น ไม่มีอยู่จริง

ในฐานะที่ผู้วิจัยเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา จุดประสงค์ของการเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ในประเด็นนี้ก็เพื่อให้เห็นความแตกต่างกัน และเพื่อให้ทราบแนวคิดเรื่องจิต เค้นชัดขึ้น มิได้มีจุดประสงค์ที่จะเน้นว่าของใครดีกว่าแต่ประการใด เพราะบริบททางสังคมเป็นตัวกำหนดวิถีคิดและปฏิบัติของคนแต่ละสังคมให้แตกต่างกันอยู่แล้ว แต่ในความแตกต่างกันนั้น มุ่งองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นมากมายจากการศึกษาเปรียบเทียบ

พุทธปรัชญาจัดได้ว่าเป็นแนวคิดเชิงปฏิบัตินิยมหากแต่วิธีการเข้าถึงจุดมุ่งหมายนั้นแตกต่างกัน พุทธปรัชญานำการฝึกปฏิบัติกายและจิตเพื่อทำลายกิเลสให้เข้าถึงความหลุดพ้นคือพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด ส่วนปรัชญาตะวันตกมองว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าก็เป็นไปอย่างอัตโนมัติ มนุษย์ไม่จำเป็นต้องสงสัยว่าพระเจ้ามีอยู่จริงหรือไม่ เพราะทุกครั้งที่มนุษย์เจ็บปวดและผิดหวังมนุษย์ต่างก็มีพระเจ้าอยู่ในใจคอยช่วยเหลืออยู่แล้ว แม้จะไม่เคยเห็นเลยก็ตาม

^{๔๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

เพราะฉะนั้น จิตตามนัยพุทธปรัชญาจึงต่างจากจิตในทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก ซึ่งมีลักษณะต่างกันไปตามทัศนะของนักคิดและอิทธิพลที่ได้รับมาของแต่ละคน และจิตในความเห็นของนักปรัชญาตะวันตกบางคนมีลักษณะคล้ายกับเจตสิกในพุทธปรัชญาเช่นเดียวกัน จิตในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความเป็นจริงที่ต่างจากความเป็นจริงของจิตในปรัชญาตะวันตก ทางด้านเนื้อหาของจิตและการทำงานของจิต

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาจิตนิยมตะวันตก มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ๓. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ แนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท

จิต มีความสำคัญอย่างมาก ดังจะเห็นได้จาก จิต เป็นเหมือนทุกสิ่งทุกอย่าง มีธรรมชาติแผ่ไปในอารมณ์ สร้างความวิจิตรขึ้นได้ มีความเป็นตัวตน สืบต่ออยู่ตลอดเวลา ด้วยความวิจิตรของจิตที่ได้สร้างขึ้น

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เพราะจิตนั้นรับอารมณ์ทั้งภายในและภายนอกอยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ มีสภาพเป็นผู้รู้ หรือ ตัวรับรู้ สิ่งที่เราารู้โดยผ่านทางอายตนะนอกและภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบหรือสัมผัสทางกาย) และธรรมารมณ์หรือสิ่งที่รับรู้ทางใจ

จิตมีชื่อเรียกด้วยอาการหรือธรรมชาติที่ต่างกัน จิต ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์ จิต ชื่อว่า หทัย เป็นสภาวะอยู่ภายใน จิต ชื่อว่า ปณฺหะ เพราะ บริสุทธิ์มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ อย่างเดียวโดยสภาวะจึงเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ และจิต ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัยเป็นบ่อเกิดเป็นที่ประชุมและเหตุจริง

จิต เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ การเกิดขึ้นของจิต คือ วิญญาณขันธ์จะเกิดขึ้นโดยไม่มีคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ไม่ได้ เพราะจิตเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย ดังนั้น จิตและเจตสิกจะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอิงอาศัยกันและกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้น จะต้องมียเจตสิกปรุงแต่งเสมอ

จิตแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ แยกตามชาติประเภท ทำให้เกิดอกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต รวมเป็น ๘๙ ดวง คุณลักษณะ และส่วนที่เป็นภูมิประเทศ ทำให้เกิดเป็น

กามวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกกุตตรจิต รวมเป็น ๑๒๑ คนลักษณะ ซึ่งมีผลให้จิตเป็นอกุศลบ้าง เป็นกุศลบ้าง จนถึงกุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลกไม่ต้องวนเวียนในสังสารวัฏอีก

ลักษณะธรรมชาติของจิตในทางพุทธปรัชญาเถรวาท สามารถรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน อดีตอนาคตได้นั้นคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ เกิดดับทีละดวง ไม่มีรูปร่าง เป็นแต่เพียงพลังงานและอาศัยอยู่ในร่างกายเพื่อที่จะสามารถควบคุมร่างกายให้ไปพร้อมกับจิตได้

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ จิตนี้ไม่ว่าจะเกิดแก่สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา หรือพรหมก็ตาม ย่อมมีการรับอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนกันทั้งสิ้น

จิต เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีมองไม่เห็น สัมผัสด้วยกายไม่ได้ ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีสนววรรณะใด ๆ แต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไปตามกฎธรรมชาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย จิตกับกายทั้งสองอย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ ถ้าขาดก็ไม่ต่างอะไรกับท่อนไม้หรือก้อนหินก้อนกรวด จิตหากไม่มีกายก็ไม่สามารถที่จะสำแดงออกมาได้ กายไม่มีจิตก็ไม่สามารถที่จะเคลื่อนไหวไปมาได้ ทั้งจิตกับกายจึงมีอิทธิพลต่อกัน

เจตจำนงเสรีหรือเจตนา เป็นเจตสิกดวงหนึ่งที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตที่ดีหรือชั่วก็ได้ตามปัญญาหรือความทะยานอยาก (ตัณหา) อวิชชา ฯลฯ เมื่อมนุษย์ยังอยู่ในสภาวะ เช่นนี้ ย่อมยังผู้นั้นให้ เป็นไปกับการเวียนว่ายตายเกิดตามภพของจิตที่ยังเกี่ยวเนื่องกับสิ่งปรุงแต่งที่เป็นกุศลและอกุศล อันเป็นหลักการในระดับโลกียธรรม

พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธความเป็นอมตภาพของจิตตามแบบของปรัชญาตะวันตก เพราะจิตในพุทธปรัชญามีความเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป และเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขังและอนัตตา แต่อย่างไรก็ตามในพุทธปรัชญาเถรวาทมีเพียงพระนิพพานเท่านั้นที่มีสภาวะที่เป็นอมตะ แต่สภาวะอมตะของพระนิพพานก็เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน เป็นสุญญาคือความว่าง

๕.๑.๒ แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาจิตนิยมตะวันตก

คำว่า “จิตนิยม” ชาวจิตนิยม เชื่อว่า จิตเป็นความแท้จริงเพียงสิ่งเดียว สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิตเท่านั้น ถือว่าคุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูกต้อง ความผิด จิตมีลักษณะเป็นนิรันดรมีอยู่จริง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่สมมติขึ้น ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ตัดสิน จิตนิยมมี ๓ แบบ คือ (๑) จิตนิยมแบบกรีกโบราณ โดยเฉพาะของเพลโต (๒) จิตนิยมแบบประสบการณ์ของเบอร์กเลย์ ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ (๓) จิตนิยมแบบเยอรมันสมัยใหม่และรูปแบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กัน

นักปรัชญาจิตนิยม ถือว่า คุณค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น ความดี ความงาม ความถูกต้อง ความผิด จิตมีลักษณะเป็นนิรันดร์ และไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าโลกของสสารจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตามเพราะจิตมีลักษณะสมบูรณ์ และเชื่อว่า มนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกาย ซึ่งเป็นสสาร และจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นอสสาร มนุษย์มีการริเริ่ม เหตุว่าสสารทั่วไป เช่น ก้อนหิน ไม่มีริเริ่ม พวกมันมีการเปลี่ยนแปลงหรือเคลื่อนไหว คือ จิตวิญญาณในแง่ที่ว่า มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด มีอารมณ์ สามารถเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิตวิญญาณ มนุษย์มีความรู้สึกขัดแย้ง

จิต เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งในโลก เป็นพื้นฐานที่สำคัญของสิ่งทั้งหลาย แม้ว่ามนุษย์เราจะประกอบด้วยร่างกาย และจิตวิญญาณ แต่ส่วนที่สำคัญเป็นตัวบ่งการร่างกายหรือเป็นการบังคับให้ร่างกายแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมานั้นคือ จิต

ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต ร่างกายอยู่ภายใต้การบังคับของจิต การแสดงออก พฤติกรรม และนิสัยใจคอของมนุษย์ ขึ้นอยู่กับที่จิต เป็นผู้สั่ง ให้เป็นไปภาคต้นหา ความอยาก เป็นความต้องการทางร่างกาย ส่วนที่ควบคุมร่างกาย เรียกอีกอย่างหนึ่ง ความมีระเบียบ ความกล้าหาญ ความมีเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ ภาคเหตุผล มีสติปัญญามาแต่กำเนิด เป็นส่วนที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉาน จิตหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่จริง เป็นเนื้อสารทางจิต แต่เป็นเพียงรูปแบบที่จัดระบบ ร่างกาย วิญญาณทำหน้าที่ ๒ อย่าง กายกับจิต เป็นสิ่งที่อยู่จริงและเป็นคนละอย่างกัน กายเป็นสสาร หรือรูปธรรม จิตเป็นอสสาร หรือเป็นนามธรรม แต่ทั้งสองอย่างมีปฏิกิริยาต่อกัน พร้อมทั้งคุณสมบัติทุกอย่างของมัน ไม่ว่าจะเป็นปฐมภูมิและหุตยภูมิ ล้วนขึ้นอยู่กับการรับรู้ของจิตพร้อมกับวัตถุ จึงไม่ได้มีความจริงเป็นในตัวเอง เป็นแต่เพียงความคิดของจิตมนุษย์เท่านั้น

เจตจำนงเสรีหรือเสรีภาพ สามารถกำหนดการกระทำของตนเอง ไม่มีพลังภายนอกมา กำหนด แม้จะมีเสรีภาพในของเขตจำกัด มนุษย์สามารถใช้เสรีภาพนั้นเป็นวิธีการในการพัฒนาตนเอง และทำวัตถุประสงค์ของตนเองให้สำเร็จ มนุษย์มีเสรีภาพนั้นทางปรัชญาตะวันตกมีความเชื่อว่า พระเจ้าหรือความสมบูรณ์ทางศีลธรรมถือเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพได้เป็นอย่างดี ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ฉะนั้นชีวิตที่มีเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญาณอันเป็นสสารลดด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นและลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองและความควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุด

ความแท้จริงมีเพียงจิตดวงเดียว เรียกว่า สิ่งสมบูรณ์ แบ่งออกเป็น ๓ ระยะคือ จิตดั้งเดิม เป็นจิตบริสุทธิ์ จิตขัดแย้ง ซึ่งแสดงตัวออกมาเป็นสสาร และจิตสังเคราะห์ เป็นสสารสำนึกตัวเองว่าเป็นจิต จิตหรือวิญญาณเป็นอนันตะ ไม่จำกัด แต่มีอยู่ในโลกไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะอาศัยอยู่ในร่างกายที่ถูกจำกัด วิญญาณจะทำหน้าที่สมบูรณ์ก็ต่อเมื่อตายไปแล้ว

๕.๑.๓ เปรียบเทียบจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก

๕.๑.๓.๑ เปรียบเทียบความเหมือนและความต่างลักษณะธรรมชาติของจิต

๑. ความเหมือน

ตามทัศนะปรัชญาสำนักจิตนิยม ตะวันตก จิต คือ ผู้คิด มาจากประสบการณ์ที่เกิดจากความสงสัยและความคิดที่เป็นสารถะของจิต ยังมีจิตที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งคือจิตที่มีมาแต่กำเนิด (Innate idea) ไม่ใช่มาแต่ประสบการณ์และไม่ได้มาจากจินตนาการ สารถะของจิต เช่น ความรู้สึก ความคิด ความพอใจ ความเต็มใจ จินตนาการ ข้อความในประเด็นนี้ตรงกันกับพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะจิตคือ ความคิด การรับรู้ มีการรับอารมณ์ที่ผ่านมาและสร้างความคิดหรือจินตนาการใหม่อันเป็นปกติของชีวิตมนุษย์แต่จิตที่มีมาแต่กำเนิดเป็นจิตที่บริสุทธิ์ชัดเจนของปรัชญาจิตนิยม แต่ในพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวว่า จิตของคนที่เกิดมามีลักษณะประภัสสรคือความบริสุทธิ์ แต่เมื่อมีกิเลสเข้ามาก็ทำให้จิตเศร้าหมอง จิตทั้งสองฝ่ายในแง่ี้เหมือนกันคือสภาวะของจิตคือการรับรู้ความคิดหรือเป็นธาตุที่รู้คิด เมื่อกล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะธรรมชาติของจิตที่ความเหมือนกันดังกล่าวนี

- ๑) จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม เป็นนามธรรม
- ๒) จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะของการรับรู้อารมณ์
- ๓) จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม เป็นสภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงและสืบทอดกันตลอดเวลา
- ๔) จิตตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม ไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีการกินที่ ซึ่งต่างจากสิ่งรูปธรรมทั้งหลาย

๒. ความแตกต่าง

จิตตามทัศนะของปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก คือ ผู้คิด ผู้คิดเป็นผลมาจากความสงสัย เมื่อความสงสัยที่เป็นประกอบด้วยความสมเหตุสมผลตามหลักเรขาคณิตก็คือนี้อยู่จริงดังประโยคที่ว่า I think therefor, I am ความคิดจึงเป็นสภาวะทุกอย่างของจิต จิตของเขาจึงมีสภาวะที่เป็นความคิดถูกสร้างขึ้นโดยพระเจ้า

สำหรับพุทธปรัชญาเถรวาท จิต คือ สภาวะที่มีการรับรู้ คิด รู้สึก เปลี่ยนแปลงเร็วกว่ากาย ไม่ใช่สารหรืออตตา กิณี ไม่ใช่ผู้คิด

เมื่อกล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม มีลักษณะธรรมชาติของจิตที่แตกต่างกัน ดังกล่าวนี

๑) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทเป็นสภาวะที่เป็นภาพรวม ไม่ได้มองว่า จิตเป็นของเฉพาะบุคคล ลักษณะของจิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทเกิดขึ้นได้กับใครก็ได้ ส่วนปรัชญาจิตนิยม มองลักษณะของจิตเป็นลักษณะของบุคคล มีการเปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ ความคิด และการแสดงออกเป็นของเฉพาะบุคคล

๒) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทมีธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยม มองจิตในลักษณะรู้อารมณ์เฉพาะบุคคล

๓) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทมีการดำเนินไปทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ในลักษณะของการรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยม การดำเนินไปของจิต คือ การแสดงออก เปลี่ยนแปลง ประสบการณ์ และมีความอิสระ

๔) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาท มีการดำเนินไปด้วยอาการที่มีทั้ง ดี ชั่ว หรือ เฉย ๆ ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่มีองค์ประกอบให้เกิด ดี ชั่ว หรือ เฉย ๆ ส่วนปรัชญาจิตนิยมมองว่า จิตมีการดำเนินหรือการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการมีเหตุผลมีอยู่ทั่วไปสำหรับทุก ๆ ชีวิต

๕) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทเกี่ยวเนื่องด้วยสิ่งที่มีมากระทบทางอายตนะทำให้เกิดสภาวะการรับรู้อารมณ์ ส่วนปรัชญาจิตนิยมกล่าวว่า จิต มีอิสระ สิ่งที่ผ่านมาเข้ามาจากประสบการณ์ส่วนตัวของเรา

๖) จิตตามทศนะพุทธรัชชาญาณเถรวาทเป็นอนิจจัง ส่วนปรัชญาจิตนิยมจิตเป็นชุดของการเคลื่อนที่ทั้งหมดของชีวิตและพื้นฐานของการเคลื่อนที่ต้องมาจากสิ่งนิรันดร์

๕.๑.๓.๒ เปรียบเทียบความเหมือนความต่างความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย

ในประเด็นของความสัมพันธ์กันระหว่างจิตกับกาย หรือ นามกับรูป ตามทศนะของพุทธรัชชาญาณเถรวาทและปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม มีความเหมือนและความแตกต่างกันดังกล่าวนี้

๑. ปรัชญาจิตนิยม มีทศนะความเชื่อว่า ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายนั้น จิตกับกายแยกออกจากกัน มีลักษณะที่ตรงกันข้าม คือ จิตคือผู้คิด มีสารัตถะของจิต คือ ความคิดไม่กิน ที่อยู่ได้ตามลำพังเหมือนกัน ส่วนกายเป็นสิ่งที่คิดไม่ได้ อยู่ได้ตามลำพัง กายมาจากพระเจ้า เพราะพระเจ้าไม่ได้หลอกลวงเรา ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายเป็นแบบปฏิสัมพันธ์อยู่ที่ต่อมพิเนียล การแยกกันระหว่างจิตกับกายแสดงให้เห็นถึงการไม่มีความสัมพันธ์กัน แต่ทั้งสองเป็นสารสัมพันธ์ของพระเจ้า

๒. พุทธรัชชาญาณเถรวาท มีทศนะความเชื่อว่า ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย (นามกับรูป) นั้นเป็นส่วนประกอบของกันและกัน กายเกิดมาเพื่อจิต จิตเกิดมาเพื่อกาย ความสัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย ดังปรากฏในหลักปฏิจจสมุปบาท และแยกออกจากกันไม่ได้ มีกระบวนการที่เป็นเหตุผลของกันและกัน แม้แต่การกระทำที่แสดงออกมาก็เห็นได้ชัด เช่น เวลาดีใจหน้าตาก็จะสดชื่น ในขณะที่เดียวกันถ้ามีความโกรธ สีหน้าก็จะบูดบึ้ง เศร้าหมอง เป็นต้น ฉะนั้นจิตกับ

ภายในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ความสัมพันธ์ของจิตกับกาย ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นปัจจัยของกันและกัน มีการอิงอาศัยกันทั้งสอง คำจูงกันมี ลักษณะที่อยู่ด้วยตนเองไม่ได้ ต้องมีปัจจัยอื่นมาประกอบกันดังในหลักการของปฏิจจสมุปบาท จิตจึงมี จิตดับ กายจึงดับ หรือกายมี จิตจึงมี กายดับจิตจึงดับเช่นกัน

ซึ่งการที่จะพิสูจน์เรื่องจิตกับกายตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นเรื่องยาก ที่จะพิสูจน์ให้เห็นได้ เพราะจิตกับกายเป็นนามธรรมกับรูปธรรม ขึ้นชื่อนามธรรมต้องเข้าใจว่าไม่สามารถจับต้องได้ ส่วนรูปธรรมเป็นสิ่งที่จับต้องสัมผัสได้ แต่ที่เราเข้าใจก็คือ จิตกับกายล้วนต้องอาศัยกันเป็นปัจจัยของกันและกัน ไม่ได้แยกจากกันแต่เป็นการอาศัยในการแสดง เช่น จิตรับรูปรูปทางตาคือ เห็นรูปที่สวยงามแล้วต้องการสัมผัส พฤติกรรมก็จะเกิดขึ้น หรือ เวลาที่มีเรื่องทุกข์ใจ จิตรับรู้ จะแสดงออกมาทางกาย เช่น อาการเศร้าโศก ร้องไห้ สีหน้าไม่สดใส เมื่อพิจารณาลึก ๆ จะเห็นกระบวนการของจิตกับกายเป็นไปตามเหตุและปัจจัยที่สืบทอดต่อกัน เป็นหลักที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทจึงไม่มีปัญหาในเรื่องการพิสูจน์เรื่องนี้

๕.๑.๓.๓ เปรียบเทียบความเหมือนและความต่างของเจตจำนงเสรี

พุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าเจตจำนงเสรีหรือเจตนา คือ ผลต่อการกระทำของมนุษย์ เจตนาทำอะไร สิ่งนั้นคือจุดหมาย มีอยู่ ๒ วิธี คือ วิธีที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารอันเป็นโลกียธรรม และ วิธีที่หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด นั่นก็คือการเข้าสู่นิพพานอันเป็นโลกุตตรธรรม ส่วนปรัชญาจิตนิยมนั้นเจตจำนงเสรี คือ ความสมบูรณ์ทางศีลธรรมที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนความเป็นเสรีภาพ ความสมบูรณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อสามารถควบคุมความอยากได้ด้วยเหตุผล ชีวิตที่มีเหตุผลเป็นชีวิตที่ดีที่สุด เป็นความสมดุลของวิญญาณอันเป็นสาร์ตละด้วยการเพิ่มหลักเหตุผลให้มากขึ้นลดความอยากให้น้อยลง ความรู้แจ้งตัวเองควบคุมตัวเองได้ผ่านเหตุผลจึงเป็นความดีสูงสุด

๑. ความเหมือน

๑) การที่มนุษย์มีเจตนา มีเจตจำนงเสรี มีอิสระ มีความเป็นตัวของตัวเอง ที่จะเลือกทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามความปรารถนาของตน ความดี ความชั่ว เป็นขอเฉพาะตัว ชื้อหากันไม่ได้ที่จะเลือกทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ตามความคิดของตนเอง นั่นเป็นเพราะว่าบุคคลมีสำนึก รู้จักคิด มีความรู้สึกจึงมีเสรีภาพในการกระทำโดยที่ไม่ใครมาบงการ การกระทำของตนเอง และมนุษย์ก็ไม่อยู่ภายใต้เทวบัญชา นี่จึงเป็นการแสดงถึงความเป็นตัวของตัวเอง มีความเป็นอยู่ของตัวเอง แต่เนื่องด้วยมนุษย์ไม่อาจจะอยู่คนเดียวได้ การกระทำของแต่ละคนย่อมที่จะมีผลกระทบกระเทือนถึงเสรีภาพของผู้อื่น เนื่องด้วยมนุษย์มีเสรีภาพที่จะเป็น และมีเสรีภาพที่จะไม่เป็น แต่เสรีภาพในที่นี้ต้องอยู่ในสถานการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและเป็นเสรีภาพที่เป็นเจตจำนงของตน

๒) ในระดับความเป็นไปของการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมโลกนี้ ย่อมมีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกันกับบุคคลอื่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในเมื่อเป็นเช่นนี้ การกระทำทุกอย่างจะต้องส่งผลกระทบต่อผู้อื่นอย่างแน่นอน และการกระทำเช่นนี้ก็ต้องมีสิ่งที่เป็นต้นตอของการกระทำ นั่นก็คือตัวเจตนา ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาจิตนิยม ต่างก็มีแนวคิดที่คล้ายกันตรงที่ตัวเจตนาเป็นตัวการที่สำคัญที่บันดาลให้มนุษย์ทำสิ่งต่าง ๆ ได้ จนเกิดผลที่ตามมา โดยพุทธปรัชญากล่าวว่า การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ก็คือ กรรม เมื่อมีกรรมก็ต้องมีวิบากหรือผลของการกระทำตามมา แต่ทางปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมเรียกจุดนี้ว่า ความสมบูรณ์ทางศีลธรรม ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างเจตนาของพุทธปรัชญาเถรวาทกับเจตจำนงเสรีของปรัชญาจิตนิยมนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า มีความหมายที่คล้าย ๆ กัน แต่มีวิธีการหรือกระบวนการของการอธิบายที่ใช้ภาษาที่แตกต่างกัน ซึ่งถ้าเปรียบเทียบแนวคิดของปรัชญาจิตนิยมกับพุทธปรัชญาเถรวาทในระดับนี้ก็สามารถเทียบกันได้กับหลักคำสอนที่ยังเป็นในระดับโลกียธรรม คือการกระทำอันยังให้อยู่ร่วมกันอย่างเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน รู้จักหน้าที่ของตน และกล้ารับผิดชอบในสิ่งที่ตนเองได้เลือกทำไปแล้วอย่างเด็ดเดี่ยวกล้าหาญอันเป็นหลักการที่ทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตให้เป็นอยู่อย่างผาสุกในโลกนี้ ฉะนั้น เจตนาเป็นตัวบงการที่สำคัญในการบันดาลให้มนุษย์ทำสิ่งต่าง ๆ จนเกิดผลตามมา

๒. ความต่าง

๑) ในระดับของการกระทำหรือกรรมที่เป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาจิตไม่ให้ผูกมัดกับการกระทำที่มีความยึดติดในสิ่งที่ตนเองได้ทำไปแล้วนั้นว่าสิ่งใดมาตอบแทนผลการกระทำนั้น ไม่ว่าจะเป็นสุขเป็นกำไรหรือมีทุกข์เป็นสิ่งที่ตอบสนอง พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า กิริยา การกระทำที่สักว่าทำ เป็นการกระทำของบุคคลผู้ไม่มีเอื้อโยในความดีและความชั่ว คือผู้ที่ทำโดยไม่หวังสิ่งตอบแทนอันเป็นคุณลักษณะของการพัฒนาตนของมนุษย์ ส่วนปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมกล่าวถึง การกระทำที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคมให้ประสบแต่ความสงบสุขในวิถีของมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์กันตลอดเวลาอันเป็นหลักการที่เป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ในการให้ความหมายของปรัชญาจิตนิยม พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าเป็นเพียงโลกียธรรม

๒) มีกระบวนการอธิบายที่มีความแตกต่างกัน เพราะเจตนาของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีกระบวนการที่สลับซับซ้อนอันนับเนื่องด้วยเจตนามิใช่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง แต่ต้องอาศัยปัจจัยอื่น ๆ อีกหลาย ๆ อย่างเป็นองค์ประกอบจึงจะเป็นเจตนาที่ก่อเป็นกรรมอันสมบูรณ์ได้ และเจตนาก็เป็นตัวการสำคัญในการกำหนดการกระทำของมนุษย์ให้อยู่ภายในสิ่งที่ดีหรือสิ่งที่ชั่วได้ที่เป็นเช่นนั้น เนื่องจากเจตนาที่ถูกปรุงแต่งด้วยกิเลสตัณหาหรือปรุงแต่งด้วยปัญญา สภาวะใดสภาวะหนึ่งในสังขารธรรมทั้งสองนี้ ย่อมส่งผลต่อการกระทำของมนุษย์ให้เป็นไปในฝ่ายดีและฝ่ายชั่วได้ ส่วนเจตจำนงเสรีเป็นการแสดงออกของบุคคลที่มีได้กล่าวถึงกระบวนการความเป็นไปของจิตว่ามีความเป็นไปอย่างไร มีวิถีจิตเป็นอย่างไร แต่ก็ได้กล่าวแต่ความเป็นไปของเสรีภาพที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

กับเจตจำนง ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในการเลือกเดินว่า มนุษย์จะเลือกเดินทางไหนก็ได้ ในเมื่อมนุษย์มีเจตจำนงเสรีอย่างเต็มเปี่ยมที่จะเลือก เมื่อเลือกแล้วมนุษย์ก็ต้องรับผิดชอบต่อการเลือก ของตนนั้น ซึ่งทางพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าการเลือกของปรัชญาจิตนิยมนั้นก็เป็นการกระทำ ที่มีผล คือความรับผิดชอบ ซึ่งเป็นหลักการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป มิได้กล่าวถึงกระบวนการความเป็นไปของ เจตจำนงว่ามีความเป็นมา มีเหตุจูงใจอะไรมาผลักดันการกระทำของมนุษย์ให้เป็นไปในรูปแบบของ การรับผิดชอบผลการกระทำเหมือนกันกับพุทธปรัชญาเถรวาท

๕.๑.๓.๔ เปรียบเทียบความเหมือนและความต่างของความเป็นอมตภาพของจิต

๑. ความเหมือน

ในประเด็นเรื่องความเหมือนกันของความเป็นอมตภาพของจิต ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและกลุ่มปรัชญาสำนักจิตนิยม ตะวันตก มีความเห็นเหมือนกันว่า จิตมีสภาวะเป็นอมตภาพเหมือนกัน เพราะเชื่อว่า จิตหรือวิญญาณมนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิต เมื่อร่างกายสลายหรือตาย จิตหรือวิญญาณก็ยังอยู่ไม่สูญสลายตามร่างกาย เพราะจิตเป็นอมตะ จิตก็ไปหาร่างใหม่ อยู่ หรือไปเกิดใหม่ หรืออยู่ในสภาพที่ไม่มีร่างกาย เป็นต้น

๒. ความต่าง

ในประเด็นเรื่องความแตกต่างกันนั้น ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม มองประเด็นความเป็นอมตภาพเหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันคือ วิธีการหรือแนวทางความเป็นอมตะที่ต่างต่างกันดังกล่าวนี

ปรัชญาสำนักจิตนิยม บอกว่า วิญญาณ เป็นอมตะและเป็นสิ่งที่มีการรับรูปรู ซึ่งอยู่ในร่างกายของมนุษย์ ทำให้ชีวิตมนุษย์เริ่มต้นขึ้น และทำให้ตัวเองเป็นอมตะ เป็นการสืบต่อความมีอยู่ภายหลังจากร่างกายได้ตายลงไป โดยร่างกายนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุของวงจรชีวิต แต่วิญญาณจะไม่เปลี่ยนแปลง โดยวิญญาณนั้นถูกมองว่ามาจากพระเจ้า

พุทธปรัชญาเถรวาท มองต่างออกไป โดยถือว่าวิญญาณไม่มีตัวตนทุกอย่าง เป็นขั้นที่รวมกันอยู่ชั่วขณะด้วยอำนาจความอยาก (ตัณหา) เป็นลักษณะของภาวะที่เป็นมากกว่าสิ่งที่เป็น ฉะนั้น หากพิจารณาจากหลักการนี้ ความเป็นอมตะจึงมีอยู่ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้พิจารณาในแง่วิญญาณที่เป็นอมตะ กลับมองไปที่นิพพานที่เป็นอนัตตาต่างหากที่เป็นอมตะ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในทางวิชาการ

๑. เนื่องจากในงานวิจัยเล่มนี้ยังพบอุปสรรคในด้านของภาษาและตำราในการอธิบายปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ที่พูดถึงประเด็นเรื่องจิตโดยเฉพาะ ที่เป็นภาษาไทยนั้นมีจำนวนไม่มาก

เท่าไร ผู้วิจัยเห็นควรว่าน่าจะมีการวิจัยในการตีความให้มากขึ้น เพื่อช่วยเป็นแหล่งอ้างอิงข้อมูลทางวิชาการ และสะดวกต่อผู้ที่ไม่นิยมอ่านภาษาต่างประเทศ ทั้งยังเป็นส่วนช่วยให้งานของปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมได้แพร่หลายมากยิ่งขึ้นในวงการวิชาการเมืองไทย

๒. การทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเปรียบเทียบกันระหว่างแนวคิดหรือทัศนะว่าด้วยเรื่องของจิต ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาสำนักจิตนิยมตะวันตก และการทำ การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตของทั้งสองที่ได้ดำเนินการมาแล้วนี้ คงไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร อาจเป็น เพราะปัญญายังไม่เข้าถึงหลักคำสอนแต่นั้นก็ตามยังพอที่มีความประสงค์ให้ท่านที่มีโอกาสได้ศึกษา ต่อไป ไม่ว่าจะเป็นเรื่องโลกจักรวาล เรื่องพระผู้เป็นเจ้า ในพุทธปรัชญาเถรวาทเปรียบเทียบกับปรัชญา ตะวันตกสำนักจิตนิยม เป็นต้น จึงจะมีผลดีอย่างมากที่ท่านตะวันตกจะได้เข้ามามีอิทธิพลต่อวง การศึกษาต่อไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับ ปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยม ผู้วิจัยยังเห็นว่า ยังมีประเด็นอื่น ๆ ที่ควรศึกษาอีกมากดังเช่น

๑. ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดเรื่องจิตวิทยา ตะวันตก

๒. ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาตะวันตกสำนักจิตนิยมกับแนวคิด เรื่องจิตในปรัชญาตะวันออก

๓. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายในมิติมุมมองของระบบปรัชญา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี - ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเดปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา

วิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กิตติ บุญเจือ. แก่นปรัชญากรีก. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘.

คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์ในพระบรมราชูปถัมภ์. มังคลดิลกที่ปิ่นแปล เล่ม ๕.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๔๙.

เค.เอ็น.ชยติลเลเก. จริยศาสตร์แนวพุทธ. แปลโดย สุเชาน์ พลอยชุม. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๓๗), หน้า ๗.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

จิระพัฒน์ พิตร์ปรีชา. โลกศิลปะศตวรรษที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

ชเอฐศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา. ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๙.

ชัยวัฒน์ อุตพัฒน์. ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๙.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. ปรัชญาตะวันออก. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๖.

นฤมล มารคเนน. หลักพุทธจิตวิทยาเบื้องต้น. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๙.

บรรจบ บรรณรุจิ. จิต มโน ญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

บุญมี แท่นแก้ว. จริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

_____. ปรัชญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๑.

_____. พุทธปรัชญาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕.

บุญทัน มูลสุวรรณ. **พระไตรปิฎกสำหรับพระนวกะและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เล่ม ๙.**

กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๙.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ และ สุวรรณ สถาอานันท์. **“จิตใจ” ในคำ: ร่องรอยความคิดความเชื่อไทย,**

พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. **ปรัชญาภักตวิจิตร.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, ๒๕๔๙.

_____. **ปรัชญากรีก.** กรุงเทพมหานคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔.

ปานทิพย์ ศุภนคร และคณะ. **ปรัชญาเบื้องต้น.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.

ประยงค์ แสนบุราณ. **ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่.** กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.

เปลโด. **โสกราตีส.** แปลโดย ส.ศิริรักษ์. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๓.

พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลบาสิปกรณ์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน.**

กรุงเทพมหานคร: ยูนิเน็ตพับลิเคชั่น, ๒๕๒๖.

_____. **ปรมัตถโชติกะ หลักสูตรชั้นมัชฌิมอภิธรรมิกะโท.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. อภิธรรมโชติกะวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๙.

พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี. **ปรัชญาปรัชญา.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิหยดธรรม, ๒๕๖๐.

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณ โณ). **การพัฒนาจิต ภาคหนึ่ง.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **จิตวิทยาในพระอภิธรรม.** กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____. **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๔๕.

_____. **แก่นธรรมเพื่อชีวิต.** กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวย, ๒๕๕๐.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๓.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต). **ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก.** พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณโร). **โลกทิปนี.** กรุงเทพมหานคร: วัดยานนาวา วัดพระธรรมกาย มูลนิธิธรรมกาย, ๒๕๔๔.

_____. **โพธิธรรมทิปนี.** กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า.

พระพุทโธษาจารย์. **วิสุทธิมรรค ภาค ๒ ตอน ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๘.

พุทธทาส. **วาทะธรรมว่าด้วยพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้อยทอง. มปป.

พระอนุตธเถระ. **พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์**.

พุทธรักษ์ ปราบนอก. **เอกสารประกอบการสอนรายวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ๓**. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

พิน ดอกบัว. **ปวงปรัชญากรีก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิถาวินิฎฎิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____. **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอนจบ**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

_____. **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๘.

วรรณสิทธิ ไทยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๕๑.

วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๐.

_____. **ปรัชญาการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: คณะอักษรศาสตร์, ๒๕๕๕.

_____. **ปรัชญาทั่วไป มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.

วิธาน สุชีวกุปต์. **อภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕.

วิโรจน์ นาคชาตรี. **ปรัชญาจิต**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๗.

วสิน อินทสระ. **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**. กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๕.

สุนทร ณ รังสี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สุภัทร์ ปัญญาทีป. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๒๗.

สุจิตรา อ่อนค้อม. **ปรัชญาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.

สมักร บุราวาส. **ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันออก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๑.

_____. **วิชาปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สยาม, ๒๕๔๔.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **คู่มืออภิปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.
อมร โสภณวิเชษฐวงศ์. **ปรัชญาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕.

(๒) วิทยานิพนธ์:

จันทร์ชนันท์ สิงห์หัต. การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและ
มหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรม และลัทธิวาทสารสูตร.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

นัตติมา ชุตวงแก้ว. การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสูตรตันตปิฎก.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ประสิทธิ์ ฤกษ์พิศุทธิ์. การตีความความคิดเกี่ยวกับระบบจิต-กาย ของเดส์การ์ตส์. **วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

พระอภัย อภิชาโต (ชูขุนทด). การศึกษาหลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม
ปัจจุบัน. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระโฆสิต สุเมธ (คัมท้าว). หลักพุทธธรรมเพื่อแก้ปัญหาพฤติกรรมการเล่นพนันห่วยในชุมชน.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระฟอง อภิวันโณ. การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของพุทธทาสภิกขุ. **วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาราเชนทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน). การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตก. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระชัชวาล ศรีสุข. ศาสนากับการพัฒนาบุคลิกภาพ: ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนา
บุคลิกภาพใน พุทธศาสนาและศาสนาคริสต์. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.

พระชัยณรงค์ วิทิโต (ร้องมะรุต). การประยุกต์หลักศีล ๕ เพื่อพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาธีรวัฒน์ ธีรวุฒนเมธี. การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตกับภายในปรัชญาของเรเน เดส์
การ์ตส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**.

- บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระมหาวิโรจน์ วิโรจน์ (ผาหา). การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องภวังคจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทกับออลวิญญาณพุทธปรัชญาโยคาวจร. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- พระมหาเรีงสรวง ดาษไธสง. แนวคิดเรื่องวิญญาณในพุทธศาสนาเถรวาท. **ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕”
- พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต (สุขดา). การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ ฟรอยด์. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหาอำนาจ พลบุญ. การศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาของวิลเลียม เจมส์กับพุทธปรัชญาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์ศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระสมุทร ถาวรธมโม. การศึกษาเปรียบเทียบปัญหาจริยธรรมเรื่องการทำแท้ง: ทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาทกับกฎหมายการทำแท้ง. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- โสภณ ศรีกฤษดาพร. การศึกษาวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตใจพุทธปรัชญา. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๒๗.

๒. ภาษาอังกฤษ

- Clarence Darrow. “The Myth of the Soul”. In **Philosophy and Contemporary Issues**. ed. By John R.Burr and Milton Goldinger, Ninte Edition. New Delhi: Private Limited, 2008.
- Donald M. Borchert. **The Encyclopedia of Philosophy**. ZNew York: The Macmillan Company, 1967.
- Harold H. Titus, **Living Issues in Philosophy**. Belmont: Wadsworth, 1995.
- J.N.Sinha. **Introduction to Philosophy**. Calcutta: New central book agency, 1998.
- Keith Campbell, **Body and Mind**. First published by Anchor Books. 1970.
- Mead Hunter. **Types and Problems of Philosophy**. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1965.

Ran Nath Sharma, **Problems of Philosophy**. Second Revised Edited. Meerut: Kedra Nath Ram Nath & Co. Raja Ram Dravid. The Problem of Universals in Indisn Philosophy. 2nd revised, (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2001.

Stace, W.T., **A Critical History of Greek Philosophy**.

W.G Williamson. **De Animan by Aristotle**. Published by Penguin book, L.T.D. First published, 1986.

William S. Sahakian. **Ideas of the Great Philosopher**. New York: Barnes & Noble, 1966.

Y.Masih. **A Critical History of Western Philosophy**. Greek medieval and modern. Fifth revised and enlarged edition: Delhi Press, 1994.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ ฉายา/นามสกุล	: พระครูปริยัติวิธรรม ฐานวิโร (แห่งทองหลาง)
ว/ ด/ ป/ เกิด	: วันอังคาร ที่ ๔ เดือน มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๐
ภูมิลำเนาที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๑๓๓ ม.๑๔ ต.โคกกลาง อ.ลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์
การศึกษา	: พุทธศาสตรบัณฑิต (ครุศาสตร์) เอกการสอนพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์การทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๔๔ - เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี สำนักเรียน วัดสลักเหนือ ต.บ้านใหม่ อ.ปากเกร็ด จ.นนทบุรี
	: พ.ศ. ๒๕๕๐ - เป็นเลขานุการรองเจ้าคณะอำเภอลำปลายมาศ - เป็นครูพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน - เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี สำนักศาสนศึกษา อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์
	: พ.ศ. ๒๕๕๑-๒๕๕๕ - เป็นเลขานุการเจ้าคณะอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์
	: พ.ศ. ๒๕๕๓ ถึงปัจจุบัน - เป็นเจ้าคณะตำบลโคกกลาง อำเภอลำปลายมาศ
	: พ.ศ. ๒๕๕๓ ถึงปัจจุบัน - เป็นเจ้าอาวาสวัดพัฒนาราม ตำบลโคกกลาง อำเภอลำปลายมาศ
	: พ.ศ. ๒๕๕๗ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ สัณฺญาบัตรพัดยศ จต.ขอ.
	: พ.ศ. ๒๕๖๐ ได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์
อุปสมบท	: วันอาทิตย์ ที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๒ ณ พัทธสีมาวัดโคกกลาง ตำบลโคกกลาง อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ พระครูวิจิตรธรรมาทร เป็นพระอุปัชฌาย์
สังกัด	: วัดพัฒนาราม ต.โคกกลาง อ.ลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์
ปีที่เข้าศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๑
ปีสำเร็จการศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๔
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดพัฒนาราม ตำบลโคกกลาง อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์